

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

*«Α-ΟΡΑΤΗ»: ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΜΑΝΤΙΑΑΣ
ΣΤΟ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ».*

ΚΑΖΑΝΑ ΙΟΥΛΙΑ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ (ΕΠΟΠΤΗΣ)

ΕΛΕΝΗ ΣΙΔΕΡΗ

ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2009

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 7993/1
Ημερ. Εισ.: 20-01-2010
Δωρεά: Συγγραφέας
Ταξιθετικός Κωδικός: Δ
305.486 971
ΚΑΖ

Ευχαριστίες

Θεωρώ πρώτιστη υποχρέωσή μου να εκφράσω θερμές ευχαριστίες προς όλους όσους βοήθησαν κατά τη διεξαγωγή αυτής της έρευνας και την εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας. Πρώτη από όλους θα ευχαριστήσω τη λέκτορα κα Βασιλική Γιακουμάκη, επιβλέπουσα της εργασίας μου, για την πολύτιμη καθοδήγηση που μου παρείχε, την υπομονή της για τις πολύωρες συζητήσεις, τόσο κατά την περίοδο που βρέθηκα στην Κομοτηνή όσο και κατά τη συγγραφική περίοδο, αλλά και για τις παρατηρήσεις της σε όλη τη διάρκεια της συνεργασίας μας. Εκτιμώ βαθύτατα το ενδιαφέρον της να με εμπυχώνει, να μου παρέχει τη σχετική βιβλιογραφία και να με ενημερώνει τακτικά για τις τρέχουσες εκδηλώσεις που σχετίζονταν με το ζήτημα της μαντίλας. Θα απευθύνω στη συνέχεια ένα μεγάλο «ευχαριστώ» στις διδάσκουσες κες Ελένη Σιδέρη και Αθηνά Πεγκλίδου για την προθυμία τους να συνεργαστούν μαζί μου και να μου δώσουν τη βοήθεια τους με τρόπο άμεσο και φιλικό και στην καθηγήτρια κα Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν που δέχτηκε να μπει στην επιτροπή μου και να διαβάσει το έργο μου. Επίσης, η κα Φωτεινή Τσιμπιρίδου, πρώην καθηγήτριά μου στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, υπήρξε η διαμεσολαβήτρια για να έρθω σε μία πρώτη επαφή με τη μειονότητα, καθώς ήταν εκείνη που μου έδωσε ονόματα ανθρώπων-κλειδιά οι οποίοι με οδήγησαν με τη σειρά τους σε περαιτέρω γνωριμίες. Αισθάνομαι άπειρη ευγνωμοσύνη προς όλους τους ανθρώπους της μειονότητας που μου άνοιξαν τις πόρτες των σπιτιών τους και δέχθηκαν να μιλήσουν μαζί μου, παρέχοντάς μου πολύτιμη βοήθεια για τη διεξαγωγή τούτης της έρευνας. Ιδιαίτερη μνεία θα κάνω στον Εντέρ, υπάλληλο του συλλόγου επιστημόνων μειονότητας ο οποίος στάθηκε ένας καλός φίλος που βοήθησε σε όλη τη διεκπεραίωση και στην έκβαση της εργασίας μου, τόσο με τις επανειλημμένες προσπάθειές του να με φέρει σε επαφή με πολλούς και σημαντικούς ανθρώπους της μειονότητας, όσο και με την ηθική του στήριξη. Το γραφείο του συλλόγου ήταν πάντοτε φιλόξενο και ανοιχτό για μένα. Τέλος, εκφράζω άπειρες ευχαριστίες στη μητέρα μου Λένα, στη φίλη μου Ξανθούλα για τη φιλοξενία που μου πρόσφερε σε όλη την περίοδο της έρευνας στην Κομοτηνή, και σε όσους από τους ανθρώπους μου πίστεψαν σε μένα και μου συμπαραστάθηκαν μέχρι να καταφέρω τελικά να κρατήσω στα χέρια μου αυτές τις σελίδες.

Βόλος, Νοέμβριος 2009

Ιουλία Καζάνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	2
ΟΠΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	14
Hijab, Φεμινισμός, Θράκη, πολιτικό Ισλάμ... ..	14
α. Ο ισλαμικός ενδυματολογικός κώδικας στο μουσουλμανικό κόσμο. Λόγοι και ερμηνείες της κάλυψης.....	14
β. Φεμινιστικός λόγος και Ισλάμ: Οριενταλισμός, ισλαμικός φεμινισμός, «παλαιός» και «νέος» φεμινισμός.	19
γ. Η ιστορική πορεία της Δυτικής Θράκης και της μουσουλμανικής μειονότητας.....	29
δ. Η άνοδος του πολιτικού Ισλάμ	34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	38
Μαντίλα και καταναλωτική συμπεριφορά στη σύγχρονη «αγορά»: Ο ενδυματολογικός κώδικας και οι διάφορες εκδοχές κάλυψης των μουσουλμάνων γυναικών στην Κομοτηνή.	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	63
Η μαντίλα: ελεύθερη επιλογή ή επιβεβλημένη πρακτική;.....	63
α. Δε φοράω μαντίλα αλλά θέλω να φοράω... ..	73
β. Φοράω μαντίλα αλλά δε θέλω να φοράω... ..	74
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	77
“Μη με κοιτάζεις!” ή “Κοίταξέ με!”; Η δύναμη του βλέμματος.....	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	92
Η απώλεια του Παραδείσου	92
α. «Αμαρτία». Η κρυφή δύναμη των λέξεων.....	92
β. «Καρδιά σα νυφικό. Το να είσαι μουσουλμάνα είναι στην καρδιά, όχι στη μαντίλα».	97
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	101
Περί ανεκτικότητας (στο εσωτερικό της μειονότητας).	101
α. «Μπόρα είναι, θα περάσει»: Οι δηλώσεις μη ανοχής στη μαντίλα από την πλευρά των κοσμικών μουσουλμάνων.....	101
β. Οι δηλώσεις της ανεκτικότητας και από τις δύο «πλευρές».	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7	113
Μαντίλα και Οριοθετήσεις της Δημόσιας ζωής και της Κοινωνικότητας.....	113
ΑΝΤΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	120
Συναπάντημα με το Ντουμπάι – Μικρός συγκριτικός αναστοχασμός.	120
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	124
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1	130
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2	132
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	134
Ξενόγλωσση	134
Ελληνόγλωσση	137
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.....	139

ΟΠΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Εικόνα 1. Στο πεδίο.....	11
Εικόνα 2. Διαδήλωση καλυμμένων μουσουλμάνων που ζητούν την άρση της απαγόρευσης της μαντίλας στα δημόσια σχολεία της Γαλλίας	24
Εικόνα 3. Ο συνηθέστερος τρόπος κάλυψης.....	41
Εικόνα 4: Μαντώ σε γκρι χρώμα.....	41
Εικόνα 5. Μαντώ σε λευκό χρώμα και μακριά μπλε πουκαμίσα. Αυτές θεωρούνται πιο εναλλακτικές μορφές κάλυψης.....	42
Εικόνα 6. Μουσουλμάνα με παραδοσιακό θρακιώτικο φερετζέ και σκουρόχρωμη μαντίλα.....	43
Εικόνα 7. Τσιγγάνα μουσουλμάνα με παραδοσιακό θρακιώτικο φερετζέ και λευκή μαντίλα.....	43
Εικόνα 8. Μουσουλμάνα με παραδοσιακό θρακιώτικο φερετζέ και πένθιμη μαύρη μαντίλα.....	44
Εικόνα 9. Η συνηθέστερη εκδοχή μαντίλας με παραδοσιακό θρακιώτικο φερετζέ.....	44
Εικόνα 10 Το μπόνε (σκουφάκι για τα μαλλιά) που προτιμούν οι νεαρότερες μουσουλμάνες.....	45
Εικόνα 11. Η «μοντέρνα» περίπτωση της υιοθέτησης της κοντής καμπαρντίνας με έντονα χρώματα	46
Εικόνα 12. Νεαρές «μοντέρνες» μουσουλμάνες με απόλυτα συνδυασμένα χρώματα μεταξύ μαντίλας και λοιπών ενδυμάτων.....	46
Εικόνα 13. Η ακόμα πιο «μοντέρνα» περίπτωση μουσουλμάνας με μαντίλα και εφαρμοστό λευκό παντελόνι.....	47
Εικόνα 14. Διακοσμητική καρφίτσα για τη μαντίλα (hijab-pin).....	47
Εικόνα 15. Τα «μαγιό σεράι» σε επίδειξη μόδας.....	52
Εικόνα 16. Μουσουλμάνες γυναίκες κάνουν μπάνιο φορώντας το «μαγιό σεράι».....	53
Εικόνα 17. Μπουρκίνι.....	53
Εικόνα 18. Συνοικιακό κατάστημα εισαγόμενων μουσουλμανικών ενδυμάτων από την Κωνσταντινούπολη.....	54
Εικόνα 19. Κρεμασμένο μαντώ σε συνοικιακό κατάστημα ενδυμάτων.....	55
Εικόνα 20. Φορέματα γάμου για νεαρές μουσουλμάνες.....	55
Εικόνα 21: Διπλωμένες μαντίλες προς πώληση.....	56
Εικόνα 22. Κεντρικό κατάστημα ισλαμικών αξεσουάρ.....	56
Εικόνα 23. Η κούκλα Φούλα.....	59
Εικόνα 24. Νεαρή μουσουλμάνα που προσεύχεται με προϊόντα της Φούλα (χαλάκι και μπούρκα).....	60
Εικόνα 25. Rene Magritte, “Le Viol”.....	82
Εικόνες 26, 27: Κατοικίες μουσουλμάνων με ψηλούς τοίχους.....	119

*«Σε μερικά μέρη έχω δει γυναίκες που βάζουν ένα ύφασμα για να κρύψουν το πρόσωπό τους και γυρνούν την πλάτη ή πέφτουν στο έδαφος όταν περνά ένας άντρας. Ποιο είναι το νόημα και η λογική αυτής της συμπεριφοράς; Κύριοι, μπορούν οι μητέρες και οι κόρες ενός πολιτισμένου έθνους να υιοθετήσουν μια τόσο παράξενη στάση, μια τόσο βάρβαρη συνήθεια; Είναι ένα θέαμα που γελοιοποιεί το έθνος. Πρέπει να σταματήσει αμέσως»
(Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, Αντίπολη, 30.08.1925)*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία ασχολείται με το θέμα των νοηματοδοτήσεων της ισλαμικής μαντίλας σήμερα σε ένα συγκεκριμένο πεδίο, που είναι η «μουσουλμανική μειονότητα» της Θράκης στην πόλη της Κομοτηνής. Αυτό που κυρίως αφορά αυτή τη μελέτη είναι οι τρόποι με τους οποίους βιώνεται η μαντίλα, ως καθημερινή εμπειρία, από τις γυναίκες της μουσουλμανικής μειονότητας στην Κομοτηνή, τόσο τις «καλυμμένες» όσο και τις «ακάλυπτες». Θα επιχειρήσω να φωτίσω, στο βαθμό που μπορώ, το πώς κατασκευάζονται οι έμφυλες ταυτότητες, αναδεικνύοντας διαφορετικές, αλλά και φαινομενικά διαφορετικές, απόψεις τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών της μειονότητας με τους οποίους συνομίλησα γύρω από το ζήτημα της μαντίλας, και θα συνδέσω το ζήτημα της μαντίλας στην Κομοτηνή με ευρύτερα κοινωνικο-πολιτικά θέματα στις τρέχουσες διεθνείς εξελίξεις.

Ο λόγος που επέλεξα να κάνω αυτή τη διατριβή είναι ότι με απασχολεί τόσο το ζήτημα της μαντίλας όσο και το Ισλάμ γενικότερα, με βάση το γεγονός ότι σήμερα «πολιτικοποιούνται». Βασικοί άξονες πάνω στους οποίους θεωρώ ότι μπορούμε να συζητήσουμε την ισλαμική μαντίλα σήμερα είναι: η άνοδος του πολιτικού Ισλάμ και τα φεμινιστικά κινήματα, συμπεριλαμβανομένων αυτών που γεννήθηκαν στα πλαίσια του τελευταίου. Έχω κατά νου αυτές τις δύο πτυχές σε όλη τη διάρκεια της συζήτησής μου για το ζήτημα της μαντίλας στην Κομοτηνή.

Μία μερίδα μουσουλμάνων γυναικών στην Κομοτηνή επηρεάζεται σημαντικά από την άνοδο του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία, για το λόγο ότι οι μειονοτικοί της Κομοτηνής είναι σε μεγάλο ποσοστό εθνοτικά Τούρκοι, και η Τουρκία αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς στον πληθυσμό αυτό. Οι υπόλοιπες καλυμμένες γυναίκες, υιοθετούν την κάλυψη κυρίως για λόγους «παράδοσης».

Στο κείμενο αυτό θα χρησιμοποιώ συχνά τους όρους «μαντίλα» και «hijab». Ο δεύτερος όρος χρησιμοποιείται σπάνια από τους μειονοτικούς στην Κομοτηνή και είναι ταυτόσημος με τον όρο «μαντίλα», που χρησιμοποιείται συχνότερα ακόμα και στις μεταξύ τους συζητήσεις στα τουρκικά. Προκειμένου να διακρίνω τις μουσουλμάνες που φορούν μαντίλα, (υιοθετώντας πολλές φορές και ανάλογα ενδύματα κάλυψης, όπως φερετζές, μαντώ, μακριές πουκαμίσες, κ.ά.), από εκείνες που δεν φορούν, θα χρησιμοποιώ συχνά τους όρους «καλυμμένη» και «ακάλυπτη». Επίσης, για τις μεν θα χρησιμοποιώ συχνά τους όρους «θρησκευόμενη» και «ισλαμίστρια», και για τις δε, τους όρους «κοσμική» και «κεμαλίστρια»¹ χωρίς αυτό σε καμία περίπτωση να σημαίνει ότι οι όροι είναι ταυτόσημοι μεταξύ τους στην κάθε περίπτωση. Επίσης, θα χρησιμοποιώ συχνά το γενικευτικό όρο «μουσουλμάνες» («-οι») για τις γυναίκες (και τους άνδρες) αυτού του πληθυσμού, όχι για να δηλώσω τη θρησκευτική τους ταυτότητα, και άσχετα από το αν αυτοπροσδιορίζονται ως θρησκευόμενες (-οι), αλλά για να δηλώσω το ανήκειν στην

---

¹ Το Ισλάμ είναι ένα θρησκευτικό και κοινωνικοπολιτικό σύστημα, το οποίο έχει μια κοινή παράδοση με τον εβραϊσμό και το χριστιανισμό. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του κηρύγματος του Μωάμεθ αποτελεί η πράξη της αφοσίωσης στο Ισλάμ. Αυτό σημαίνει αποδοχή και εφαρμογή στην καθημερινότητα όλων των αντιλήψεων και των κανόνων που απορρέουν από την πίστη στο Ισλάμ. Από την άλλη πλευρά, ο κεμαλισμός είναι ιδεολογικό κίνημα, που επικράτησε από τον αναμορφωτή της Νέας Τουρκίας Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, όταν το 1923 ίδρυσε την Τουρκική Δημοκρατία με αρχές κοσμικού κράτους (π.χ. διαχωρισμός των εξουσιών «θρησκείας-κράτους»). Τις ιδεολογικές αυτές τάσεις ακολουθούν πολλοί μουσουλμάνοι που ζουν στη Θράκη. Όμως οι μεν «ισλαμιστές» εναντιώνονται στην κατάργηση της μαντίλας, οι δε «κεμαλικοί» εναντιώνονται στη χρήση της.

επίσημα χαρακτηρισμένη «μουσουλμανική» μειονότητα, οπότε ο όρος είναι συχνά χρήσιμος στην περιγραφή.

Στο δυτικό κόσμο, μέσα στην παράδοση της αποικιοκρατίας, η μαντίλα ταυτίζεται με την «Ανατολή» και το «Ισλάμ», δύο έννοιες που γενικεύονται και θεωρούνται ενιαίες και οικουμενικές. Επιπλέον, στην εποχή μετά την 11^η Σεπτεμβρίου οι μουσουλμάνες γυναίκες, αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ένα τόσο γενικευτικό όρο, βρίσκονται στο επίκεντρο της διαμάχης σχετικά με τις ταυτότητες, και η hijab, το ισλαμικό κάλυμμα για τις γυναίκες, γίνεται μία από τις διαφιλονικούμενες αρένες τόσο ανάμεσα στις ίδιες τις μουσουλμάνες γυναίκες όσο και μεταξύ αυτών και των δυτικών. Ως απότοκος της ανόδου του πολιτικού Ισλάμ, σε μεγάλη μερίδα του δυτικού, ή του μη μουσουλμανικού, κόσμου, δημιουργείται ένας στιγματισμός για τις γυναίκες που καλύπτονται, οι οποίες βρίσκονται στην καρδιά του μίσους και γίνονται στόχος των media και του δημόσιου λόγου. Στην έρευνά μου αυτή δεν εξετάζω τις συνέπειες των παραπάνω στη μειονότητα της Κομοτηνής, αλλά διεξήγαγα την έρευνα γνωρίζοντας ότι τα παγκόσμια αυτά γεγονότα επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη συζήτηση για τη μαντίλα στο τοπικό επίπεδο.

Για τους παραπάνω λόγους, η πρακτική της χρήσης της μαντίλας μεταξύ των μουσουλμάνων γυναικών συζητείται και ερευνάται πολύ εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας. Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε κυρίως με τη βοήθεια βιβλιογραφίας για τη Μέση Ανατολή, την Ευρώπη και την Αμερική. Ενώ υπάρχει ιδιαίτερα μεγάλο ενδιαφέρον σε χώρες του δυτικού κόσμου για το ζήτημα αυτό (κυρίως Αμερική, Βρετανία και Κάτω Χώρες), στην Ελλάδα δεν υπάρχει ανάλογο ενδιαφέρον, τουλάχιστον ακόμη, πράγμα που μπορεί όμως να εξηγηθεί. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η έλλειψη ελληνικής βιβλιογραφίας που να πραγματεύεται το ζήτημα της μαντίλας². Σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές χώρες που «μάχονται» τη μαντίλα επιβάλλοντας απαγορεύσεις, αυτό που μονοπωλεί το ελληνικό ενδιαφέρον δεν είναι οι καλυμμένες γυναίκες (οι οποίες ζουν ούτως ή άλλως στην «απομονωμένη» Θράκη) αλλά οι κατά καιρούς τεταμένες ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η κάλυψη δεν αφορά (τουλάχιστον άμεσα) την Ελλάδα, όπως για παράδειγμα τη Γερμανία, τη Γαλλία, ή τις Κάτω Χώρες, που φιλοξενούν ένα μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων μεταναστών. Εδώ η συζήτηση για τη μαντίλα δεν έχει ασφαλώς τη δυναμική που έχει στην Τουρκία³. Κατά καιρούς ακούμε να γίνονται ρατσιστικές διακρίσεις σε βάρος καλυμμένων μουσουλμάνων γυναικών όπως αποπομπές από χριστιανικά βαφτίσια ή απαγόρευση ύψωσης της ελληνικής σημαίας από καλυμμένες μαθήτριες. Παρόλα αυτά, τέτοια φαινόμενα δεν παίρνουν μεγαλύτερες διαστάσεις και δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες ακρότητες σε βάρος των καλυμμένων γυναικών.

Το παραπάνω γεγονός δεν είναι καθόλου τυχαίο αν σκεφτεί κανείς την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης. Η Ελλάδα δεν είναι μία χώρα με αποικιοκρατικό παρελθόν, ώστε ο πληθυσμός της να απαρτίζεται από ένα αμάλγαμα γηγενών, εποίκων και μεταναστών, όπως στις περιπτώσεις των παραδοσιακών δυτικών κρατών σήμερα. Επιπλέον, η περίπτωση της «μουσουλμανικής μειονότητας» της Θράκης είναι πολύ ιδιαίτερη γιατί δεν πρόκειται για κοινωνία μεταναστών, όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη, αλλά για κοινωνία «γγενών». Στη Θράκη ζουν μουσουλμάνοι οι οποίοι είναι γηγενείς κάτοικοι και όχι πρόσφατοι μετανάστες. Έχουν

---

² Εξαίρεση αποτελεί το έργο της Τσιμπιρίδου (2006).

³ Θα αναφέρω συχνά την Τουρκία, παρόλο που το θέμα της μαντίλας τίθεται σε όλο το μουσουλμανικό κόσμο. Ο λόγος είναι, όπως ανέφερα, ότι η μειονότητα της Θράκης είναι σε μεγάλο ποσοστό εθνοτικά τουρκική, και συνδέεται με το κράτος της Τουρκίας με πολλαπλούς τρόπους.

status επίσημα αναγνωρισμένης θρησκευτικής μειονότητας, η οποία, τουλάχιστον θεωρητικά, έχει μια συγκεκριμένη αυτονομία μέσα στην ελληνική κοινωνία. Μάλιστα, η μουσουλμανική κοινότητα επηρεάζεται μονάχα ως ένα βαθμό από τις ευρωπαϊκές συζητήσεις για το Ισλάμ, και ακόμη για την ίδια την κάλυψη (και όλα τα συναφή θρησκευτικά σύμβολα).

Η «εξουσία» του μουσουλμανικού κλήρου (τόσο ο επίσημος όσο και ο ανεπίσημος μουφτής της Κομοτηνής) περιγράφουν τη χρήση της μαντίλας ως μία «συνήθεια» που οι «καλές» μουσουλμάνες γυναίκες θα πρέπει να υιοθετήσουν. Οι υποστηρικτές της μαντίλας υπερασπίζονται αυτή την πρακτική με έναν καθόλου ευκαταφρόνητο αριθμό επιχειρημάτων που έχουν να κάνουν με τη σεξουαλικότητα και τον έμφυλο διαχωρισμό. Παρόλα αυτά, τα πιο συνήθη επιχειρήματα υπέρ της χρήσης της μαντίλας εμπεριέχουν την ιδέα ότι η πρακτική της κάλυψης περιγράφεται στο Κοράνιο⁴. Συγκεκριμένη αναφορά γίνεται στο εδάφιο του Κορανίου το οποίο προτρέπει τις γυναίκες «να μην επιδεικνύουν το κάλος τους» αλλά μάλλον «να καλύπτουν το κεφάλι ως το στήθος τους και να μην επιδεικνύουν τα στολίδια τους» (24:31). Ωστόσο, οι φεμινίστριες που είναι εναντίον της χρήσης της μαντίλας, εστιάζουν στο γεγονός ότι το Κοράνιο δεν απαιτεί ποτέ ευθέως από τις γυναίκες να υιοθετήσουν τη μαντίλα και ότι η μαντίλα προοριζόταν αποκλειστικά για τις συζύγους του Μωάμεθ.

Θα επιχειρήσω να αναπτύξω τον αντίκτυπο αυτών των συζητήσεων στη Θράκη, μέσα από την έρευνά μου με μουσουλμάνες γυναίκες του τόπου, από τις οποίες άλλες φορούν και άλλες δεν φορούν μαντίλα. Η έρευνά μου περιλαμβάνει και κάποιους μουσουλμάνους άνδρες, συμπολίτες τους.

Τη μελέτη αυτή θέλησα να στηρίξω με μία έρευνα πεδίου που πραγματοποίησα στην πόλη της Κομοτηνής παίρνοντας ανοιχτές ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις. Έκανα ελεύθερη συζήτηση με όλους τους συμμετέχοντες, χωρίς δομημένο ερωτηματολόγιο που ενδεχομένως θα περιόριζε τις συζητήσεις μας. Πρόθεσή μου ήταν να δώσω προτεραιότητα στα ίδια τα υποκείμενα της έρευνας, στις αντιλήψεις και πρακτικές τους. Οι αφηγήσεις τους αποτέλεσαν για μένα «σημαντική πηγή ανθρωπολογικής γνώσης, ένα είδος κατόπτρου μέσω του οποίου προσέγγιζα νοήματα για την κοινωνική εμπειρία, προσπαθώντας να κατανοήσω την αίσθηση που οι άνθρωποι έχουν για τον κόσμο τους και δίνοντας φωνή σε αυτήν» (Ζαϊμάκης & Καπράνη 2005: 81).

Το βασικό σώμα των συνεντεύξεων συγκροτήθηκε στη διάρκεια επιτόπιας έρευνας που ξεκίνησε με επισκέψεις και συναντήσεις με συγκεκριμένα πρόσωπα (ιεροκήρυκες, μουφτής, σύζυγοι πρώην βουλευτών, σύλλογος επιστημόνων μειονότητας), τα οποία βοήθησαν στην

---

⁴ Το Κοράνιο είναι το ιερό βιβλίο του Ισλάμ το οποίο κατά τους μουσουλμάνους περιέχει την τελευταία αποκάλυψη του Θεού προς την ανθρωπότητα. Η λέξη Qur'an η οποία σημαίνει «ανάγνωση» αλλά και «απαγγελία» (από το qar'a, «διαβάζω», «απαγγέλλω») δίνεται από το ίδιο το βιβλίο (2, 181 κ.α.). Σύμφωνα με το αφήγημα του δόγματος, αποκαλύφθηκε στον προφήτη Μωάμεθ κατά το μήνα Ραμαντάν σε αραβική γλώσσα μέσω του αρχαγγέλου Γαβριήλ. Το Κοράνιο κατά τους πιστούς του Ισλάμ δεν περιέχει απλώς τη θεία αποκάλυψη αλλά είναι ο ίδιος ο αιώνιος λόγος του Θεού, η ομιλία του. Έτσι το Ισλάμ είναι προπαντός θρησκεία του ιερού βιβλίου της αποκαλύψεως, και το Κοράνιο αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο στη ζωή των μουσουλμάνων. Η ισλαμική κοινότητα έχει ως ύψιστο καθήκον πίστεως και νομικό κώδικα της καθημερινής ζωής το Κοράνιο που είναι ο νόμος του Θεού και άρα ο καταστατικός χάρτης της θρησκείας και της πολιτείας μαζί του Ισλάμ. Κατά την πίστη των μουσουλμάνων δεν υπάρχει πτυχή του μουσουλμανικού βίου που να μην καθορίζεται από το Κοράνιο. Αφού είναι ο αιώνιος λόγος του Θεού, περιέχει όχι μόνο τις αλήθειες της πίστης αλλά και όλη την επιστήμη και την κοσμική και πολιτική ζωή (Ζιάκας 2001: 33-40).

πρόσβαση και την επικοινωνία με τους ντόπιους. Η κυρίως έρευνα έγινε τον Ιούλιο και το Σεπτέμβριο του 2008.

Όλες οι γυναίκες της έρευνας ζουν στην Κομοτηνή (Δυτική Θράκη) και οι ηλικίες τους ποικίλουν από 15 έως 70 ετών. Συνάντησα ανθρώπους, από τους οποίους οι μισοί προέρχονται από «επίσημους» και οι άλλοι μισοί από «ανεπίσημους» φορείς της τοπικής κοινωνίας. Οι πληροφορήτριές μου προέρχονται από αστικοποιημένα στρώματα, και είναι είτε εύπορες γυναίκες με αυξημένο μορφωτικό κεφάλαιο (τυπική εκπαίδευση μέχρι το Πανεπιστήμιο ή το Λύκειο), είτε και λιγότερο μορφωμένες γυναίκες, και γυναίκες από εργατικά κοινωνικά στρώματα, που δεν έχουν παρακολουθήσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση στο σχολείο. Θα εξετάσω τις συγκρουόμενες συχνά ερμηνείες (ίσως και φαινομενικά συγκρουόμενες) που δίνονται για τη μαντίλα μεταξύ των μουσουλμάνων γυναικών και ανδρών της ελίτ που κατέχουν σημαντικές θέσεις εξουσίας (συζύγους βουλευτών, προέδρους, αντινομάρχη, μουφτή) και των λιγότερο προνομιούχων μουσουλμάνων. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσίασαν για μένα οι απόψεις δύο μουσουλμάνων γυναικών θεολόγων (η μία από τις δύο Τουρκάλα) οι οποίες κατά την περίοδο της έρευνας κήρυτταν στα τζαμιά, καθώς επρόκειτο για περίοδο νηστείας για το Ραμαζάνι. Οι εν λόγω πληροφορήτριες, επειδή προσέγγισαν το ζήτημα από την άποψη της θρησκείας (ενν. του δόγματος), μου έδωσαν να καταλάβω πώς σκέφτονται το ζήτημα οι πιο θρησκευόμενοι μουσουλμάνοι, όχι μόνο της μειονότητας, αλλά και του τουρκικού κράτους. Παράλληλα, συνομίλησα με τον ανεπίσημο εκλεγμένο μουφτή της Κομοτηνής (καθώς υπάρχει και ο επίσημος διορισμένος από το ελληνικό κράτος μουφτής, όπως εξηγώ μέσα στο κείμενο), ο οποίος με δέχτηκε με ευγένεια στο γραφείο του.

Οι ερωτήσεις που απηύθυνα προς τις συνομιλήτριές/τους συνομιλητές μου καλύπτουν μία σειρά από θέματα τα οποία περιλαμβάνουν τις πρακτικές υιοθέτησης της μαντίλας, τις πρακτικές μέσα από τις οποίες η μαντίλα γίνεται μέρος της γυναικείας εμφάνισης, τις εμπειρίες των γυναικών σχετικά με τη χρήση της μαντίλας, το συμβολικό νόημα της μαντίλας για τις ίδιες, τους λόγους για τους οποίους υιοθετούν ή δεν υιοθετούν αντίστοιχα τη μαντίλα, τον κοινωνικό αντίκτυπο αυτής της απόφασής τους στις σχέσεις τους με την οικογένεια και το ευρύτερο περιβάλλον, τα συναισθήματα των πληροφορητριών για τις γυναίκες που εφαρμόζουν «διαφορετικές» πολιτισμικές πρακτικές από τις ίδιες, και τη σπουδαιότητα της ισλαμικής πίστης και των λατρευτικών πρακτικών για αυτές τις γυναίκες.

Το σύνολο των συνεντεύξεων καταγράφηκε γραπτά σε ένα τετράδιο. Σχεδόν όλοι οι πληροφορητές μου φάνηκαν να ανακουφίζονται στη θέα του μπλε τετραδίου. Πολλοί μου ανέφεραν ότι δεν θα ήθελαν να μου μιλήσουν στην περίπτωση που θα είχα μαζί μου κάμερα ή κασετόφωνο. Ο φόβος αυτός ήταν άλλοτε απότοκος μιας κακόγουστης και επιτηδευμένης προσπάθειας κάποιων φοιτητών να εκθέσουν τους μειονοτικούς, μεταφέροντας αυτολεξεί με όλα τα εκφραστικά και γραμματικά λάθη τους τις απόψεις τους σε συνεντεύξεις που διεξήγαγαν, άλλοτε της αγωνίας τους μήπως στην πραγματικότητα είμαι δημοσιογράφος και τελικά εκθέσω δημόσια τους ίδιους και τις θέσεις τους στις εφημερίδες. Την πρώτη περίπτωση μου ανέφερε η σύζυγος πρώην βουλευτή ενώ τη δεύτερη τη βίωνα καθημερινά κατά τις επαφές μου με τις πληροφορήτριες. Οι περισσότερες συνεντεύξεις έγιναν με γυναίκες οι οποίες συχνά ντρέπονταν ή δίσταζαν να μου μιλήσουν. Η τουρκική γλώσσα χρησιμοποιείται ως μητρική από τους τουρκόφωνους της Θράκης. Από το 1991 γίνεται αποδεκτό ότι η μουσουλμανική μειονότητα αποτελείται από τρεις εθνοτικές ομάδες: την τουρκόφωνη, την πομακική και τους μουσουλμάνους Αθίγγανους. Η τουρκική της περιοχής συνιστά διαλεκτικό συνεχές με την τουρκική της Τουρκίας, χαρακτηρίζεται από κάποιους αρχαϊσμούς στο λεξιλόγιο και κάποιες

ιδιαιτερότητες στην κλίση του ρήματος κυρίως, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παρεμποδίζεται η αλληλοκατανόηση τουρκόφωνων Ελλάδας και Τουρκίας και τέλος διακρίνεται από το πλήθος των ελληνικών δανείων (pırın, porta, danio, panepistimjo κ.ά.) (Τσιτσελίκης & Χριστόπουλος 1997). Η τουρκική γλώσσα της Τουρκίας, βάσει νεότερων διμερών συμφωνιών Ελλάδας - Τουρκίας, διδάσκεται από κοινού με την ελληνική στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης⁵.

Τις ημέρες που έμεινα στην Κομοτηνή, οι μουσουλμάνοι γιόρταζαν το Ραμαζάνι κι έτσι οι περισσότερες θρησκευόμενες γυναίκες παρέμεναν στα σπίτια τους και δε δέχονταν να μου μιλήσουν. Επισημαίνω ότι πολλές γυναίκες δε γνώριζαν ούτε τα στοιχειώδη ελληνικά και η επικοινωνία με την ερευνήτρια ήταν δύσκολη αφού και η τελευταία δε γνώριζε τη μητρική γλώσσα των αφηγητών. Προκειμένου να αποφευχθούν κίνδυνοι παρερμηνείας και ασάφειας και να γίνει ο αφηγηματικός λόγος κατανοητός στους αναγνώστες, έγιναν λιγότερες συντακτικές και γλωσσικές παρεμβάσεις στις συνεντεύξεις τους, χωρίς ωστόσο να αλλοιωθούν τα νοήματα. Επιπλέον, προτίμησα να αναφερθώ στις/στους αφηγήτριες/αφηγητές με μη πραγματικά ονόματα με σκοπό να διατηρήσω την ανωνυμία τους.

Τέλος, νομίζω ότι αξίζει να σημειώσω το εξής: οι φωτογραφίες που τράβηξα δεν προέρχονται όλες από την ίδια φωτογραφική μηχανή. Αρχικά χρησιμοποίησα μία μηχανή υψηλής ανάλυσης η οποία, αν και όχι ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων, ήταν ορατή. Το γεγονός αυτό έκανε καχύποπτους όλους όσους με έβλεπαν να την κρατώ στα χέρια μου ενώ συχνά επιτάχυναν τα βήματά τους. Για το λόγο αυτό, άφησα στο συρτάρι την ακριβή μηχανή μου και αγόρασα μία πολύ φτηνή, μίας χρήσεως πολύχρωμη φωτογραφική μηχανή. Διαπίστωσα, λοιπόν, πως κανένας δεν καταλάβαινε ότι επρόκειτο για μηχανή, καθώς έμοιαζε με παιδικό παιχνίδι. Έτσι, μου ήταν πολύ πιο εύκολο να φωτογραφίζω ό,τι ήθελα χωρίς να ανησυχώ ότι θα με αντιληφθούν. Το γεγονός αυτό ξέρω ότι θέτει ηθικά θέματα, καθώς σύμφωνα με την ανθρωπολογική δεοντολογία δεν θα έπρεπε να δημοσιοποιώ φωτογραφίες πληροφορητών χωρίς να το γνωρίζουν. Ωστόσο τις δημοσιοποιώ με προσοχή, θολώνοντας δηλαδή τα πρόσωπα των πληροφορητών, ώστε να μη γίνονται αναγνωρίσιμοι. Επιπλέον, οι φωτογραφίες αυτές δεν πρόκειται να δημοσιευθούν πέραν της επιστημονικής κοινότητας στην οποία κινούμαι, και άρα δε θα επηρεάσουν την προσωπική ζωή κανενός.

Γενικά, δεν δυσκολεύτηκα ιδιαίτερα να βρω βιβλιογραφικές αναφορές για τη μαντίλα, ωστόσο η επαφή μου με τους πληροφορητές δεν ήταν εύκολη. Κατάφερα να περάσω στην κλειστή μουσουλμανική μειονότητα μέχρι ένα ορισμένο σημείο και δεν μπόρεσα να προχωρήσω πιο πέρα, αποκτώντας τη μεγαλύτερη δυνατή οικειότητα που θα με μετέτρεπε σε μία insider. Στο χρόνο που διέθεσα για το πεδίο, τα όριά μου έφτασαν μέχρι ενός συγκεκριμένου σημείου.

---

⁵ Όσον αφορά τη γνώση της ελληνικής γλώσσας, τα μέλη της τουρκόφωνης ομάδας μπορούν να διακριθούν σε μονόγλωσσους τουρκόφωνους και σε δίγλωσσους. Η διάκριση αυτή εξαρτάται άμεσα από το μορφωτικό κεφάλαιο του καθενός. Κατά κανόνα η τουρκική χρησιμοποιείται για την «ενδοεπικοινωνία» της μειονότητας, είτε οι ομιλητές είναι μονόγλωσσοι είτε είναι δίγλωσσοι. Οι παράγοντες που καθορίζουν τη χρήση της ελληνικής ή της τουρκικής γλώσσας είναι κατά πρώτο λόγο οι παράγοντες «ηλικία» και «ενδο/εξω-οικογενειακό» περιβάλλον, κατά δεύτερο λόγο οι παράγοντες «φύλο» και «τόπος διαμονής», και κατά τρίτο λόγο ο παράγοντας «κοινωνικό καθεστώς». Αυτοί που εναλλάσσουν κώδικες ευχερώς, τουρκική προς ελληνική γλώσσα και αντιστρόφως, είναι κατά κύριο λόγο ομιλητές και όχι ομιλήτριες ηλικίας 20-50 ετών, που βρίσκονται σε εξω-οικογενειακό περιβάλλον, διαμένουν σε αστικό περιβάλλον (στην Κομοτηνή), και ανήκουν σε περισσότερο προνομιούχα κοινωνικά στρώματα. Ο υπόλοιπος πληθυσμός προτιμά να χρησιμοποιεί την τουρκική γλώσσα.

Ως μειονότητα, η επίσημα αναγνωρισμένη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης θεωρείται από τους ίδιους τους πληροφορητές μου «κλειστή» κοινότητα. Η αλήθεια είναι ότι η πρόσβασή μου στους ιδιωτικούς χώρους (είτε επρόκειτο για σπίτια είτε για χώρους εργασίας) των πιο εκκοσμικευμένων μελών της μειονότητας ήταν πολύ ευκολότερη. Η ομάδα αυτή ταυτίζεται συνήθως με μέλη της που έχουν μεγαλύτερο μορφωτικό κεφάλαιο - ενν. μέσα από την επίσημη εκπαίδευση. Δεν ήταν λίγες οι φορές που κανονίζαμε να συναντηθούμε σε κάποιες από τις καφετέριες της πόλης για να κουβεντιάσουμε σαν φίλοι. Από την άλλη πλευρά, προκειμένου να έρθω σε επαφή με τα λιγότερο εκκοσμικευμένα (και περισσότερο «αφανή») μέλη της μειονότητας, και επειδή δεν είχα συχνά τη δυνατότητα να γνωρίσω κάποια θρησκευόμενη καλυμμένη μουσουλμάνα μέσω κοινών γνωστών, περπατούσα για ώρες στους μαχαλάδες της πόλης με σκοπό να συναντήσω καλυμμένες μουσουλμάνες – πράγμα που ίσως ακούγεται αστείο ή ακόμα και πολύ απλουστευτικό. Οι ίδιες έδειχναν επιφυλακτικές και συχνά αδιάφορες. Έτσι το μόνο που έβλεπα πως έπρεπε να κάνω ήταν να τις μιμηθώ, να γίνω όσο μπορούσα σαν κι αυτές. Αυτό συνέβη για παράδειγμα ένα απόγευμα, όταν συνάντησα μία ηλικιωμένη μουσουλμάνα να κάθεται στο δρόμο έξω από το σπίτι της. Κάθισα δίπλα της και της μίλησα σα να την ήξερα χρόνια. Ήταν μία κίνηση που τελικά απέδωσε σε αρκετές περιπτώσεις. Αρκετές ήταν οι καλυμμένες μουσουλμάνες που συνάντησα στα μικρά καταστήματα όπου εργαζόνταν. Σπουδαία θεωρώ την εμπειρία να παρακολουθήσω ένα κήρυγμα που έλαβε χώρα σε ένα τζαμί έξω από τα όρια της Κομοτηνής. Εκεί είδα συγκεντρωμένες πολλές ηλικιωμένες μουσουλμάνες οι οποίες με δέχτηκαν ευκολότερα στον χώρο τους, αφού φόρεσα μία λευκή μαντίλα.

Πιστεύω ότι ήταν πολιτικοί οι λόγοι για τους οποίους αρκετοί μουσουλμάνοι, τόσο άνδρες όσο και γυναίκες, με απέφευγαν και οπισθοχωρούσαν στο άκουσμα μιας συζήτησης που θα είχε ως θέμα την ισλαμική μαντίλα. Η μαντίλα δεν είναι ένα σύμβολο που αντλεί όλη τη δύναμή του μόνο από τη θρησκεία. Όπως ανέφερα και παραπάνω, η πολιτική της σημασία είναι ένας σπουδαίος παράγοντας για την υιοθέτηση και τη (σημερινή) εξάπλωσή της μεταξύ των νεαρών μουσουλμάνων κοριτσιών. Είναι αξιοσημείωτη η καθυστερημένη άρνηση του Τούρκου Προξένου της Θεσσαλονίκης να με δεχθεί στο γραφείο του. Ενώ αρχικά είχε συμφωνήσει να μου δώσει μία συνέντευξη, λίγες μέρες αργότερα που του τηλεφώνησα για να επιβεβαιώσω τη συνάντησή μας, μου είπε πως ο ίδιος δεν γνωρίζει τίποτε για το ζήτημα της μαντίλας και ότι είναι ήδη πολύ επιβαρυνμένος, εξαιτίας του φόρτου εργασίας του. Ο Τούρκος Πρόξενος φάνηκε να σκέφτηκε το ενδεχόμενο κόστος από το βάρος των λόγων του ως πολιτικού προσώπου, ή μπορεί κάποιος άλλος να τον επηρέασε αρνητικά με σκοπό να τον προστατεύσει. Όπως αποδείχθηκε, δεν ήταν το ζήτημα της μαντίλας που ενοχλούσε ή φόβιζε τους μουσουλμάνους της Θράκης αλλά οι τεταμένες σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Δεν ήταν η συζήτηση για τη μαντίλα καθαυτή που απέφευγαν αλλά το ίδιο το εθνοτικό και μειονοτικό ζήτημα της Θράκης που τους καθιστά «ύποπτους» ως Τούρκους. Συνάντησα περιπτώσεις κατά τις οποίες γυναίκες ή άνδρες της μειονότητας με απέφυγαν με την δικαιολογία είτε ότι δεν μιλούσαν καλά ελληνικά είτε ότι ήταν απασχολημένοι. Ιδιαίτερα η δικαιολογία ότι δεν μιλούσαν καλά ελληνικά ήταν πολύ συχνή. Ακόμη κι όταν τους έλεγα ότι για μένα δεν αποτελεί εμπόδιο και ότι θα καταφέρουμε να συνεννοηθούμε, εκείνοι αρνούσαν.

Εικόνα 1. Στο πεδίο (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

Έχω σπουδάσει Ιστορία και Εθνολογία στο Δημοκρίτειο πανεπιστήμιο Θράκης, στην Κομοτηνή. Από την πρώτη στιγμή διαμονής μου εκεί, εντυπωσιάστηκα από τα διαφορετικά «χρώματα», την ιδιαίτερη «μυρωδιά» που υπήρχε στον αέρα της πόλης. Η πολιτισμική ετερότητα, από τη μία οι «μοντέρνες» δυτικές χριστιανές και ακάλυπτες μουσουλμάνες, και από την άλλη οι καλυμμένες μουσουλμάνες, συνιστούσαν μία εικόνα «ασυνήθιστη» που στα δικά μου μάτια δε φάνηκε ποτέ παράξενη ή αταίριαστη. Τα πρωινά της Κυριακής ξυπνούσα από το θόρυβο που προκαλούσαν οι ιερείς. Από τη μία πλευρά, οι ιερείς στις ορθόδοξες χριστιανικές εκκλησίες να ψάλλουν από τα μεγάλα μεγάφωνα και από την άλλη οι ιμάμηδες από τους ψηλούς μιναρέδες των τζαμιών να συναγωνίζονται σε ένταση.

Ως φοιτήτρια δε μου έτυχε ποτέ να αποκτήσω φίλους ή φίλες από τη μουσουλμανική μειονότητα. Ίσως και να πίστευα πως οι μόνοι μουσουλμάνοι είναι οι ηλικιωμένες γυναίκες με τους μαύρους μακριούς φερετζέδες και τις μαύρες σακούλες στα χέρια που κάθονται στα παγκάκια έξω από τα τζαμιά για να ξεκουραστούν από τα πρωινά ψώνια. Ή οι παντρεμένες κοπέλες που πηγαίνουν βόλτα τα παιδιά τους με τα καροτσάκια. Τελικά η πραγματικότητα ήταν πιο σύνθετη.

Κατά τη διάρκεια των σπουδών μου διδάχτηκα στο Πανεπιστήμιο την «Ιστορία του Ισλάμ». Στα πλαίσια αυτού του σεμιναρίου, επισκέφτηκα ένα κεντρικό τζαμί της πόλης. Από τότε, η επιθυμία μου να ασχοληθώ με το Ισλάμ και ιδιαίτερα με τους ανθρώπους της μειονότητας έγινε πολύ έντονη. Αυτός ήταν και ένας από τους λόγους για τους οποίους συνέχισα τις σπουδές μου. Ασφαλώς δεν ήμουν εξαρχής αποφασισμένη για τη συγκεκριμένη έρευνα, παρόλα αυτά η μαντίλα και η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης ήταν ένα θέμα το οποίο μου κέντρισε το ενδιαφέρον.

Όταν έφτασα στο πεδίο είχα στο μυαλό μου κάποιες συγκεκριμένες ερωτήσεις που θα έθετα στους πληροφορητές μου. Στην πορεία της έρευνας, όμως, διαπίστωσα ότι η ίδια η χρήση

της μαντίλας είναι εξαιρετικά πολύπλοκη. Η μαντίλα δεν είναι απλώς ένα ύφασμα, γιατί τα σημεινόμενα μπορεί να είναι διαφορετικά στην κάθε ιστορική συγκυρία που την εξετάζουμε. Όπως αναφέρει η Αθανασίου, «τόσο η μαντίλα όσο και η ίδια η μουσουλμάννα γυναίκα είναι δύο σημαίνοντα που συνδέονται τόσο στενά μεταξύ τους ώστε μπορούν να παίρνουν το ένα τη θέση του άλλου» (2007: 264). Στην Τουρκία ο διάλογος για το θέμα παραμένει ανοιχτός, ειδικά στις τάξεις της διανοήσης και των καλλιτεχνών. Δεν είναι λίγοι οι αρθρογράφοι οι οποίοι ασχολούνται συχνά με το ζήτημα της μαντίλας στη χώρα τους. Σήμερα, με τη (μικρή ή μεγάλη) προοπτική ευρωπαϊκής ένταξης, η Τουρκία είναι μία χώρα διχασμένη όπου τα δύο «μπλοκ» των ισλαμιστών και των κεμαλικών βρίσκονται σε μία κατάσταση σύγκρουσης και αγωνίας για το ποια ομάδα από τις δύο θα υπερισχύσει και θα επιβληθεί.

Στην εργασία αυτή θα επιχειρήσω τα εξής: Αρχικά θα πλαισιώσω το θέμα μου με κάποια απαραίτητα στοιχεία. Θα παρουσιάσω τις πιο πρόσφατες συζητήσεις που ασχολούνται με την ισλαμική hijab, ερμηνεύοντας παράλληλα τους συμβολισμούς της κάλυψης.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσω συνοπτικά τη διαδρομή που ακολούθησε ο φεμινισμός σε κάποιες μουσουλμανικές κοινωνίες και στην Τουρκία, ώστε να αναπτυχθούν τα δύο κύρια φεμινιστικά ρεύματα, ο «Ριζοσπαστικός» και ο «Μεταμοντέρνος» φεμινισμός.

Επίσης, θα μιλήσω για την ιστορική πορεία της Θράκης (ή αλλιώς Δυτικής Θράκης) από την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης μέχρι και σήμερα, για να περάσω τελικά στο ζήτημα της πολιτικής ανόδου του Ισλάμ στην Τουρκία και στα γεγονότα που συμβαίνουν στη χώρα σχετικά με την απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας στα δημόσια πανεπιστήμια, που ασκούν μεγάλη επιρροή στη μουσουλμανική κοινότητα της Κομοτηνής.

Ακολούθως, θα περάσω στο πεδίο για να διακρίνω επίσημους και ανεπίσημους λόγους για τη μαντίλα και τις πρακτικές της, αναλύοντας τις πληροφορίες που έδωσαν οι - ως επί το πλείστον - θρησκευόμενες μουσουλμάνες, τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες, προβάλλοντας όλες τις σχετικές πρόσφατες συζητήσεις που διατυπώνουν τόσο οι μουσουλμάνοι της ελίτ όσο και οι μουσουλμάνοι άλλων κοινωνικών στρωμάτων. Έπειτα θα ασχοληθώ με θέματα που προέκυψαν από τα ενδιαφέροντα των ίδιων των πληροφορητών/-ριών μου.

Πιο συγκεκριμένα, θα κάνω μία διεξοδική παρουσίαση των ενδυματολογικών συνηθειών τόσο των θρησκευόμενων όσο και των κοσμικών μουσουλμάνων γυναικών που ζουν στην Κομοτηνή, προσπαθώντας να δείξω ότι αμφότερες οι «ομάδες» επηρεάζονται από την ίδια «αγορά». Με σκοπό να κάνω πληρέστερη και πιο ζωντανή την περιγραφή μου έχω προσθέσει το φωτογραφικό υλικό που άντλησα από το πεδίο αλλά και από το διαδίκτυο. Θα ασχοληθώ με το ζήτημα της «ελεύθερης επιλογής» σε ό,τι αφορά την πρακτική της κάλυψης και τις προσπάθειες πολλών γυναικών να πείσουν ότι η πρακτική της κάλυψης αποτελεί «προσωπική επιλογή» για την κάθε μουσουλμάννα που την εφαρμόζει. Θα επιχειρήσω να αναδείξω το ζήτημα της «αορατότητας» στο οποίο υποτίθεται ότι στοχεύει η κάλυψη, προκειμένου να προσφέρει στη μουσουλμάννα γυναίκα ασφαλή πρόσβαση στη δημόσια σφαίρα, νομιμοποιώντας ταυτόχρονα την παρουσία της στο χώρο. Θα θίξω το ζήτημα της αμαρτίας που συνδέεται συχνά με την απομάκρυνση της μαντίλας, και την άποψη τόσο καλυμμένων όσο και ακάλυπτων γυναικών, σύμφωνα με την οποία «το Ισλάμ δεν είναι στη μαντίλα αλλά στην καρδιά». Θα επιχειρήσω έτσι να κάνω φανερό το ρόλο που παίζει η θρησκεία στις ζωές των περισσότερων μουσουλμάνων γυναικών της Κομοτηνής. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να κάνω σαφή τα όρια της ανεκτικότητας μεταξύ των διαφορετικών μελών της μουσουλμανικής μειονότητας, καθώς και την αντίστοιχη ρητορική που χρησιμοποιείται προκειμένου να προβληθεί η ανεκτικότητα και το κλίμα εμπιστοσύνης που επιδιώκουν να δείξουν ότι καλλιεργείται στη κοινότητά τους. Θα

μιλήσω για θέματα δημόσιας ζωής και κοινωνικότητας που τίθενται με τη μαντίλα και για τις επαγγελματικές ευκαιρίες που προσφέρει ή στερεί η κάλυψη από μία γυναίκα. Τέλος, καταγράφω την προσωπική εμπειρία που είχα το καλοκαίρι του 2008 να γνωρίσω μία από τις πλουσιότερες «θρησκευόμενες» οικογένειες από το Ντουμπάι.

Με την εργασία αυτή επιχειρώ να εμπλουτίσω την έρευνα σχετικά με τις νοηματοδοτήσεις της μαντίλας, μέσα από τη χρήση της στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης στην Κομοτηνή. Παίρνοντας ως αφορμή το πολυσυζητημένο ζήτημα της ισλαμικής μαντίλας, επιδιώκω να συμβάλω στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο συγκροτούνται οι έμφυλες ταυτότητες σε αυτό το σημείο της Ευρώπης, αλλά και του τρόπου με τον οποίο γίνεται διαχειρίσιμο το θέμα του ισλαμισμού ως πολιτικοποιημένο πια ζήτημα, και όχι ως θρησκευτικό μόνον. Θα διερευνήσω έτσι το φύλο ως αναλυτικό εργαλείο για την πληρέστερη κατανόηση ζητημάτων που σχετίζονται με τις νεότερες πολιτικές εξελίξεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Hijab, Φεμινισμός, Θράκη, πολιτικό Ισλάμ

α. Ο ισλαμικός ενδυματολογικός κώδικας στο μουσουλμανικό κόσμο. Λόγοι και ερμηνείες της κάλυψης.

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να επιχειρήσει μία σύντομη διαδρομή στο ζήτημα της χρήσης της hijab σε ολόκληρο τον μουσουλμανικό κόσμο. Ο αριθμός και μόνο των μελετών με τη λέξη «μαντίλα» (“veil”) στον τίτλο (“The Other Side of the Veil”, “Eastern Veiling, Western Freedom?”, “To Veil or not to Veil?”, “Veiled Sentiments”, “Beyond the Veil”, “Behind the Veil in Arabia” που γράφτηκαν τόσο από δυτικούς όσο και από συγγραφείς της Μέσης Ανατολής), δείχνει το ιδιαίτερο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον που υπάρχει για τη μαντίλα. Γιατί δίνεται τόσο μεγάλη έμφαση στη μουσουλμανική γυναικεία μαντίλα, έμφαση που κινείται μεταξύ έλξης και αποστροφής; Σε τι έγκειται η ετερότητα, η εξωτικότητα της μαντίλας; Γιατί προκαλεί αυτή την ανησυχητική «ξενότητα» και τι είναι αυτό που θεωρούμε τόσο «ξένο» και «ανοίκειο» στη θέα μιας γυναίκας με μαντίλα; Αυτό το αίσθημα του «ξένου» και του «ανοίκειο» έρχεται να κατασκευάσει μία τρομοκρατική «μουσουλμανικότητα» στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες στον ορίζοντα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001. Το Ισλάμ έφτασε να αντιμετωπίζεται με εχθρικότητα καθώς θεωρείται υπεύθυνο για τρομοκρατικές επιθέσεις και ως η μεγαλύτερη απειλή για τη δημοκρατία.

Η μαντίλα αποκτά πολλές σημασίες και αποτελεί, για το δυτικό βλέμμα, ένα από τα χαρακτηριστικότερα σύμβολα της «βάρβαρης Ανατολής», κυρίως της ισλαμικής Ανατολής. Για να καταλάβουμε τις διάφορες αυτές σημασίες, είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε γιατί καλύπτεται το κεφάλι και πιο ειδικά το γυναικείο κεφάλι, γιατί η κάλυψη της κεφαλής αποτελεί σύμβολο μουσουλμανικής ταυτότητας ή γιατί το κεφάλι των γυναικών αποτελεί πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης.

Πριν αναφέρω τις διάφορες αντιλήψεις σχετικά με το νόημα των γυναικείων μαλλιών, αντιλήψεις που δικαιολογούν τη χρήση της μαντίλας, θα κάνω μία σύντομη αναφορά στις διάφορες ανθρωπολογικές αναλύσεις για το ίδιο ζήτημα.

Όπως αναλύει και ερμηνεύει σε ένα χαρακτηριστικό εθνογραφικό κείμενό της η ανθρωπολόγος Delaney (2006), την οποία θα επικαλεστώ αρκετά καθώς βρίσκω την προσέγγισή της για το ζήτημα της κάλυψης χρήσιμη και διαφωτιστική, η σχέση ανάμεσα στο φύλο, στη θρησκεία και στην τρίχα είναι διαπολιτισμική και επισημαίνεται στις ανθρωπολογικές μελέτες από τον 19^ο αιώνα. Μας λέει ότι ο Leach στο άρθρο του “Magical Hair”, (1958) χρησιμοποίησε την ψυχαναλυτική θεωρία που διετύπωσε ο Berg στο έργο του “*The unconscious significance of hair*”, (1951). Ο Berg υποστήριξε ότι το κόψιμο των μαλλιών και άλλες πρακτικές που αφορούν στις τρίχες αντιπροσωπεύουν μια εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στα «ένστικτα και στις προσπάθειες ευνουχισμού από καταπιεστικές δυνάμεις». Ο Leach διαφωνεί με αυτή την άποψη ενώ είναι εξαιρετικά επικριτικός στη χρήση της έννοιας της καταπίεσης όσον αφορά στην εξήγηση των κομμώσεων, σε αντίθεση με τον Obeyesekere (1981) ο οποίος αποδέχεται ψυχαναλυτικούς όρους όπως «καταπίεση» ή «άγχος ευνουχισμού».

Σύμφωνα με τη Delaney, το γεγονός ότι τα μαλλιά έχουν σεξουαλική σημασία μοιάζει αδιαμφισβήτητο. Ο Leach συμφωνεί με τον Berg ότι «είναι σύνηθες οι τρίχες της κεφαλής να αποτελούν αντικείμενο με τελετουργική σημασία επειδή το κεφάλι χρησιμοποιείται ως σύμβολο για το φαλλό και τα μαλλιά ως σύμβολο του σπέρματος». Από την άλλη, ο Obeyesekere επισημαίνει ότι «τα μπερδεμένα μαλλιά των γυναικών αντιπροσωπεύουν το κομμένο πέος του θεού». Διατηρώντας τα έτσι, οι γυναίκες κρατούν και δεν εγκαταλείπουν το φαλλό.

Η Delaney συνεχίζει ότι στον μουσουλμανικό κόσμο υπάρχει η αντίληψη πως ο άνδρας γεννά και η γυναίκα τίκτει. Το σπέρμα, που πηγάει από τον εγκέφαλο, είναι προικισμένο με δημιουργικότητα και συμβολικά σχετίζεται με τη θεϊκή δραστηριότητα με την έννοια ότι οι άνδρες μιμούνται τη δημιουργική ικανότητα του Θεού. Τα ανδρικά γεννητικά όργανα συνδέονται με τη θεϊκή δημιουργικότητα και αποτελούν πηγή υπερηφάνειας ενώ τα γυναικεία θεωρούνται πηγή ντροπής. Σε αντίθεση με το πέος, τα γυναικεία γεννητικά όργανα αποτελούν ταμπού και σπάνια γίνονται αντικείμενο αναφοράς. Η τιμή μιας γυναίκας εξαρτάται από το κατά πόσο τα διατηρεί κρυμμένα και προς θέαση από έναν μόνο άνδρα. Τα αγόρια λίγο πριν από την ηλικία των 12 υφίστανται περιτομή. Εντάσσονται στην κοινωνία βάσει του φύλου τους όταν αφαιρέσουν την ακροποσθία, τη «μαντίλα του πέους», ενώ τα κορίτσια αποκτούν κοινωνική παρουσία όταν φορέσουν τη μαντίλα. Τα κορίτσια αποκρύπτουν την πηγή της ντροπής τους, τα αγόρια αποκαλύπτουν την πηγή της περηφάνειας τους.

Στην Κομοτηνή μου είπαν:

«Καταρχήν η περιτομή ξεκίνησε να γίνεται για λόγους υγείας και μετά έγινε παράδοση... Την κάνουμε στα πέντε μας χρόνια... Δεν πονάει καθόλου. Εγώ δεν φοβήθηκα, το θυμάμαι πώς έγινε...» (Μεχμέτ, 27 ετών, φοιτητής).

«Κι εγώ δεν πόνεσα, μάλιστα μισή ώρα μετά πήγα στην τουαλέτα για να ουρήσω. Ενώ αρχικά δεν ήμουν καθόλου τρομαγμένος, τρόμαξα από την κίνηση του παππού μου. Μου κρατούσε τα πόδια σφιχτά προς τα κάτω και λέω 'τι κάνει τώρα, θα μου τα κόψουν όλα;' (γέλιο). Εντάξει, τελικά δεν ήταν τίποτα...» (Ισμαήλ, 20 ετών, φοιτητής).

Μετά την τελετή της περιτομής, τα γεννητικά όργανα γίνονται ταμπού και καλύπτονται με ρούχα. Συνεπώς, εφόσον τα γεννητικά όργανα πρέπει να μένουν αθέατα, οι συμβολισμοί τους μεταφέρονται στο κεφάλι το οποίο μπορεί με τη σειρά του να παρουσιαστεί δημόσια. Για ένα αγόρι, το πέρασμα στην εφηβεία επιδεικνύεται από την ικανότητά του να εκσπερματώνει, να παράγει δηλαδή ζωντανό σπόρο. Από την άλλη, για ένα κορίτσι η εφηβεία οριοθετείται από την έναρξη της έμμηνης ρύσης (όταν δηλαδή θεωρείται ότι η κοπέλα μπορεί να αναπτύξει σεξουαλικές σχέσεις), και τότε καλύπτει τις τρίχες της κεφαλής, καθώς η γυναικεία σεξουαλικότητα πρέπει να τίθεται υπό αυστηρό έλεγχο. Ταυτόχρονα τα κορίτσια απομακρύνουν τις τρίχες του εφηβαίου με τη δικαιολογία της καθαριότητας, γεγονός που υποδεικνύει το συνειρμό της βρώμικης και υγρής γυναικείας σεξουαλικότητας. Η μαντίλα υποτίθεται ότι διευκολύνει τη θεωρητική προσπάθεια των ανδρών να κρατούν μία συναισθηματική απόσταση από το σεξ. Έτσι, όταν οι άνδρες βλέπουν τα μαλλιά μιας γυναίκας, πιστεύεται ότι διακατέχονται από ανεξέλεγκτο σεξουαλικό πόθο και αυτό εξαιτίας των συσχετισμών μεταξύ των μαλλιών της κεφαλής και των γυναικείων γεννητικών οργάνων.

Συνεπώς, ο συμβολισμός της τρίχας είναι ταυτόχρονα σεξουαλικός, θρησκευτικός και πολιτικός και σχετίζεται με το νόημα του καλύμματος της κεφαλής των γυναικών. Η σημασία

του διαφέρει για τις γυναίκες των διάφορων μουσουλμανικών χωρών και για τις γυναίκες της μουσουλμανικής κοινωνίας με τις οποίες θα ασχοληθώ σε αυτή τη μελέτη.

Στο σημείο αυτό, θα επιχειρήσω να καταστήσω σαφή τον όρο hijab ο οποίος χρησιμοποιείται ευρέως στο μουσουλμανικό κόσμο για να δηλώσει την κάλυψη του γυναικείου σώματος.

Hijab (حِجَاب) είναι ο αραβικός όρος που σημαίνει «κάλυψη» ενώ βασίζεται στην αραβική ρίζα hajaba (حَجَب), που σημαίνει «καλύπτω, κρύβω, προστατεύω, απαγορεύω τη θέαση». Δηλαδή, στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ουσιαστικό ενώ στη δεύτερη με ρήμα⁶.

Τόσο στις αραβόφωνες όσο και στις δυτικές χώρες, η κοινή ερμηνεία που δίνεται από μουσουλμάνους, αλλά και από μη μουσουλμάνους, στη λέξη hijab είναι αυτή της «σεμνής και κατάλληλης ενδυμασίας για τις γυναίκες». Αυτή η κατάλληλη ενδυμασία προβλέπει την κάλυψη ολόκληρου του γυναικείου σώματος, εκτός του προσώπου και των χεριών, όταν βρίσκονται σε δημόσιους χώρους.

Στα αραβικά, η λέξη hijab δεν αναφέρεται σε μία συγκεκριμένη μορφή ενδύματος αλλά σε γενικές αντιλήψεις περί διαχωρισμού και προστασίας ενώ το ίδιο ουσιαστικό χρησιμοποιείται στα αιγυπτιακά αραβικά για να αναφερθεί στα φυλαχτά που κρατά κανείς προκειμένου να προστατευτεί από το κακό. Σε γενικές γραμμές, η hijab είναι αυτό που δημιουργεί έναν διαχωρισμό ανάμεσα σε δύο κόσμους ή σε δύο χώρους: αυτόν των ανδρών και εκείνον των γυναικών στην περίπτωση της ισλαμικής κοινότητας, και αυτόν του καλού και εκείνον του κακού στην περίπτωση των φυλαχτών. Αν και, καταχρηστικά, η χρήση της λέξης hijab υποδηλώνει την κάλυψη της κεφαλής των γυναικών που απαιτεί ο ισλαμικός νόμος. Σύμφωνα με το Κοράνι η hijab καθιστά τις γυναίκες «μητέρες» όλων των πιστών.

Το νόημα που δίνεται σήμερα από τις μουσουλμανικές κοινωνίες στη hijab εξελίχθηκε με το πέρασ των αιώνων: Ο όρος hijab ή μαντίλα δεν χρησιμοποιείται στο Κοράνι με σκοπό να αναφερθεί σε έναν ενδυματολογικό κώδικα για άνδρες και γυναίκες, αλλά αναφέρεται σε ένα παραπέτασμα που διαχωρίζει τα δύο φύλα ή διευκολύνει την απομόνωση. Το Κοράνι διδάσκει στους πιστούς άνδρες (μουσουλμάνους) να μιλούν στις συζύγους του Μωάμεθ πίσω από μία hijab. Αυτή η hijab αποτελούσε ευθύνη των ανδρών και όχι των συζύγων του Μωάμεθ. Ωστόσο, στις μεταγενέστερες μουσουλμανικές κοινωνίες η χρήση της hijab έγινε πιο γενική με αποτέλεσμα να οδηγήσει στο διαχωρισμό των μουσουλμάνων ανδρών από τις γυναίκες. Η σεμνότητα στο Κοράνι αφορά τόσο το ανδρικό όσο και το γυναικείο βλέμμα, το βάδισμα, τα κοσμήματα και τα απόκρυφα μέρη. Η ένδυση για τις γυναίκες προβλέπει το *khumūr*, το οποίο καλύπτει μόνο το λαιμό και το στήθος και το *jilbab*, που είναι ένα είδος μαντώ και θα κάνει τις γυναίκες να αναγνωρίζονται ως τίμιες και να μην βλάπτονται από κανέναν. Ο ενδυματολογικός κώδικας ο οποίος προβλέπει την κάλυψη ολόκληρου του γυναικείου σώματος εκτός από τα χέρια, τις πατούσες των ποδιών και το πρόσωπο, βρίσκονται σε κείμενα των hadith⁷ που γράφτηκαν αργότερα.

⁶ Encyclopedia of Islam and the Muslim World 2003.

⁷ Πολλοί είναι οι μουσουλμάνοι που αναζητούν στα hadith ηθική και πνευματική καθοδήγηση για την καθημερινή τους ζωή. Πρόκειται για αναφορές που σχετίζονται με την παράδοση γύρω από τη σοφία, την συμπεριφορά και τον τρόπο ζωής του Μωάμεθ και καθορίστηκαν από στόμα σε στόμα, αμέσως μετά το θάνατό του, από αυτόπτες μάρτυρες κυρίως της πρώτης, της δεύτερης και της τρίτης ισλαμικής γενιάς. Ο λόγος της συλλογής τους ήταν οι δυσκολίες που εμφανίστηκαν κατά την εφαρμογή των υπαγορεύσεων του

Σύμφωνα με μία μεγάλη μερίδα μελετητών του Ισλάμ ο όρος hijab είναι το ευρύτερο πλαίσιο της σεμνότητας, της απομόνωσης και της ηθικής. Hijab σημαίνει σωστή ένδυση και άρα σεμνότητα και ντροπή ενώ hijabi είναι μία καλυμμένη γυναίκα, που δείχνει σεμνή και ντροπαλή και άρα πιστή μουσουλμάνα. Ο όρος που χρησιμοποιείται στο Κοράνι για να δηλώσει το κεφαλοκάλυμμα είναι η λέξη khimar (حِجَاب). Επιπλέον, σύμφωνα με τον ισλαμολόγο Glasse (2001) ο όρος hijab χρησιμοποιείται προκειμένου να αναφερθεί στη μαντίλα που διαχωρίζει τον άνθρωπο ή τον κόσμο από τον Θεό.

Σύγχρονοι διανοούμενοι του Ισλάμ, όπως ο Siddiqi (1983), υπερασπίζονται τη χρήση της hijab σε έναν αριθμό από ζητήματα, κάποια από τα οποία αφορούν τη σεξουαλικότητα. Ενδεικτικά, η μαντίλα θεωρείται ότι αποτελεί ένα σπουδαίο μέσο εξισορρόπησης της σεξουαλικής επαφής ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, λειτουργεί ως επίδειξη της υπακοής της μουσουλμάνας στο δόγμα του Ισλάμ, ως μία φανερή απόδειξη των ουσιαστικών διαφορών που διακρίνουν τους άνδρες από τις γυναίκες, ως μία υπενθύμιση στις γυναίκες ότι η κατάλληλη θέση τους είναι στο σπίτι και όχι σε δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας ή ακόμη, ως σύμβολο της περιφρόνησης της αφοσιωμένης μουσουλμάνας για τις «βέβηλες», «άσεμνες» και καταναλωτικές πολιτισμικές συνήθειες της Δύσης. Σε αυτή την τελευταία θεώρηση, η πρακτική της μαντίλας λειτουργεί ως μία αντιυπεριαλιστική δήλωση υπέρ των εθνικών και πολιτισμικών διαφορών (αναφέρομαι κυρίως στους μετανάστες της Δύσης). Αναμφισβήτητα, όμως, τα κυριότερα επιχειρήματα για την πρακτική της χρήσης της μαντίλας εμπεριέχουν την ιδέα ότι η πρακτική αυτή περιγράφεται στο Κοράνι.

Σήμερα υπάρχουν μεγάλες διαφορές τόσο μεταξύ των αραβικών όσο και μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο μία μουσουλμάνα φοράει τη hijab. Αυτός εξαρτάται από την πολιτισμική παράδοση κάθε περιοχής και σε ορισμένες περιπτώσεις από το ρόλο της θρησκευτικής αστυνομίας⁸, η οποία υπάρχει σε ορισμένες ισλαμικές χώρες (Ιράν, Πακιστάν, Αφγανιστάν) για να επιβάλλει τη χρήση της hijab.

Όταν η μαντίλα δε μελετάται σε σχέση με τα συμφραζόμενά της, αποκομμένη από το πολιτισμικό της νόημα και τις εμπλεκόμενες κοινωνικές δυνάμεις, τείνει να αντιμετωπιστεί σαν μία εξωτική συνήθεια. Θα πρέπει να σημειωθεί πως ό,τι καλείται «μαντίλα» σε οποιαδήποτε γλώσσα πλην της αραβικής, δεν ανταποκρίνεται σε κανέναν όρο της αραβικής γλώσσας. Υπάρχουν πολλές αραβικές λέξεις που θα μπορούσαν να μεταφραστούν ως μαντίλα στα ελληνικά επειδή η πρακτική της μαντίλας είναι πολύπλοκα διαφοροποιημένη. Για παράδειγμα,

---

Κορανίου, όταν επικράτησε αναρχία από πολλούς υποψήφιους χαλίφηδες για τη διαδοχή του Μωάμεθ. Δεν θεωρούνται όλα τα hadith έγκυρα από τους θεολόγους - νομοδιδασκάλους του Ισλάμ. Υπάρχουν πολλές συλλογές hadith και έχει αναπτυχθεί ολόκληρη επιστήμη, ώστε να εξακριβωθεί ποια hadith θεωρούνται αυθεντικά. Η ολοκληρωμένη συλλογή αυτών των hadith είναι γνωστή ως sunna. Ενώ το Κοράνι είναι ο λόγος του Θεού, τα hadith θεωρούνται ο λόγος του Μωάμεθ. Σε συνδυασμό με το Κοράνι, τα hadith αποτελούν την πηγή του νόμου που διαμόρφωσε τα έθιμα και τις αξίες πολλών μουσουλμάνων (Encyclopedia of Islam and the Muslim world 2003).

⁸ Μέχρι πρόσφατα η θρησκευτική αστυνομία που επέβαλαν οι Ταλιμπάν (1996-2001) στο Αφγανιστάν υποχρέωνε τις μουσουλμάνες γυναίκες να φορούν τη μπούρκα και τις σταματούσε στο δρόμο, συχνά χτυπώντας τις, όταν έκρινε ότι η κάλυψή τους δεν ήταν η κατάλληλη ή όταν φορούσαν παπούτσια που έκαναν θόρυβο. Πολλά ήταν τα σχετικά ντοκουμέντα που έκαναν το γύρο του κόσμου μέσα από ευρωπαϊκά κανάλια. Το ίδιο συμβαίνει στο Πακιστάν και τα τελευταία χρόνια στο Ιράν, όπου η θρησκευτική αστυνομία επιπλήττει τις γυναίκες που είναι ακάλυπτες ή έντονα μακιγιαρισμένες, σε ορισμένες περιπτώσεις οδηγώντας τις στο αστυνομικό τμήμα για να τους αποδοθούν οι ανάλογες τιμωρίες.

συναντάμε πολλά διαφορετικά είδη καλυμμάτων για το κεφάλι και το πρόσωπο των γυναικών και των ανδρών στην ισλαμική Ανατολή, μερικά από τα οποία είναι προεκτάσεις της γενικότερης κάλυψης του σώματος. Γενικά, οι ενδυματολογικοί κανόνες προβλέπουν την κάλυψη του γυναικείου σώματος με ένα τόσο χαλαρό και φαρδύ ένδυμα ώστε η περιφέρεια και όλα τα υπόλοιπα μέλη του σώματος δεν θα είναι ορατά. Οι αραβικοί όροι που τα διακρίνουν είναι πολυάριθμοι. Ο ενδυματολογικός κώδικας αντανακλά τις αντιλήψεις της κοινότητας για τη σεμνότητα που σχετίζεται με τις πεποιθήσεις και τους κανόνες της. Η σεμνότητα ορίζεται με όρους διαφυλετικής αλληλεπίδρασης και σεξουαλικής ταυτότητας.

Παραθέτω στο Παράρτημα, πολύ επιλεκτικά, μία ορολογία που αφορά την υλική κουλτούρα της κάλυψης των γυναικείων σωμάτων στον μουσουλμανικό κόσμο. Δεν το κάνω αυτό με λαογραφική ματιά, αλλά περισσότερο για σκοπούς συγκριτικής παρατήρησης που ίσως βοηθά να γίνει πιο κατανοητή η περίπτωση που εξετάζω.

Στο κεφάλαιο αυτό προσπάθησα να καταστήσω σαφείς τους λόγους για τους οποίους καλύπτεται, σύμφωνα με το ισλαμικό δόγμα, μία μουσουλμάνα γυναίκα μέσα από ερμηνείες σχετικά με τον συμβολισμό των μαλλιών. Στόχος ήταν να εξηγηθεί ο συμβολισμός της πρακτικής της κάλυψης, και όχι του υφάσματος καθαυτού, η οποία μπορεί να παίρνει πολλές μορφές στις διάφορες μουσουλμανικές κοινωνίες του κόσμου ανάλογα με τις αντιλήψεις και τις ιδιαίτερες θρησκευτικές πρακτικές. Η «ισλαμική μαντίλα» δεν μπορεί να εξεταστεί ως ένα διακριτικό σημείο αντικειμενικής διαφοράς ανεξάρτητα από τις σχέσεις εξουσίας στην εκάστοτε κοινωνία και ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση, τα αισθήματα και τις αντιλήψεις των γυναικών που τη φοράνε. Η μαντίλα δεν έχει μόνο ένα «πρόσωπο»⁹. Στη συνέχεια θα παρουσιάσω τα επιχειρήματα του φεμινιστικού κινήματος τα οποία χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να υποστηρίξουν ή να αντικρούσουν την πρακτική της μαντίλας.

---

⁹ Σύμφωνα με τον πρώην γάλλο υπουργό δημόσιας ασφάλειας, και πρόεδρο της λεγόμενης «επιτροπής Σταζί» που επέβαλε το «νόμο της μαντίλας» Μπερνάρ Σταζί, «αντικειμενικά, η μαντίλα εκφράζει την αλλοτρίωση των γυναικών» (στο Terray 2004) δήλωση που αναιρεί τον παραπάνω ισχυρισμό μου καθώς η χρήση του όρου «αντικειμενικά» δηλώνει πως είναι δυνατό να δούμε τη μαντίλα έξω από τα κοινωνικά της συμφραζόμενα.

β. Φεμινιστικός λόγος και Ισλάμ: Οριενταλισμός, ισλαμικός φεμινισμός, «παλαιός» και «νέος» φεμινισμός.

Στο κεφάλαιο αυτό κάνω μία σύντομη παρουσίαση της διαδρομής που ακολούθησε ο φεμινισμός στις διάφορες μουσουλμανικές κοινωνίες (τόσο σε αραβικές χώρες όσο και στην Τουρκία) ώστε να γεννηθεί αυτό που σήμερα καλείται «ισλαμικός φεμινισμός». Σκοπός μου είναι να δείξω πώς το φεμινιστικό κίνημα λειτουργεί στο ζήτημα της μαντίλας μέσα στην Κομοτηνή. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η ρητορική των γυναικείων κινημάτων, θα εξηγήσω έννοιες όπως είναι η αποικιοκρατία και ο οριενταλισμός. Ο «ισλαμικός φεμινισμός» αναπτύχθηκε εξαιτίας του λεγόμενου «δυτικού» φεμινισμού και σε σχέση με τον δυτικό, πράγμα που δεν αλλάζει από το γεγονός ότι κάποιες φορές αμφισβητεί ή/και εμπλουτίζει τις παραδοχές και πρακτικές του δυτικού. Ο φεμινισμός σημαίνει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικές γυναίκες ανάλογα με τις πολιτικές του απόψεις και το βαθμό κοσμικότητας ή θρησκευτικότητάς του. Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιάσω δύο κύρια είδη φεμινισμού που αντιπαράθενται μεταξύ τους και αντανακλούν τις πολιτικές συζητήσεις μεταξύ των μελετητών και των ακτιβιστριών για το status των γυναικών στο Ισλάμ. Πρόκειται για τα λεγόμενα «δεύτερο κύμα» και «τρίτο κύμα» στη φεμινιστική σκέψη.

Η πρακτική της χρήσης της μαντίλας κρίνεται συχνά ως μία καταπιεστική πρακτική ενώ οι γυναίκες που τη φορούν θεωρούνται «εξαναγκασμένα» και «δυστυχισμένα» άτομα. Η αντίδραση αυτή στη χρήση της μαντίλας από δυτικές κυρίως φεμινίστριες του «δεύτερου κύματος» έχει μια μακρά ιστορία και αποτελεί προϊόν κυρίως της αποικιοκρατίας.

Η δυτική αποικιοκρατία στις αραβικές χώρες ξεκίνησε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Ήδη από την εποχή της αποικιοκρατίας, οι Ευρωπαίοι καταδίκασαν τη «σκληρή» αντιμετώπιση των γυναικών από τη μουσουλμανική κοινωνία. Όπως μας λέει η Ahmed (1992), Βρετανοί και Γάλλοι αποικιοκράτες και περιηγητές περιέγραφαν τις μουσουλμάνες ως «θαμμένες ζωντανές πίσω από τη μαντίλα», ενώ ισχυρίζονταν ότι ο άνδρας κατά κανόνα φερόταν στη γυναίκα του «σαν φυλακισμένη και σκλάβο, παρά σαν σύντροφο και βοηθό». Η μαντίλα και ο έμφυλος διαχωρισμός θεωρούνταν οι βασικοί λόγοι της γενικότερης οπισθοδρόμησης των ισλαμικών κοινωνιών και μόνο αν καταργούνταν αυτές οι πρακτικές, θα μπορούσαν να προοδεύσουν οι μουσουλμανικές κοινωνίες. Ιδιαίτερα η πρακτική της μαντίλας έγινε, στη ρητορική τους, η απόδειξη της κατωτερότητας του Ισλάμ και ένας τρόπος να απεικονίσουν τη μουσουλμανική θρησκεία και κοινωνία ως υποβαθμισμένη.

Στις αγγλοκρατούμενες Αίγυπτο και Παλαιστίνη και στις γαλλοκρατούμενες Βόρεια Αφρική και Συρία, η συζήτηση περί απομόνωσης των γυναικών, χρήσης της μαντίλας, και γενικότερα περί καταπίεσής τους από το Ισλάμ σκόπευε κυρίως να δικαιολογήσει τους ευρωπαϊκούς νόμους, παρά να φέρει πραγματική αλλαγή στις ζωές των γυναικών. Η οριενταλιστική δυαδική αντιπαράθεση της «παραδοσιακής» Ανατολής με μία «μοντέρνα» Δύση - η θεωρητική μηχανή της αποικιοκρατίας - προβλήθηκε απεικονίζοντας τις μη δυτικές γυναίκες ως καταπιεσμένα υποκείμενα. Ο οριενταλισμός συνέδεσε την Ανατολή με αρχαίες τελετουργίες, δεσποτισμό και βαρβαρότητα ενώ η Δύση συνδέθηκε με την πρόοδο, τη δημοκρατία και τον πολιτισμό. Η νεωτερικότητα προβλήθηκε ως κάτι που ήρθε για να διορθώσει την παράδοση. Η «βελτίωση» της θέσης των γυναικών ήταν συστατικό της «προόδου» της κοινωνίας όπως ήταν και η θέσπιση νόμων, η εκπαίδευση, και ο χριστιανισμός.

Ο όρος «οριενταλισμός¹⁰» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Edward Said (1995) προκειμένου να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο η δυτική αποικιοκρατία δημιούργησε μία μονοσήμαντη εικόνα για την «Ανατολή» η οποία δικαιολογούσε την ηγεμονία της πρώτης σε βάρος της δεύτερης. Η Ανατολή θεωρούνταν πρωτόγονη, εξωτική, ο τόπος όπου κυριαρχούσε ο δεσποτισμός και που αποτελούνταν από έναν οπισθοδρομικό πληθυσμό ράθυμων ανδρών και καταπιεσμένων και σιωπηλών γυναικών. Η δημιουργία από τους δυτικούς αυτής της εικόνας για την Ανατολή δε φαίνεται να απέχει πολύ από πολλές σημερινές αντιλήψεις των δυτικών περί Ανατολής. Χαρακτηριστική είναι η περίφημη φράση του πρώην Αμερικανού Προέδρου George Bush, “The West and the Rest”, (στον αμερικανικό τύπο)¹¹ η οποία υποδηλώνει την ύπαρξη μιας «ορθολογικής», «πολιτισμένης» και «προοδευτικής» Δύσης ενάντια σε μια «στάσιμη», «βάρβαρη» και «προκατειλημμένη» Ανατολή¹². Σύμφωνα με τον Said η κατασκευή ταυτοτήτων σε κάθε περίοδο και σε κάθε κοινωνία περιλαμβάνει τη δημιουργία αντιθέτων και «Άλλων». Η θεώρηση αυτή εφοδίασε την Ευρώπη με την αίσθηση της πολιτισμικής υπεροχής ενώ επέτρεψε, στα πλαίσια της ιεράρχησης των κοινωνιών, την τοποθέτηση της Δύσης στον κολοφόνα της κοινωνικής ανάπτυξης.

Οι οριενταλιστικές συζητήσεις αλλά και η ξένη νομοθεσία είχαν ως αποτέλεσμα να δυσφημίσουν το φεμινισμό και να υποτιμήσουν τα ενδογενή αιτήματα περί «απελευθέρωσης» των γυναικών. Οι ευρωπαϊκές συζητήσεις για τις καταπιεσμένες μουσουλμάνες κατάφεραν μόνο να ενισχύσουν την άρνηση ορισμένων μουσουλμάνων να δεχθούν τις δυτικές ιδέες σχετικά με την «απελευθέρωση» των γυναικών και την απομάκρυνση της μαντίλας. Έτσι, για πολλές φεμινίστριες η μαντίλα έγινε σύμβολο εθνικής ταυτότητας και αντίθεσης με τη Δύση, ενώ οι γυναίκες θεωρήθηκαν «φύλακες» της ταυτότητας και του πολιτισμού. Αυτό είχε ως συνέπεια τη

---

¹⁰ Σύμφωνα με τον Said (1995), ο Οριενταλισμός, που μόνο από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και μετά μπορεί να αναλυθεί ως μία συστηματική πρακτική θεσμοποίησης, είναι μία κατασκευή η οποία επιβάλλει στερεοτυπικές αντιλήψεις και εικόνες στην ταυτότητα της Μέσης Ανατολής, δημιουργώντας ένα φανταστικό οικοδόμημα, το οποίο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ο συγγραφέας είναι επηρεασμένος από τις ιδέες του Foucault και κυρίως από την υπόθεσή του ότι η γνώση λειτουργεί ως εργαλείο εξουσίας και ότι ο σκοπός της παραγωγής της γνώσης είναι ο έλεγχός της. Ο Foucault (1970) υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια, και ότι αυτό το οποίο εμείς εκλαμβάνουμε ως «αλήθεια» είναι στην πραγματικότητα μία κατασκευασμένη ιδεατή πραγματικότητα από ένα δομημένο σύστημα εννοιών, το οποίο διαμορφώνει αυτό που αντιλαμβανόμαστε, πιστεύουμε και τελικά κάνουμε. Ο Said, ασπαζόμενος αυτές τις ιδέες του Foucault, θεωρεί τον οριενταλισμό ένα πολιτικό πρόγραμμα, και ένα επεκτατικό εργαλείο νομιμοποίησης των αποικιακών βλέψεων των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων του 19^{ου} αιώνα, με έμφαση στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία.

¹¹ Taheri, A., The Times, 2/8/2006.

¹² Ωστόσο, ο Tony Blair σε μια προσπάθειά του να προβάλει τη Μεγάλη Βρετανία ως το λαμπρό παράδειγμα μιας επιτυχημένης «πολυπολιτισμικότητας», μιας χώρας που σέβεται και εκτιμά τη πολιτισμική ποικιλότητα, δήλωσε: «*Το ‘Εμείς’ δεν είναι η Δύση. Το ‘Εμείς’ είναι κάτι πολύ περισσότερο από τους Μουσουλμάνους, τους Χριστιανούς, τους Εβραίους ή τους Ινδουιστές. Το ‘Εμείς’ είναι αυτοί που πιστεύουν στη θρησκευτική ανεκτικότητα, στη δημοκρατία, στην ελευθερία και τα ανθρώπινα δικαιώματα*» (Taheri, A., The Times 2/8/2006). Μία τέτοια δήλωση ταυτίζεται με αυτήν του δημάρχου του Λονδίνου Ken Livingstone, ο οποίος, στα πλαίσια μιας συνδιάσκεψης που στόχο είχε την άρση των ποικίλων απαγορεύσεων σχετικά με τη hijab στην Ευρώπη τον Ιούλιο του 2004, δήλωσε: «*Στο Λονδίνο ζούμε σύμφωνα με νόμους ανεκτικότητας, ενώ αποδεχόμαστε τις διαφορές των ανθρώπων γύρω μας. Και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο κάθε θρησκεία υπάρχει σε αυτήν την πόλη. Κάθε κοινότητα από κάθε έθνος έχει το δικό της χώρο σε αυτή την πόλη. Και αυτή η πόλη λειτουργεί πολύ καλά. Η πόλη λειτουργεί καλά, όχι μόνο επειδή οι άνθρωποι δείχνουν ανεκτικότητα ο ένας τον άλλο, οι άνθρωποι απολαμβάνουν την ετερότητα στην πόλη*» (στο Tarlo 2007: 133-134).

δημιουργία διαφορετικών φεμινιστικών κινήματων, που είτε υποστήριζαν την απομάκρυνση της μαντίλας, με αποτέλεσμα να κατηγορούνται εύκολα στις αποικιοκρατούμενες χώρες ότι υπέσκαπταν τον εθνικό αγώνα κατά της αποικιοκρατίας, είτε υποστήριζαν ότι η μαντίλα θα φέρει την «απελευθέρωση» των γυναικών όχι μόνο από τα δεσμά της πατριαρχίας, αλλά κυρίως από την αποικιοκρατία.

Το «δεύτερο κύμα» του φεμινισμού που λέγεται και «ριζοσπαστικός» φεμινισμός, ή φεμινισμός του «πολιτικού ακτιβισμού» ή φεμινισμός «του φύλου», έδρασε κατά τις δεκαετίες του 1960-1970 στις χώρες της Δύσης και αποτέλεσε στοιχείο της «νεωτερικότητας» και της δημοκρατικοποίησης. Φεμινίστριες όπως η Fatima Mernissi (1982) τίθενται ενάντια στην «πατριαρχία» και υπέρ των «περισσότερων» δικαιωμάτων στη γυναίκα και υποστηρίζουν ότι ο στόχος θα έπρεπε να είναι ο διαχωρισμός των πολιτικών από τους θρησκευτικούς νόμους. Η Mernissi θεωρεί τη μαντίλα μία καταπιεστική πρακτική: *«Η μαντίλα μπορεί να ερμηνευτεί ως ένα σύμβολο της συλλογικής φαντασίας της μουσουλμανικής κοινότητας. Η μαντίλα είναι μία μάσκα, που εξαφανίζει τις γυναίκες, τις εξαλείφει από τον δημόσιο βίο, τις εξορίζει σε ένα έδαφος όπου μπορούν εύκολα να ελεγχθούν (στο σπίτι), τις αποτρέπει από τις μετακινήσεις και τονίζει την παράνομη θέση τους στην ανδρική κυριαρχία»* (1982: 189).

Ασκήει δριμύτατη κριτική στις κυρίαρχες αντιλήψεις για το φύλο που καθιστούν την πρακτική της μαντίλας ως το τελικό δεδομένο, σύμφωνα με το οποίο θα πρέπει να κρίνεται η πνευματική ευημερία και η θρησκευτική αφοσίωση των μουσουλμάνων γυναικών: *«Τι παράδοση μοίρα για τη μουσουλμανική μήμη, να ανακαλείται προκειμένου να επικρίνει και να τιμωρεί [τις Ισλαμίστριες]! Η hijab καλύπτει τη μετριότητα και τη δουλοπρέπεια που παρουσιάζονται σε μας ως παράδοση. Πώς τα κατάφερε η παράδοση να μεταμορφώσει τις μουσουλμάνες σε αυτό το υποδεέστερο, περιθωριοποιημένο δημιούργημα, το οποίο θάβεται και βγαίνει έξω στον κόσμο δειλά και στριμωγμένο στις μαντίλες του; Γιατί ο μουσουλμάνος να χρειάζεται μια τέτοια ακρωτηριασμένη συντροφιά;»* (Mernissi 1991: 194). Η Mernissi θέλει να αντιστρέψει την ιεροποίηση της μαντίλας, συνδέοντάς την με καταπιεστικές κοινωνικές ιεραρχίες και με την ανδρική κυριαρχία. Θεωρεί πως η μαντίλα αναπαριστά μία παράδοση «μετριότητας και δουλοπρέπειας», παρά ένα ιερό δεδομένο, σύμφωνα με το οποίο πρέπει να κρίνεται η αφοσίωση των μουσουλμάνων γυναικών στον Αλλάχ.

Σύμφωνα με τη Golley (2004), πολλές φεμινίστριες συνδέουν τη μαντίλα με άλλα καταπιεστικά προβλήματα, όπως είναι η φτώχεια και η οικονομική εξάρτηση, η βία κατά των γυναικών, η περιθάλψη για γυναίκες και παιδιά, και η εκπαίδευση των γυναικών. Το δικαίωμα για εκπαίδευση αποτελεί πάντα την κύρια διεκδίκηση όλων των φεμινιστριών του Ισλάμ, επικαλούμενες τις βασικές διδασκαλίες του Κορανίου¹³.

Οι φεμινίστριες του «δεύτερου κύματος» του φεμινισμού σημειώνουν ότι η χρήση της μαντίλας δεν αποτελεί μία ενδογενή, καθαρά ισλαμική πρακτική, πράγμα που σημαίνει ότι δεν πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο σύμφωνα με το οποίο μπορεί να μετράται η «θρησκευτικότητα» των μουσουλμάνων γυναικών. Η ίδια συγγραφέας λέει ότι, παρόλο που θεωρείται ότι προέρχεται από το Ισλάμ, οι ιστορικές μαρτυρίες δείχνουν ότι η μαντίλα είτε εισήχθη, μαζί με το χαρέμι, από τους Οθωμανούς κατά την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, είτε ήρθε

---

¹³ Το Ισλάμ καταδικάζει τις συννααστροφές μεταξύ των δύο φύλων όταν δεν υπάρχει λόγος και μάλιστα με ρούχα «άσεμνα» και συμπεριφορά «ανάρμοστη». Συγχρόνως όμως, δίνει μεγάλη αξία στη μόρφωση και των δύο φύλων, καθώς αυτή αποτελεί τη βάση της ισλαμικής γνώσης και ένα προαπαιτούμενο για να συμμετάσχει κανείς στη μεγάλη παράδοση.

από την Περσία, είτε ότι είναι τόσο παλιά, όσο ο 1^{ος} αιώνας μ. Χ., δηλαδή πολύ πριν εμφανιστεί το Ισλάμ. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν ότι οι πρακτικές της μαντίλας και του έμφυλου διαχωρισμού ήταν ήδη σε χρήση, και από χριστιανούς, πριν ακόμη εμφανιστεί το Ισλάμ. Σύμφωνα με τη Fatima Mernissi, η μαντίλα ήταν γνωστή σε πολλούς πρωιμότερους πολιτισμούς και μόνο εισήχθη στις μουσουλμάνες κατά το 5^ο έτος του Ισλάμ. Μέχρι τότε, ο Προφήτης ήταν ένας ευγενής που δεν έδωχε ποτέ τους επισκέπτες του. Ζούσε σε ένα σπίτι που δεν ήταν ποτέ κλειστό στο κοινό. Όμως, σταδιακά, άρχισε να ενοχλείται με τους χωρικούς που τον επισκέπτονταν για μεγάλα διαστήματα χωρίς κανένα ίχνος διακριτικότητας, ενώ, επιπλέον, απευθύνονταν στις συζύγους του χωρίς να δείχνουν τον δέοντα σεβασμό. Από τότε η ιδέα του διαχωρισμού έγινε απαραίτητη. Οι πρώτες γυναίκες που φόρεσαν μαντίλα ήταν οι γυναίκες της οικογένειας του Προφήτη, προκειμένου να διακρίνονται από τις υπόλοιπες γυναίκες, καθώς εκείνη την εποχή, ιδιαίτερα οι δούλες, διέτρεχαν τον κίνδυνο να παρενοχληθούν σεξουαλικά τις ώρες που βρίσκονταν στους δρόμους (1991: 95).

Οι πολέμιοι της μαντίλας εξετάζουν τις πολύ αμφισβητήσιμες εγγεγραμμένες ερμηνείες στις οποίες ο μουσουλμανικός κλήρος στηρίζει συχνά την πρακτική της χρήσης της μαντίλας. Δίνουν προσοχή στο γεγονός ότι το Κοράνι αναφέρεται απλά σε ένα «παραπέτασμα» και ποτέ ευθέως σε μία μαντίλα, την οποία, μάλιστα, θα έπρεπε να φορούν οι γυναίκες. Συχνά ισχυρίζονται ότι η σεμνότητα είναι μία αξία που απαιτείται τόσο από τις γυναίκες όσο και από τους άνδρες και για το λόγο αυτό τα ανδρικά σώματα θα έπρεπε να καλύπτονται εξίσου με τα γυναικεία. Θεωρούν ότι η μαντίλα προοριζόταν μόνο για τις συζύγους του Μωάμεθ. Τέλος, αμφισβητούν τις προτροπές των hadith για χρήση της μαντίλας καθώς αποτελούν ερμηνείες κειμένων των οποίων η αυθεντικότητα είναι πολύ αμφισβητήσιμη.

Δεν είναι λίγες οι φορές που οι (ακάλυπτες) μουσουλμάνες επικαλούνται εδάφια από το Κορανικό κείμενο, προκειμένου να αποδείξουν ότι η μαντίλα είναι μία πρακτική η οποία δεν απαιτείται από το Ισλάμ καθαυτό. Στο Κοράνι¹⁴ υπάρχουν τέσσερις στίχοι, οι οποίοι χρησιμοποιούνται προκειμένου να δικαιολογήσουν τη χρήση της μαντίλας και/ή της purdah (απομόνωση). Οι στίχοι αυτοί είναι ανοιχτοί σε έναν μεγάλο αριθμό ερμηνειών. Δύο στίχοι απευθύνονται ειδικά στις συζύγους του Προφήτη και άλλοι δύο στις γυναίκες γενικά. Ωστόσο, οι ερμηνείες τους ως προσταγές για τη χρήση της μαντίλας από τις γυναίκες, μελετώνται από τους ερευνητές από μία ποικιλία προοπτικών.

Οι δύο στίχοι που απευθύνονται στις συζύγους του Προφήτη Μωάμεθ (33:53) τις προτρέπουν «να μένετε ήσυχα στα σπίτια σας και να μην κάνετε εκθαμβωτικές επιδείξεις», ενώ λίγο παρακάτω απευθύνονται στον Προφήτη «και όταν τους ζητάς ο,τιδήποτε θέλεις, ζήτα το πίσω από ένα παραπέτασμα: αυτό δίνει μεγαλύτερη αγνότητα στη δική σου και στις δικές τους καρδιές». Αυτοί οι στίχοι συχνά αποτελούν τη βάση για τα επιχειρήματα υπέρ της μαντίλας και της απομόνωσης. Άλλοι ισλαμιστές μελετητές θεωρούν ότι τέτοιου είδους ερμηνείες είναι ανακριβείς, με δεδομένο μάλιστα ότι οι γυναίκες εν γένει, όπως και οι σύζυγοι του Προφήτη (ιδίως η Khadiya), γίνονταν πολύ συχνά ορατές, ενώ ήταν ανεξάρτητες, πλούσιες και δραστήριες. Τέτοιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι, αντί να διατάζει να καλύπτονται και να μένουν πίσω από κλειστές πόρτες, ο πρώτος στίχος ουσιαστικά αποτρέπει τη χρήση στολιδιών, καθώς δεν είναι σωστό να επιθυμεί κανείς υλικά αγαθά. Ομοίως, ο δεύτερος στίχος μπορεί να ερμηνευτεί, ακόμη και από μη φεμινίστριες, ως μία ένδειξη σεβασμού για τις γυναίκες του

---

¹⁴ Βλ. Το Ιερό Κοράνιο (2002).

Προφήτη, παρά ως μία διαταγή για την απομόνωσή τους. Ακόμα και αν κάποιος διαφωνεί με αυτές τις ερμηνείες, το Κοράνι διευκρινίζει ότι οι γυναίκες του Προφήτη δεν είναι σαν τις άλλες γυναίκες και, επομένως, οι στίχοι απευθύνονται αποκλειστικά σε αυτές και όχι σε όλες τις γυναίκες εν γένει.

Οι επόμενοι δύο στίχοι (33:59), οι οποίοι απευθύνονται σε όλες τις γυναίκες, προτρέπουν: *«Ω Προφήτη! Παράγγειλε στις συζύγους και στις κόρες σου και σε όλες τις πιστές γυναίκες ότι, όταν θα βρίσκονται έξω, θα πρέπει να αφαιρούν από πάνω τους τα στολίδια»*. *«Και παράγγειλε στις πιστές γυναίκες ότι θα πρέπει να χαμηλώνουν το βλέμμα και να προστατεύουν τη σεμνότητά τους, ότι δεν πρέπει να εκθέτουν την ομορφιά και τα στολίδια τους, ενώ θα πρέπει να φορούν τις μαντίλες τους γύρω από το στήθος τους και να μην επιδεικνύουν την ομορφιά τους»*. Ο πρώτος από αυτούς τους δύο στίχους δείχνει ότι στόχος δεν ήταν να περιοριστεί η ελευθερία των γυναικών, αλλά να σηματοδοτηθεί η ταυτότητά τους ως μουσουλμανιδών και να προστατευτούν από τους διάφορους κινδύνους που διέτρεχαν στη Μεδίνα. Φαίνεται υπερβολικό να ερμηνεύσει κανείς αυτούς τους στίχους ως μία διαταγή να μένουν οι γυναίκες εξολοκλήρου καλυμμένες ή περιορισμένες στα σπίτια τους. Επιπλέον, αν οι γυναίκες θα έπρεπε πράγματι να καλύπτονται ολοκληρωτικά, δεν θα υπήρχε λόγος να προτρέπονται οι άνδρες να χαμηλώνουν το βλέμμα τους και να προστατεύουν τη σεμνότητά τους. Ομοίως, έχει ειπωθεί ότι, εφόσον δεν είναι υποχρεωτικό για τις γυναίκες να καλύπτουν τα πρόσωπά τους κατά το προσκύνημα και την προσευχή (δύο από τους κεντρικούς πέντε στύλους του Ισλάμ) τότε δεν έχει νόημα να πιστεύουμε ότι θα πρέπει να το κάνουν και στην καθημερινότητά τους. Η δημόσια ορατότητα των γυναικών κατά τη διάρκεια της ζωής του Προφήτη Μωάμεθ υποβαθμίζει τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται για να υποστηρίξουν την απομόνωση.

Από την άλλη πλευρά, το «τρίτο κύμα» φεμινισμού, που αλλιώς έχει ονομαστεί «μεταμοντέρνος» ή «μετα-αποικιακός» φεμινισμός, ή και φεμινισμός του «Τρίτου Κόσμου», που έχει ήδη εμφανιστεί σε πολλές μουσουλμανικές κοινωνίες, συχνά προασπίζεται την πρακτική της μαντίλας, καθώς υποστηρίζει ότι η κατάργησή της ταυτίζεται με τη δυτικοποίηση και τον ιμπεριαλισμό. Μάλιστα διαψεύδει όλες εκείνες τις θεωρίες που θέλουν τις συζύγους του Μωάμεθ ακάλυπτες, υποστηρίζοντας ότι οι γυναίκες αυτές υιοθετούσαν σίγουρα τη χρήση της μαντίλας καθώς αυτές ήταν οι πρώτες που εφάρμοσαν τους κανόνες της ισλαμικής θρησκείας. Αποτελεί μία μορφή φεμινιστικής φιλοσοφίας που επικεντρώνεται γύρω από την ιδέα ότι ο ρατσισμός, η αποικιοκρατία και οι συνέπειές της στην οικονομία, την πολιτική και την κουλτούρα των αποικιοκρατούμενων χωρών επηρέασαν άμεσα τις ζωές των μη-λευκών/μη-δυτικών γυναικών. Ο «μετα-αποικιακός» φεμινισμός ασκεί κριτική στο φεμινισμό του «δεύτερου κύματος» και στις δυτικές φεμινίστριες επειδή αυτές έχουν μια παράδοση οικουμενικοποίησης των γυναικείων ζητημάτων. Έτσι, μία από τις κεντρικές ιδέες του «μετα-αποικιακού» φεμινισμού είναι ότι χρησιμοποιώντας τον όρο «γυναίκα» ως μία οικουμενική ομάδα, οι γυναίκες ορίζονται μόνο βάσει του φύλου τους και όχι βάσει της κοινωνικής τάξης ή της εθνικής τους ταυτότητας (ή άλλων στοιχείων). Επιπλέον, πιστεύει ότι οι φεμινίστριες του «δεύτερου κύματος» αγνόησαν τις φωνές των μη-λευκών/μη-δυτικών γυναικών για πολλά χρόνια, καλλιεργώντας μια εχθρικότητα για τις φεμινίστριες των αναπτυσσόμενων χωρών. Οι «μετα-αποικιακές» φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι η ομοιότητα ανάμεσα στα προσφάτως απελευθερωμένα έθνη και στη θέση των γυναικών μέσα σε ένα πατριαρχικό σύστημα είναι ότι αμφότερα υφίστανται μια κοινωνική περιθωριοποίηση.

Εικόνα 2. Διαδήλωση καλυμμένων μουσουλμάνων που ζητούν την άρση της απαγόρευσης της μαντίλας στα δημόσια σχολεία της Γαλλίας (© <http://www.indymedia.ie/article>)

Φεμινίστριες όπως η Leila Ahmed (1992) βλέπουν τη χρήση της μαντίλας ως ένα ξεκάθαρο παράδειγμα αντίστασης στη δυτικοποίηση και τη διατήρηση του τοπικού πολιτισμού. Σύμφωνα με την Ahmed, ο πατριαρχικός αποικιοκρατικός λόγος αιχμαλώτισε τον φεμινιστικό και χρησιμοποίησε το ζήτημα της θέσης της γυναίκας στις μουσουλμανικές κοινωνίες σαν όπλο για την αποικιοκρατική επίθεση σε αυτές. Η ίδια υποστηρίζει ότι η μελέτη του φεμινιστικού κινήματος στην Ανατολή πρέπει να ξεκινήσει μέσα από τις πρακτικές και τους λόγους κυριαρχίας της αποικιοκρατίας, και τη σύνδεση αυτών με τις ιδέες του φεμινισμού στον ευρύτερο δυτικό ιμπεριαλισμό.

Από τις πρώτες γυναίκες που χρησιμοποίησαν τη μαντίλα ως σύμβολο αντίστασης ήταν οι Αιγύπτιας μουσουλμάνες που σπούδαζαν στο πανεπιστήμιο. Η μαντίλα έγινε ένα ουσιαστικό σύμβολο αντίδρασης κατά της Δύσης, κυρίως όμως μία θετική επανεπιβεβαίωση της ανατολικής ισλαμικής ηθικής (El Guindi 1981). Η σχέση των Αραβισσών γυναικών με τα σώματά τους κατά τη δεκαετία του 1970, αντανακλά την πολυπλοκότητα της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης των αραβικών κοινωνιών κατά την περίοδο αυτή. Τα γυναικεία σώματα έγιναν το πεδίο μάχης για τη «μετα-αποικιακή» πολιτισμική διαμάχη μεταξύ των νέων «καπιταλιστικών», από τη μία, και των «παραδοσιακών», από την άλλη, δυνάμεων. Σύμφωνα με την Odeh (1993), τα γυναικεία σώματα, τα οποία έχουν «παραδοσιακά» οικοδομηθεί ως οι «εγγυητές της οικογενειακής (σεξουαλικής) τιμής», έχουν επίσης οικοδομηθεί από τις νέες «καπιταλιστικές» κοινωνίες ως σεξουαλικά αντικείμενα. Στους κοσμικούς πολιτισμούς τα σώματα των γυναικών απεικονίζουν σεξουαλικότητα στις διαφημίσεις, στα Μ.Μ.Ε. και την πορνογραφία. Οι «καπιταλιστικές» δυνάμεις πιέζουν τις γυναίκες να είναι σεξουαλικές και σαηνευτικές ενώ οι «παραδοσιακές» τις πιέζουν να είναι αποσεξουαλικοποιημένες, συντηρητικές και σεμνότυφες. Συνεπώς, η «επιλογή» για τις γυναίκες φαίνεται να είναι στους κοσμικούς πολιτισμούς η επίδειξη του σεξουαλικού σώματος με όλη την αντικειμενικοποίηση και τους κινδύνους, ενώ στους «θρησκευτικούς» πολιτισμούς η κάλυψη της σεξουαλικότητας του σώματος με όλη την

παρεμπόδιση της κινητικότητας και της φυσικής ελευθερίας. Ως αντίδραση στα παραπάνω, υποστηρίζουν οι «μετα-αποικιακές» φεμινίστριες, πολλές γυναίκες υιοθετούν τη μαντίλα.

Πολλοί συγγραφείς (Mincses 1982, El Guindi 1981b, Rugh 1984) αντιλαμβάνονται αρχικά τη στροφή στη μαντίλα ως μία αντίδραση ενάντια σε αυτήν την εικόνα που εισέβαλε από τη Δύση, της υποτιθέμενης «απελευθερωμένης» σύγχρονης γυναίκας της οποίας η αυτονομία είναι «απατηλή». Σε αυτή την ερμηνεία, η μαντίλα είναι το σύμβολο της σιωπηρής διαμαρτυρίας των μουσουλμανιδών κατά της επιβολής των ξένων πολιτισμικών δομών και ιδεωδών που απειλούν να τις αποξενώσουν από την κληρονομιά τους και να τις κάνουν να χάσουν την υπόληψή τους μέσα στο πατριαρχικό σύστημα.

Επιπλέον, συχνά υποστηρίζεται ότι η μαντίλα είναι μία διαμαρτυρία όχι τόσο κατά της Δύσης (εννοείται βέβαια ότι το να είσαι μία «καλή» γυναίκα, σύζυγος και μητέρα απαιτεί να είσαι μία «καλή» μουσουλμάνα και όχι να φοράς δυτικά ρούχα) αλλά κατά των ισλαμικών μορφών πατριαρχίας, όπως είναι οι περιορισμοί των γυναικών στην εργασία και η υποταγή στους άνδρες. Η μαντίλα μπορεί να θεωρηθεί ένα εργαλείο της γυναικείας υποκειμενικότητας που επιτρέπει στις γυναίκες να διαπραγματεύονται τους περιορισμούς του πατριαρχικού συστήματος ώστε να επιβεβαιώνουν την ανεξαρτησία τους, να διεκδικούν την ταυτότητά τους. Οι «νέες» μαντίλες καθιστούν τις γυναίκες ικανές να ξανακερδίσουν τον έλεγχο και να δημιουργήσουν μια νέα εικόνα του εαυτού τους προσφέροντας στη συμβολική «μόδα» μία μερική επίλυση των πιέσεων που βιώνουν οι γυναίκες, σε σχέση με τις ιδεολογίες περί κατωτερότητάς τους.

Μία από τις κυρίαρχες ιδεολογίες υπέρ της χρήσης της hijab είναι αυτή που υποστηρίζει ότι η «νέα» μαντίλα μικραίνει τις κοινωνικές και οικονομικές διαφορές μεταξύ των γυναικών που τη φορούν (Kader 1987: 137). Οι Mule και Barthel (1992) μας λένε ότι στις νεαρές καλυμμένες γυναίκες - ιδίως εκείνες των μη προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων - προσφέρει μία πρακτική λύση στη δυσκολία τους να αγοράσουν καλύτερα ρούχα. Υπερπηδά δηλαδή συναισθήματα κατωτερότητας σε έναν αστικό κόσμο μόδας.

Σε ό,τι αφορά τις μουσουλμάνες της Κομοτηνής, οι περισσότερες δε φαίνεται να επηρεάζονται από το λόγο του «μετα-αποικιακού» φεμινισμού. Υποθέτω ένας λόγος είναι ότι τόσο οι ίδιες όσο και οι πρόγονοί τους προέρχονται από εντελώς διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα σε σχέση με τις γυναίκες εκείνες στις οποίες αναφέρονται οι παραπάνω προσεγγίσεις. Πρόκειται για έναν γηγενή αγροτικό πληθυσμό (κατά πολύ νυν αγροτικό, αλλά και αστικοποιημένο) που συνήθως υιοθετεί τη μαντίλα ως μία παραδοσιακή πρακτική. Οι γηραιότερες κυρίως μουσουλμάνες θεωρούν την υιοθέτηση της μαντίλας δεδομένη και δεν μπαίνουν σχεδόν ποτέ στη λογική να την κρίνουν σαν ένα μέσο που τις «καταπιέζει» ή τις «απελευθερώνει». Στον κόσμο τους η μαντίλα δε γίνεται θέμα συζήτησης. Αρκετές είναι όμως οι νεότερες μουσουλμάνες που επηρεάζονται από τον ισλαμικό φεμινισμό (και κυρίως τον τουρκικό). Οι μουσουλμάνες αυτές προέρχονται συνήθως από αστικοποιημένα στρώματα και αρθρώνουν έναν λόγο που επηρεάζεται άμεσα από το πολιτικό Ισλάμ. Θεωρούν δηλαδή ότι η μαντίλα έχει «προστατευτική» και «απελευθερωτική» δύναμη για αυτές, επιτρέποντάς τους να κινούνται άνετα στους δημόσιους χώρους.

Στην Τουρκία ο φεμινισμός έχει πολλά και διαφορετικά πρόσωπα. Η έντονη παρουσία των γυναικών στη δημόσια σφαίρα και η συμβολή τους στον εκσυγχρονισμό της Τουρκίας, από το 1980 και μετά υπήρξε σημαντική. Το 1984 η αλλαγή του Αστικού Κώδικα έγινε θέμα δημόσιου διαλόγου, ενώ το 1985 επικυρώθηκε η Διεθνής Σύμβαση του ΟΗΕ για την Εξάλειψη όλων των Διακρίσεων σε Βάρος των Γυναικών (CEDAW). Οι γυναικείες οργανώσεις δε

δίστασαν να προχωρήσουν και σε διεθνείς εκστρατείες για την αλλαγή της νομοθεσίας, και ιδιαίτερα του Αστικού Κώδικα, και έφεραν το θέμα στην 4^η Παγκόσμια Διάσκεψη του ΟΗΕ για τις Γυναίκες στο Πεκίνο (2005). Μαζί με τις «φιλελεύθερες» φεμινίστριες που υποστηρίζουν το κοσμικό κράτος, μια ετερογενής ομάδα γυναικών, που αυτοαποκαλούνται «φεμινίστριες μουσουλμάνες», και από τις οποίες επηρεάζονται ορισμένες μουσουλμάνες της κοινότητας της Κομοτηνής, υποστηρίζουν ότι έχουν δικαίωμα να εργάζονται σε δημόσιες υπηρεσίες και να σπουδάζουν στα πανεπιστήμια με καλυμμένο το κεφάλι, προκαλώντας ρήξη με το επίσημο κράτος. Και ενώ κάποια τοπικά δικαστήρια αποφάσισαν υπέρ της μαντίλας, το ανώτατο δικαστήριο θεώρησε ότι η απόφαση ήταν αντισυνταγματική. Στις περιπτώσεις που οι ισλαμίστριες προσέφυγαν στα Ευρωπαϊκά δικαστήρια δεν βρήκαν την υποστήριξη που ανέμεναν.

Η σχέση των κοσμικών φεμινιστριών με τις ισλαμίστριες ποικίλουν. Κάποιες κεμαλικές φεμινίστριες θεωρούν τις καλυμμένες γυναίκες απειλή για τις κοσμικές ρίζες της δημοκρατίας, κάποιες άλλες τις αποδέχονται και τις υποστηρίζουν. Το κοινό χαρακτηριστικό των διαφορετικών γυναικείων οργανώσεων στην Τουρκία είναι ότι ταυτίστηκαν με τις προτεραιότητες και τα προβλήματα της τουρκικής κοινωνίας – βία κατά των γυναικών, ανεργία, τροποποίηση του αστικού κώδικα.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει ζητήσει από τα πολιτικά κόμματα στην Τουρκία να επεκτείνουν το ρόλο των γυναικών στην κομματική ιεραρχία, να τους δώσουν ηγετικούς ρόλους στην οργανωτική δομή του κόμματος και να αυξήσουν την ευαισθητοποίηση των μελών τους σχετικά με τη σημασία της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών. Ακόμη, να αναζητήσουν, να εκπαιδεύσουν και να στηρίξουν τις υποψήφιες για πολιτικά αξιώματα, σε συνεργασία και με άλλα πολιτικά ευρωπαϊκά κόμματα, ώστε να υπάρξει ουσιαστική και αμοιβαία ανταλλαγή εμπειριών και απόψεων. Και το γεγονός ότι το έτος 2007 το τουρκικό κοινοβούλιο αποτελούνταν από γυναίκες σε ποσοστό 9,1%, το υψηλότερο ποσοστό στην ιστορία της Τουρκικής Δημοκρατίας, δείχνει ακριβώς την επιρροή που ασκούν τα γυναικεία κινήματα στην Τουρκία για την ενεργή συμμετοχή των γυναικών στη λήψη πολιτικών αποφάσεων της χώρας¹⁵.

Πολλές καλυμμένες μουσουλμάνες στην Κομοτηνή, που επηρεάζονται από τον τουρκικό ισλαμικό φεμινισμό, επανερμηνεύουν τις ισλαμικές πηγές και υποστηρίζουν ότι το Κοράνι παρέχει ίσα ανθρώπινα δικαιώματα σε όλους. Επιπλέον, ενοχλούνται με την αντίληψη ότι το Ισλάμ είναι υπεύθυνο για τον εγκλεισμό και την απομόνωση των γυναικών. Η Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος, πάνω σε αυτό το ζήτημα λέει τα εξής:

«Με ενοχλεί που πολλοί θεωρούν ότι το Ισλάμ κλείνει τη γυναίκα στο σπίτι. Αυτό έχει σχέση με την πατριαρχική κοινωνία... Δυστυχώς, στην Οθωμανική αυτοκρατορία το φαινόμενο (του εγκλεισμού) ήταν έντονο και το Ισλάμ επιβαρύνεται με αυτό το λάθος. Πατριαρχικές ήταν και οι κοινωνίες της ρωμαϊκής και της βυζαντινής αυτοκρατορίας... Δυστυχώς εκεί (στην Οθωμανική αυτοκρατορία) ήταν πιο έντονο γιατί επικρατούσε η πατριαρχική οικογένεια, οι άνδρες ήθελαν να έχουν περισσότερα προνόμια. Για πολλούς αιώνες επικρατούσε αυτό. Αυτό, όμως, δεν έχει σχέση με τη θρησκεία. Εγώ είμαι τόσο άνετη που μπορώ να πάω στην άκρη του κόσμου, να ταξιδέψω παντού. Και έχω πάει στην Ευρώπη με τη μαντίλα, δε με εμπόδισε κάτι. Ο εγκλεισμός δεν έχει σχέση με τη θρησκεία... Για τα αραβικά κράτη δε γνωρίζω πολλά αλλά νομίζω, ότι δε συμφέρει

¹⁵ Για τα παραπάνω, βλ. π.χ., Coar & Onbai (2008).

τους άνδρες να δώσουν προνόμια στις γυναίκες και ο πιο γρήγορος και εύκολος τρόπος είναι να τα φορτώσουν στη θρησκεία. Είναι λάθος γιατί αν το σκεφτείς, ειδικά η γυναίκα του Μωάμεθ, η Αϊσέ, ήξερε πολλά πράγματα πάνω στη θρησκεία και στα περισσότερα ρωτούσαν αυτή. Με τον καιρό, όμως, άλλαξαν τα πράγματα» (εννοώντας ότι οι γυναίκες περιήλθαν σε κατώτερη θέση).

Εδώ συμφωνεί και ο διορισμένος μουφτής της Κομοτηνής που σε μία συνέντευξή του για τη θέση της γυναίκας στο Ισλάμ αναφέρει: «*Νομίζω ότι όλα όσα λέγονται για τη μαντίλα ή για την καταπίεση της μουσουλμάνας γυναίκας είναι προπαγάνδα. Κακώς γίνονται θέματα της εξουσίας, κακώς αποτελούν αντικείμενο τριβών και συζητήσεων των αρχόντων και των αξιωματούχων, ζητήματα όπως η υποτιθέμενη καταπίεση των γυναικών στο Ισλάμ. Σύμφωνα με το Ισλαμικό Οικογενειακό Δίκαιο δεν υπάρχει καταπίεση. Δεν πρέπει να δείχνει την ομορφιά της σε όλους, παρά μόνο στους στενούς συγγενείς και στο σύζυγο, αυτό είναι όλο*» (Παρατηρητής της Θράκης, 1/11/2008).

Τα επιχειρήματα αυτά είναι, βεβαίως, σύνθετα στην ανάλυσή τους. Μια τέτοια στρατηγική περιέχει συνήθως την επιστροφή στο Κοράνι και τη μελέτη του συστήματος αξιών που παρουσιάζεται στο ιερό βιβλίο, καθώς αποτελεί τη μόνη αληθινή πηγή διδασκαλίας, τον αληθινό λόγο του Θεού. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι (διανοούμενες κυρίως) μουσουλμάνες τονίζουν ότι θα πρέπει να λαμβάνει κανείς υπόψη του το Κοράνι και όχι τις άλλες ισλαμικές πηγές - τα hadith, τη sunna και τη Shari'a. Τα hadith και η sunna είναι σχόλια για τη ζωή του Προφήτη, την παράδοση και τα λόγια του, ενώ η Shari'a αναφέρεται σε νόμους που θεσπίστηκαν κατά τους πρώτους αιώνες μετά το θάνατο του Προφήτη. Με άλλα λόγια, όλες αυτές οι πηγές είναι το αποτέλεσμα ανθρώπινων κατανοήσεων σχετικά με το Κοράνι, που είναι επηρεασμένες από τα συμφραζόμενα της εποχής στην οποία ανήκουν. Και καθώς αυτή ήταν μία εποχή οργανωμένη ιεραρχικά και πατριαρχικά, οι εν λόγω πηγές αντανακλούν αναπόφευκτα αυτή την πραγματικότητα και την ταυτότητα των σχολιαστών, οι οποίοι κατά κύριο λόγο ήταν άνδρες.

Επικεντρώνοντας στο ζήτημα της μαντίλας, η Guindi (1981) μελετά την έννοια της ιδιωτικότητας (privacy) και υποστηρίζει ότι δεν συνεπάγεται ούτε εξατομίκευση ούτε εγκλεισμό, αλλά είναι σχεσιακή και δημόσια. Η Guindi προχωρά υποστηρίζοντας την άποψη ότι σκοπός της κάλυψης δεν είναι «να μη βλέπουν» τα ενδιαφερόμενα κοινωνικά υποκείμενα αλλά «να βλέπουν οι ίδιες χωρίς οι άλλοι να μπορούν να τις δουν». Η κάλυψη επιτρέπει στις γυναίκες να μεταφέρουν την «ιδιωτικότητά» τους σε χώρους όπου δεν είναι μόνες. Σύμφωνα με την Tarlo (1997), η χρήση της μαντίλας και ο εγκλεισμός τους θεωρούνται έκφραση της «ανεξαρτησίας» τους.

Στην Κομοτηνή άκουσα:

«Κοίταξε να δεις, για μένα είναι κάτι προσωπικό μεταξύ εμού και του Θεού. Για μένα δεν έχει σχέση με θρησκευτικές ομάδες και την πολιτική, είναι μόνο κάτι προσωπικό μεταξύ του ατόμου και του Θεού. Θεωρώ πως έτσι πρέπει, έτσι το θέλω η ίδια... Όχι μόνο για τους άνδρες. Είναι κάτι μεγαλύτερο ακόμη. Είναι κάτι που κρατάς για τον εαυτό σου. Είναι καλά όταν κρατάς κάτι μόνο για σένα, το κάνεις μόνο για σένα» (Ντιλέκ, 25 ετών, δικηγόρος).

Επιπλέον, πολλές μουσουλμάνες στην Κομοτηνή προωθούν εξιδανικευμένες αντιλήψεις για τη μαντίλα μέσω της σύγκρισης της ιδανικής μουσουλμάνας με τη χριστιανική μορφή της Παρθένου Μαρίας και των μοναχών. Αυτές έχουν να κάνουν με τη σεμνότητα, την

ιδιωτικότητα, την προστασία από τα ανδρικά βλέμματα, την απόρριψη των καταναλωτικών αξιών και κυρίως των θρησκευτικών καθηκόντων που το Ισλάμ προωθεί και η hijab καθιστά δυνατά. Αυτό που τονίζεται είναι η σεμνότητα, η καλοσύνη και η αρετή. Οι γυναίκες αυτές αναρωτιούνται ποιος είναι ο λόγος για τον οποίο θεωρούνται ύποπτες και καταπιεσμένες, όταν οι μοναχές γίνονται αντικείμενα σεβασμού, ως ένα καλό παράδειγμα και μια θετική ηθική παρουσία στη δυτική κοινωνία.

«Η μαντίλα υπάρχει και στον Χριστιανισμό, φορούσε και η Μαρία και σήμερα φοράνε και οι καλόγεροι» (Τουρκάλα ιεροκήρυκας, 30 ετών).

«Και οι καλόγριες φοράνε μαντίλα» (Ayse, 52 ετών, οδοντίατρος).

«Στον Χριστιανισμό μόνο οι καλόγριες φοράνε μαντίλα. Γιατί; Οι υπόλοιπες γιατί δεν φοράνε; Ο κόσμος χάλασε τη θρησκεία του Χριστιανισμού και ο Θεός με τον Μωάμεθ έσωσε τον κόσμο. Σε όλες τις θρησκείες γράφει ότι η γυναίκα πρέπει να φοράει μαντίλα. Μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία έτσι θα είναι τα πράγματα» (εκλεγμένος Μουφτής).

Κάνοντας έναν σύντομο απολογισμό της νεότερης φεμινιστικής ιδεολογίας, θα έλεγε κανείς ότι ο ίδιος ο ισλαμικός φεμινιστικός λόγος αναπαράγει εν μέρει την οριενταλιστική ιδεολογία που ανιχνεύεται και στον αποικιοκρατικό λόγο. Ο φεμινισμός που υιοθετεί μία λογική αποδοχής και υπεράσπισης της μαντίλας φαίνεται να χαρακτηρίζεται από έλλειψη κριτικής και αντίστασης στους έμφυλους ρόλους που έχουν επικρατήσει σε ένα ανδροκρατούμενο Ισλάμ. Όπως αναφέρει εύστοχα η Ahmed (1982), τόσο η ισλαμιστική εκδοχή όσο και ο αποικιοκρατικός λόγος παγιδεύουν το ζήτημα των γυναικών στο σημείο της «κουλτούρας». Και αυτό που δεν φαίνεται να συνειδητοποιούν οι φεμινίστριες του «τρίτου κύματος», το ρεύμα του οποίου είναι σήμερα ιδιαίτερα κυρίαρχο, είναι ότι η υιοθέτηση της μαντίλας αύξησε σε μεγάλο ποσοστό τις ηγεμονίες σε βάρος των γυναικών.

γ. Η ιστορική πορεία της Δυτικής Θράκης και της μουσουλμανικής μειονότητας.

Στο κεφάλαιο αυτό κάνω μία σύντομη αναδρομή στην ιστορική πορεία της Θράκης, και συγκεκριμένα της λεγόμενης δυτικής Θράκης, και των συνθηκών που αντιμετώπισε η μουσουλμανική μειονότητα στην περιοχή, τοποθετώντας έτσι τις βάσεις για την παρουσίαση του εθνογραφικού υλικού που συνέλεξα στην Κομοτηνή¹⁶.

Σύμφωνα με την Τσιμπιρίδου (2005), η θέση της Θράκης στο ελληνικό εθνικό κράτος, μεταξύ Βουλγαρίας και Τουρκίας, την κατηγοριοποιούσε για πάρα πολλά χρόνια στα μάτια των κρατικών φορέων και των υπόλοιπων ελλήνων πολιτών ως μια ιδιαίτερα «ευαίσθητη» περιοχή. Η «ευαίσθησία» προέκυπτε από το στοιχείο της «ετερότητας» στην πληθυσμιακή της σύνθεση, όσον αφορά τη θρησκεία (χριστιανοί-μουσουλμάνοι) αλλά και την κατηγοριοποίηση του πολίτη (πλειονότητα/μειονότητα). Σήμερα, στην παραμεθόρια περιοχή της Θράκης, στο βορειοανατολικό τμήμα της Ελλάδας, ζουν περίπου 120.000 μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες που συνυπάρχουν στην περιοχή μαζί με την ελληνική χριστιανική πλειοψηφία. Με τη στρατηγική θέση της μεταξύ τριών κρατών και δύο ηπειρών, η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης χαρακτηρίζει ένα ιδιαίτερο είδος γεωγραφικών και πολιτισμικο-ιστορικών συνόρων μεταξύ της «Ανατολής» και της «Δύσης». Η Θράκη αποτελεί τμήμα της διοικητικής περιοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης) και αποτελείται από τρία νομαρχιακά διαμερίσματα, την Ξάνθη, τη Ροδόπη και τον Έβρο.

Στα πλαίσια των συγκεκριμένων ιστορικών διαδικασιών στη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, οι σχέσεις των χριστιανών και των μουσουλμάνων στην περιοχή της ελληνικής Θράκης διαμορφώνονται ως εξής.

Από το 1830 μέχρι σήμερα, με τη διαδοχική διεύρυνση της επικράτειας της Ελλάδας, ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες Ελλήνων πολιτών δεν ανταποκρίνονταν απόλυτα στο εθνικό στερέοτυπο του ελληνόφωνου χριστιανού ορθόδοξου, γεγονός απόλυτα αναμενόμενο, καθώς τα εδάφη που σταδιακά προσαρτούνταν στην Ελλάδα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία χαρακτηρίζονταν από εθνοτική/γλωσσική/θρησκευτική πολυμορφία την οποία κληρονόμησαν όλα τα εμπλεκόμενα κράτη στους βαλκανικούς πολέμους.

Τα οφέλη που αποκόμισε η Ελλάδα από το Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο (1913) αντιστοιχούσαν σε αύξηση 68% της έκτασής της και 78% του πληθυσμού της. Με τη λήξη και του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1919-1922, την προσάρτηση της Δυτικής Θράκης και τη Μικρασιατική Καταστροφή, συντελέστηκαν ανταλλαγές πληθυσμών, ύστερα από την πίεση πολιτικοστρατιωτικών γεγονότων αλλά και την επιθυμία για ριζική επίλυση του μειονοτικού προβλήματος, που είχε δημιουργηθεί για τις βαλκανικές χώρες. Από τη Μικρά Ασία μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα 1.650.000 πρόσφυγες, εθνοτικά Έλληνες, πολλοί από τους οποίους τουρκόφωνοι αλλά και αριθμός Αρμενίων και Αθίγγανων, αποκτώντας την ελληνική ιθαγένεια. Στις πληθυσμιακές μετακινήσεις αυτές, προστέθηκαν και οι ανταλλαγές πληθυσμών που διενήργησε η Ελλάδα με τη Βουλγαρία το 1919. Ωστόσο, η εξαίρεση των ελληνορθόδοξων της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου στην Τουρκία, από τη μια μεριά, και των μουσουλμάνων στην Ελλάδα (Θράκη), από την άλλη, δημιούργησε στις δύο

¹⁶ Για το μειονοτικό της Θράκης άντλησα πληροφορίες από μια σχετική βιβλιογραφία όπως Αλεξανδρής 1991, Ζολοτας 1995, Σύγχρονα Θέματα 1997, Τσιτσελίκης & Χριστόπουλος (επιμ.) 1997, Χριστόπουλος (επιμ.) 1999, Ηρακλείδης 2001, Τρουμπέτα 2001.

γειτονικές χώρες de jure μειονότητες, το καθεστώς των οποίων ρυθμίστηκε με τη Συνθήκη της Λωζάννης το 1923¹⁷, λίγους μήνες μετά τη συμφωνία της ανταλλαγής. Η Ελλάδα εντάχθηκε έτσι στο διεθνές καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων, που τελούσε υπό την κηδεμονία της Κοινωνίας των Εθνών. Το θέμα της αντιμετώπισης των εκατέρωθεν μειονοτήτων ήταν το πρώτο που απασχόλησε διμερώς τα δύο κράτη μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης (Τσιτσελίκης, και Χριστόπουλος 1997: 426-427).

Η Ελλάδα υποστηρίζει ότι στο έδαφός της (στους τρεις ελληνικούς νομούς Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου) υπάρχει μόνο μία μειονότητα η οποία θεωρείται «θρησκευτική μειονότητα», η «μουσουλμανική μειονότητα»: *«τα αναγνωρισθέντα διά των διατάξεων του παρόντος Τμήματος δικαιώματα εις τας εν Τουρκία μη μουσουλμανικάς μειονότητας, αναγνωρίζονται επίσης υπό της Ελλάδος εις τας εν τω εδάφει αυτής ευρισκομένας μουσουλμανικάς μειονότητας»* (Μέρος III, «Προστασία των μειονοτήτων», άρθρο 45). Η μειονότητα δεν αναγνωρίζεται ως «τουρκική» εθνοτική ή εθνική μειονότητα, με άλλα λόγια, χαρακτηρίζεται με βάση τη θρησκευτική ταυτότητα, όχι την ευρύτερη εθνοτική, και με βάση τον ετερο-προσδιορισμό. Αυτό ισχύει παρόλο που οι περισσότεροι μειονοτικοί αυτοπροσδιορίζονται ως «Τούρκοι», μιλούν τουρκικά, και διδάσκονται τα τουρκικά στα μειονοτικά σχολεία (όχι μόνο οι «Τούρκοι» αλλά και οι «Πομάκοι»). Πάντως από το 1991 γίνεται αποδεκτό επίσημα ότι η μουσουλμανική μειονότητα αποτελείται από τρεις «εθνοτικές ομάδες»: την «τουρκόφωνη», την «πομακική» και τους «μουσουλμάνους Αθίγγανους» (βλ. π.χ. Τσιμπιρίδου 2006).

Ένα σημαντικό θέμα που τίθεται όσον αφορά τη «μουσουλμανική» μειονότητα είναι η αντιμετώπισή της από το ελληνικό κράτος και την επίσημη εξουσία. Όπως διαβάζουμε στην πρόσφατη βιβλιογραφία για τη Θράκη (Αλεξανδρή 1991, Zolotas 1995, Τσιμπιρίδου 2005), η ζωή σε επίπεδο καθημερινότητας ήταν δύσκολη αφού οι μουσουλμάνοι ήταν υποδεέστεροι Έλληνες πολίτες. Ιστορικά, η καταπίεση αυξανόταν όταν οι σχέσεις χειροτέρευαν. Οι μουσουλμάνοι της Θράκης υπέστησαν τις συνέπειες των διακυμάνσεων των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Κατά τη δεκαετία του 1920 είδαν τις περιουσίες τους να καταλαμβάνονται αυθαίρετα από Έλληνες πρόσφυγες, να απαλλοτριώνεται η γη τους χωρίς να τους δίνεται καμία αποζημίωση και να ανεγείρονται στη θέση της χριστιανικά χωριά, να κατάσχεται η περιουσία και τα κοπάδια ή να υποχρεώνονται να ζουν στα ήδη μικρά σπίτια τους μαζί με χριστιανούς από την Ανατολική Θράκη (κάτι που για τις μουσουλμανικές παραδόσεις θεωρείται ανεπίτρεπτο και προσβλητικό).

Επί κυβερνήσεως Παπάγου (1953-1955), κυρίως λόγω της εισχώρησης αμφότερων των χωρών στο NATO, η Ελλάδα άλλαξε τον προσδιορισμό της θρακικής μειονότητας από «μουσουλμανική» σε «τουρκική». Τόσο τα μειονοτικά σχολεία όσο και τα άλλα ιδρύματα προσδιορίζονταν ως «τουρκικά» ενώ η διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας στους Πομάκους έγινε υποχρεωτική. Το βασικό κίνητρο για αυτή την αλλαγή ήταν ο «εκ βορράν κίνδυνος» από

---

¹⁷ Η Συνθήκη της Λωζάννης, η οποία υπογράφηκε μεταξύ της Ελλάδας, της Τουρκίας και των χωρών που πολέμησαν στο Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918) και τη Μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922) ήταν μια συνθήκη ειρήνης που έθεσε τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας. Η συνθήκη επέβαλε την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας: όλοι οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας υποχρεώθηκαν να μετακινηθούν στην Τουρκία και όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Τουρκίας υποχρεώθηκαν να μετακινηθούν στην Ελλάδα. Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι μουσουλμάνοι της Θράκης και οι χριστιανοί της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου (βλ. Συνθήκη της Λωζάννης 1924).

τη Βουλγαρία. Το ελληνικό κράτος συνέβαλε έτσι με την πολιτική του στο να ενστερνιστούν την τουρκική εθνική συνείδηση και ταυτότητα όχι μόνο οι τουρκόφωνοι αλλά και οι σλαβόφωνοι Πομάκοι της ορεινής Ροδόπης.

Μέχρι και το απριλιανό πραξικόπημα της Χούντας το 1967, η μειονότητα θεωρούνταν «τουρκική». Το Νοέμβριο του 1967, με την ελληνοτουρκική κρίση στο κυπριακό, η οποία αποτέλεσε συνέπεια της αιματηρής επίθεσης του Γρίβα κατά τουρκοκυπριακών θυλάκων, οι σχέσεις των δύο χωρών χειροτέρευσαν και οι μειονοτικοί άρχισαν να προσδιορίζονται εκ νέου ως «μουςουλμάνοι». Επιπλέον, το πογκρόμ της ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη κατά την 6^η-7^η Σεπτεμβρίου του 1955 και κυρίως η τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974 είχαν επιζήμιο αντίκτυπο για τη μειονότητα της Θράκης. Από τότε, έχουμε την εδραίωση των μεγάλων διακρίσεων σε βάρος της μειονότητας, των λεγόμενων «κατασταλτικών μέτρων» που προέβλεπαν και την αυθαίρετη στέρηση της ελληνικής υπηκοότητας από πολλούς μειονοτικούς.

Κατά τη δεκαετία του 1950 οι ελληνικές αρχές θέσπισαν ένα δίγλωσσο εκπαιδευτικό σύστημα (ελληνικά-τουρκικά) στην πρωτοβάθμια και εν μέρει στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στη βάση της αμοιβαιότητας η Ελλάδα και η Τουρκία υπέγραψαν το 1951 τη λεγόμενη «μορφωτική συμφωνία» και το 1968 το «μορφωτικό πρωτόκολλο» που αφορούσαν την εκπαιδευτική πολιτική αμφοτέρων των μειονοτήτων (Μπαλτσιώτης 1997). Η «συμφωνία» του 1951 άνοιξε ουσιαστικά το δρόμο για την τουρκόγλωσση εκπαίδευση στη δυτική Θράκη. Ωστόσο, παρά τα εκπαιδευτικά και θρησκευτικά δικαιώματα (Aarbakke 1996, Τσιμπιρίδου 2005, Ηρακλειδής 2001), οι μετά το 1974 ελληνικές κυβερνήσεις επεδίωξαν τον περιορισμό των κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων της μειονότητας. Αυτό γινόταν μέσα από ανεπίσημες αλλά ωστόσο εκτεταμένες διοικητικές πρακτικές που συστηματικά εμπόδιζαν τους περισσότερους μουςουλμάνους να αποκτούν περιουσίες, να παίρνουν διπλώματα οδήγησης και να απασχολούνται επαγγελματικά. Τα εκτεταμένα κατασταλτικά μέτρα κατά της μειονότητας είχαν ως αποτέλεσμα την κοινωνικοοικονομική της περιθωριοποίηση καθώς και την ολοκληρωτική της απομόνωση από τα ελληνικά πολιτικά κόμματα και από όλα τα δίκτυα πολιτικής εκπροσώπησης σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Σε ένα τέτοιο κλίμα κοινωνικοοικονομικού αποκλεισμού, το αυτόνομο σύστημα των εκπαιδευτικών και θρησκευτικών δικαιωμάτων στην πράξη συνέβαλλαν ακόμη περισσότερο στην ενίσχυση της απομόνωσης της κοινότητας από την τοπική και την εθνική κοινωνία.

Στην Κομοτηνή μου είπαν:

«Φταίνε οι πολιτικές καταπίεσης. Παλαιότερα τα πράγματα ήταν πολύ φοβερά... Ήσουν υποχρεωμένος στις γιορτές να βάλεις έξω από το σπίτι σου ελληνική σημαία, να βάψεις άσπρους τους τοίχους, δεν είχες το δικαίωμα να αγοράσεις ακίνητη περιουσία... Ευτυχώς εγώ δεν τα γνώρισα αυτά, τα έζησαν οι παππούδες μας» (Σουλειμάν, 28 ετών, δικηγόρος).

Τα κατασταλτικά μέτρα της περιόδου από το 1974 μέχρι το 1991, είχαν ως στόχο τον εκφοβισμό που θα οδηγούσε σε αποχώρηση και οριστική εγκατάσταση της μειονότητας στην Τουρκία. Τουλάχιστον αυτό πίστευαν ή ήλπιζαν οι ελληνικές αρχές. Καθώς η γεννητικότητα των μουςουλμάνων της μειονότητας ήταν (και θεωρείται ότι ακόμα είναι) αυξημένη σε σχέση με των χριστιανών, ετίθετο θέμα «κινδύνου» να υπερτερούν αριθμητικά των χριστιανών στην

περιοχή της Θράκης¹⁸. Επιπλέον, ο εκφοβισμός στόχευε να τιθασει τα ιδιαίτερα δραστηριοποιημένα μέλη της μειονότητας. Όσα μέλη της μειονότητας διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους, αντιμετωπίζονταν ως όργανα της Τουρκίας.

Η δυσμενής στάση της ελληνικής πολιτικής σε βάρος της μουσουλμανικής μειονότητας άλλαξε όταν έγινε μία σημαντική αυτοκριτική στην Ελλάδα για τα «λάθη» του παρελθόντος σχετικά με την αντιμετώπιση της μουσουλμανικής μειονότητας και των άλλων, μη επίσημα αναγνωρισμένων, μειονοτήτων στην Ελλάδα ιδιαίτερα μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Πιο συγκεκριμένα, το Μάιο του 1991, με την τοποθέτηση του τότε πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Μητσοτάκη κατά την επίσκεψή του στη Θράκη, ανακοινώθηκε δημοσίως η νέα γραμμή πλεύσης που είχε ως βασικό στόχο την «ισονομία» και την «ισοπολιτεία» για τη μουσουλμανική μειονότητα. Ως παραδείγματα του εγχειρήματός αυτού μπορούν να αναφερθούν οι πολιτικές για την εκπαίδευση, η ανοικοδόμηση νέων κατοικιών που δεν αποκλείουν τη συνύπαρξη μουσουλμάνων και χριστιανών σε πολυκατοικίες και η πολιτισμική διαχείριση κοινών πολιτιστικών δρωμένων γύρω από παραδοσιακές (κουζίνα, έθιμα, μουσική) αλλά και νεωτεριστικές (κείμενα γυναικών για τη ζωή τους και το σώμα τους γίνονται θεατρική παράσταση) μορφές πολιτισμού (βλ. Τσιμπιρίδου 2006). Η σταδιακή διεύρυνση των μειονοτικών δικαιωμάτων από εκείνη τη στιγμή συνδέεται με τη δραστηριοποίηση ευρωπαϊκών οργανισμών και τον αυξημένο ακτιβισμό μη κυβερνητικών οργανισμών σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα και την προστασία των μειονοτήτων κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Με την ιστορική αυτή δήλωση περί «ισονομίας» και «ισοπολιτείας», θα λέγαμε ότι η Ελλάδα υιοθέτησε τη ρητορική της *πολυπολιτισμικότητας* και τις αντίστοιχες πρακτικές της (βλ. Γιακουμάκη 2007). Από τότε μέχρι σήμερα, τα δείγματα που μπορεί κανείς να αντλήσει είναι ποικίλα και πολλά στον ελληνικό χώρο και στον επίσημο λόγο πολιτικών και άλλων δημοσίων προσώπων. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η δήλωση του Κωνσταντίνου Σημίτη, πρώην πρωθυπουργού της Ελλάδας, «η Ελλάδα γίνεται μία πολυπολιτισμική κοινωνία», στα πλαίσια της επετείου κατά του Ρατσισμού το 1998 (στο Agelopoulos 2000).

Η Ελλάδα είναι μία δυτική ευρωπαϊκή κοινωνία που έχει περισσότερες από μία μειονότητες, όμως όσον αφορά το θέμα «μουσουλμανικών» μειονοτικών πληθυσμών διαφέρει από κοινωνίες όπως η Γαλλία, η Γερμανία ή η Ολλανδία όπου μουσουλμανικοί πληθυσμοί βρέθηκαν σε αυτές τις χώρες μεταπολεμικά ως μετανάστες ή από τις πρώην αποικίες, ενώ τα τελευταία χρόνια βρέθηκαν πολύ μαζικά και πάλι καινούριες γενιές ως μετανάστες. Στην ελληνική περίπτωση έχουμε να κάνουμε μόνο με μία, επίσημα αναγνωρισμένη, μουσουλμανική μειονότητα η οποία ζει σε ένα καθεστώς αυτονομίας όπως ορίζεται από τη συνθήκη¹⁹. Η μειονότητα έχει τα δικά της σχολεία, τους δικούς της χώρους λατρείας, τον δικό της δικαστή και τους δικούς της βουλευτές. Επομένως δεν τίθεται εύκολα θέμα σύγκρισης μεταξύ των μουσουλμανικών μεταναστευτικών πληθυσμών των διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών και της γηγενούς μουσουλμανικής μειονότητας της Ελλάδας.

¹⁸ Σχετικά με το θέμα της «υπερ-γεννητικότητας» των μουσουλμάνων και της «υπογεννητικότητας» των χριστιανών, βλ. Αθανασίου (2007).

¹⁹ Βεβαίως, υπάρχουν και άλλοι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα στο λεκανοπέδιο της Αττικής, προερχόμενοι είτε από τη Θράκη είτε από άλλα μεταναστευτικά ρεύματα εκτός Ελλάδας τις τελευταίες δεκαετίες. Αποτελούν προς το παρόν μικρό ποσοστό του πληθυσμού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δε χρήζουν ιδιαίτερης μελέτης. Στην εργασία αυτή δε θα τα θίξω, μια και το πεδίο μου είναι η Κομοτηνή.

Παρά την αυτονομία όμως με την οποία ζουν οι μειονοτικοί μουσουλμάνοι, οι λόγοι τους δηλώνουν συχνά αμηχανία και αμφιταλάντευση (Τσιμπιρίδου 2005) καθώς βιώνουν το καθεστώς της μειονότητας. Ένας καθοριστικός παράγοντας που δυσκολεύει πολλές φορές τις σχέσεις της μειονότητας με το ίδιο το ελληνικό κράτος είναι η κατοχή ή όχι του κύριου επικοινωνιακού κώδικα, της ελληνικής γλώσσας²⁰. Το γεγονός αυτό οδηγεί σε μία εσωστρέφεια από μέρους των μουσουλμάνων, εσωστρέφεια που λειτουργεί πρώτα από όλα σε βάρος του γυναικείου φύλου το οποίο γίνεται το κατεξοχήν σύμβολο της ετερότητας. Και η ετερότητα αυτή γίνεται ακόμη πιο εμφαντική όταν το γυναικείο σώμα καλύπτεται.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχείρησα να κάνω μία σύντομη αναδρομή στην ιστορική πορεία της δυτικής Θράκης και τις συνθήκες διαβίωσης των μουσουλμάνων σε αυτήν, από την περίοδο που πέρασε στα «ελληνικά χέρια», με τη Συνθήκη της Λωζάννης, μέχρι και σήμερα. Προσπάθησα να πλαισιώσω έτσι την ανάγνωση του εθνογραφικού υλικού από την έρευνα που πραγματοποίησα στην Κομοτηνή. Στη συνέχεια θα μελετήσω την πρακτική της κάλυψης του γυναικείου σώματος στην μουσουλμανική μειονότητα της Κομοτηνής. Θα εξετάσω το ζήτημα της μαντίλας σε σχέση με τα συμφραζόμενά της, τις κοινωνικές δυνάμεις και το πολιτισμικό της νόημα. Με βάση την έρευνα πεδίου που πραγματοποίησα στην περιοχή, θα προσπαθήσω να κάνω όσο γίνεται πιο σαφές το θρησκευτικό, σεξουαλικό και πολιτικό νόημα της μαντίλας στην μουσουλμανική μειονότητα κάνοντας αναφορές και στις θεωρητικές συζητήσεις για το θέμα αυτό.

---

²⁰ Ο μειονοτικός δικηγόρος και φίλος μου Χαλήλ Μουσταφά έγραψε πρόσφατα: «Η ώρα του μαθήματος της ελληνικής γλώσσας ήταν ώρα χαράς και χαλάρωσης για εμάς τα παιδάκια. Ο ‘καλός μας δάσκαλος’, πιστός στο ‘πατριωτικό του καθήκον’ και ακολουθώντας τα ευαίσθητα ‘εθνικά’ του αντανακλαστικά, αντί της παράδοσης του μαθήματος των ελληνικών, έβγαζε τα ‘μουσουλμανάκια’ έξω στην αυτή για να παίξουν. Απέτρεπε έτσι, την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τους αυριανούς, το λιγότερο, ‘ύποπτους πολίτες’, καθιστώντας τους με αυτόν τον τρόπο ‘προβληματικά’ και, το σημαντικότερο, ‘αδύνατα’ κύτταρα του κοινωνικού συνόλου» (Μουσταφά, Χ., Εφημερίδα *Αυγή*, 27/9/2009).

δ. Η άνοδος του πολιτικού Ισλάμ

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρώ μία σύντομη αναδρομή (από τη δεκαετία του 1970 μέχρι σήμερα) στη σύγχρονη πολιτική ιστορία της Τουρκίας για να εξηγήσω τους τρόπους αλλά και τους λόγους για τους οποίους ανήλθε το πολιτικό Ισλάμ στην Τουρκία, διχάζοντας και προβληματίζοντας την κοινωνία της χώρας μέχρι σήμερα. Τα γεγονότα στην Τουρκία σχετικά με την απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας στα δημόσια πανεπιστήμια ασκούν άμεση επιρροή στη μουσουλμανική κοινότητα της Κομοτηνής, αφού τα μέλη της είναι εθνοτικά Τούρκοι και πολλοί από αυτούς, όχι μόνο μιλούν αποκλειστικά τουρκικά και παρακολουθούν τουρκικά κανάλια μέσω του δορυφόρου, αλλά επίσης σπουδάζουν στην Τουρκία ή ακόμη εγκαθίστανται μόνιμα σε αυτήν.

Το Φεβρουάριο του 2008 το συντηρητικό και κυβερνών κόμμα της Τουρκίας AKP (Adalet ve Kalkinma Partisi) προσπάθησε να άρει την απαγόρευση της μαντίλας σε ιδρύματα της ανώτατης εκπαίδευσης. Παρά το γεγονός ότι αυτή η μεταρρύθμιση βρήκε την ένθερμη αποδοχή του τουρκικού κοινοβουλίου, αντιμετώπισε μία χιονοστιβάδα αντιδράσεων από την ίδια την τουρκική κοινωνία. Τα πανεπιστήμια διχάστηκαν και δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι το 2008 ήταν για την Τουρκία το έτος του «πολέμου της μαντίλας».

Ο ρόλος της θρησκείας στη δημόσια ζωή αποτελεί ένα ζήτημα που ταλαιπωρεί πολλά χρόνια τη σύγχρονη τουρκική δημοκρατία. Για τη συντηρητική και πιο θρησκευόμενη μερίδα της τουρκικής κοινωνίας, η κεμαλική εκκοσμίκευση καταπάτησε τη θρησκευτική έκφραση και ιδιαίτερα τις θρησκευόμενες γυναίκες. Ακόμη και η άρση της απαγόρευσης της μαντίλας όμως ικανοποιούσε ελάχιστα τις καλυμμένες γυναίκες, εφόσον η ίδια η κάλυψη θα εξακολουθούσε να τις απέκλειε από τη δημόσια ζωή.

Οι προσπάθειες του AKP να νομιμοποιήσει τη χρήση της μαντίλας στα πανεπιστήμια αντιμετωπίστηκαν με εχθρικότητα τόσο από το συμβούλιο ανώτατης εκπαίδευσης (YOK) όσο και από το στρατό και τους δικαστές, που ήδη από τη δεκαετία του 1990, όταν δηλαδή το πολιτικό Ισλάμ έγινε μια πιο ορατή δύναμη στην Τουρκία, έγιναν υπέρμαχοι της εκκοσμίκευσης. Για αυτούς, οι μεταρρυθμίσεις αντικατοπτρίζουν έναν ξεκάθαρο κίνδυνο να γίνει μία ολόκληρη αλλαγή του πολιτικού συστήματος της χώρας σύμφωνα με τις υπαγορεύσεις του Ισλάμ. Και για το λόγο αυτό, οι εκκοσμιευμένοι δεν βλέπουν την άρση της απαγόρευσης της μαντίλας ως μια «αγαθή» μεταρρύθμιση, αλλά αντίθετα ως σημάδια της κρυμμένης πολιτικής ατζέντας του AKP, που δεν επιδιώκει τίποτε άλλο από το να επαναφέρει στην Τουρκία τη σαρία και να μετατρέψει τη χώρα σε μια Ισλαμική Δημοκρατία.

Πέρα από τις δύο μερίδες που είτε υποστηρίζουν είτε μάχονται τις μεταρρυθμίσεις για τη μαντίλα, στη δημόσια συζήτηση εμφανίστηκε μία τρίτη ομάδα, η οποία αποτελείται από τους διανοούμενους της τουρκικής κοινωνίας και, παρόλο που υποστηρίζει το AKP και τις μεταρρυθμίσεις του, ως φιλελεύθερη ομάδα έχει περισσότερα κοινά στον τρόπο ζωής με την εκκοσμιευμένη μερίδα της χώρας. Ωστόσο, υπάρχει μία μεγάλη διαφορά στον τρόπο με τον οποίο αυτές οι δύο ομάδες «διαβάζουν» το AKP: ενώ οι εκκοσμιευμένοι θεωρούν το AKP συνώνυμο της ανόδου του πολιτικού Ισλάμ και της εχθρότητας σε καθετί δυτικό, οι φιλελεύθεροι αντιλαμβάνονται το ίδιο φαινόμενο ως ένδειξη αλλαγής και προόδου και ως μία εναλλακτική «νεωτερικότητα». Παρακάτω θα αναφερθώ στον τρόπο με τον οποίο δημιουργήθηκαν τα ισλαμικά κόμματα στην Τουρκία και καλλιεργήθηκε αυτό που σήμερα ονομάζεται πολιτικό Ισλάμ.

Ήδη από τη δεκαετία του 1970, ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού της Τουρκίας μετανάστευσε στις πόλεις για να αναζητήσει καλύτερες επαγγελματικές ευκαιρίες, για να σπουδάσει, και γενικότερα για να βρει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, φέροντας ταυτόχρονα το δικό του τρόπο ζωής. Έτσι δεν προκαλεί έκπληξη η εμφάνιση του πρώτου Ισλαμικού κόμματος (MSP) στα 1970 υπό την αρχηγία του Necmettin Erbakan.

Το MSP συμμετείχε σε πολλούς συνασπισμούς κυβερνήσεων εξαιτίας της ανικανότητας των μεγάλων κομμάτων να κερδίσουν την πλειοψηφία. Ωστόσο, η επιτυχία των συνασπισμένων κυβερνήσεων στην Τουρκία ήταν πολύ μικρή ακριβώς επειδή δεν διαπραγματεύονταν στη βάση της αμοιβαιότητας και δεν συγχρονίζονταν οι προτεραιότητες των διαφορετικών κομμάτων που αποτελούσαν την ίδια κυβέρνηση.

Μεταξύ των δεκαετιών του 1960 και του 1970, η Τουρκία απέκτησε 20 διαφορετικά υπουργεία, ενώ το γραφείο του πρωθυπουργού άλλαξε χέρια 15 φορές. Το κάθε κόμμα, ανεξάρτητα από το πόσο μικρό ήταν, ήξερε ότι πολύ σύντομα η συνασπισμένη κυβέρνηση θα αποτύγχανε και θα είχε την ευκαιρία να είναι το επόμενο. Δύο από τα μεγαλύτερα κόμματα της δεξιάς και της αριστεράς, ανέκανα να συμβιβάζουν τις διαφορές τους και να συνασπιστούν μεταξύ τους, ενώθηκαν με τα μικρότερα και πιο ακραιφνή κόμματα προκειμένου να δημιουργήσουν κυβέρνηση. Το γεγονός αυτό έδωσε δύναμη σε αυτά τα μικρά κόμματα, όπως το εθνικιστικό MHP και το ισλαμικό MSP, να ασκούν κριτική με αποτέλεσμα να καλλιεργήσουν και να προάγουν τη βία, η οποία αντικατέστησε τη ρητορική σε όλους τους τομείς. Μετά από δεκαετίες ιδεολογικών συγκρούσεων μεταξύ αριστερών και δεξιών, οι στρατιωτικοί θεώρησαν ότι αυτό που περισσότερο χρειαζόταν η Τουρκία ήταν η ενότητα. Έτσι υποστήριξαν την «Τουρκο-Ισλαμική Σύνθεση» (DPT), μία στρατηγική που προέβλεπε την επιστροφή της θρησκείας στη δημόσια ζωή. Εξαιτίας της «Τουρκο-Ισλαμικής Σύνθεσης» ιδρύθηκαν σχολεία τόσο εκκοσμικευμένα όσο και μη εκκοσμικευμένα, ένα πρόβλημα που επιβιώνει μέχρι και σήμερα στην Τουρκία. Ο αριθμός των μη εκκοσμικευμένων σχολείων αυξήθηκε θεαματικά μετά τη δεκαετία του 1980, καθώς τα προτιμούσαν οι συντηρητικές οικογένειες.

Βαθμιαία όλα τα πολιτικά κόμματα άλλαξαν τα ονόματά τους συμπεριλαμβανομένου και του ισλαμικού κόμματος του Erbakan που το 1983 μετονομάστηκε από MSP σε RP (Refah Partisi, Καλό Κόμμα). Το 1995 έγινε το πρώτο κόμμα, αφήνοντας πίσω του όλα τα υπόλοιπα κόμματα της Τουρκίας. Ο εκλογικός θρίαμβος του RP το 1995 ήταν ένας πολιτικός σεισμός για το τουρκικό κομματικό σύστημα, ενώ το 1996 έγινε το κυρίαρχο κόμμα μιας συνασπισμένης κυβέρνησης που δημιούργησε με το κεντροδεξιό κόμμα DYP.

Πολύ σύντομα όμως άρχισαν να φαίνονται οι διαφωνίες μεταξύ των δύο συνασπισμένων κομμάτων RP και DYP. Το πρώτο ζητούσε μια ισλαμική επανάσταση στην Τουρκία, ενώ η δημοτικότητα της ίδιας της μαντίλας στα πανεπιστήμια αυξανόταν ολοένα και περισσότερο. Σε μια περίοδο που οι γυναίκες με τα μαύρα τσαντόρ ήταν στιγματισμένες και που κυκλοφορούσαν οι φήμες ότι κάποιες από αυτές αρνούσαν να μιλήσουν με καθηγητές άνδρες, ο Erbakan δήλωσε ότι πολύ σύντομα οι πρυτάνεις θα ήταν αναγκασμένοι να αποδεχτούν τη μαντίλα στα πανεπιστημιακά ιδρύματα.

Και ενώ το ευρωπαϊκό δικαστήριο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προώθησε την αρχή της εκκοσμίκευσης για το δημοκρατικό σύστημα στην Τουρκία, το 70-75% της τουρκικής κοινωνίας έκρινε αρνητικά την απαγόρευση της μαντίλας στους δημόσιους χώρους. Το συλλογικό αίτημα του τουρκικού λαού για άρση της απαγόρευσης της μαντίλας ενθάρρυνε ορισμένους πολιτικούς του νέου ισλαμικού κόμματος AKP που ιδρύθηκε το 2001, συμπεριλαμβανομένου του νέου προέδρου της δημοκρατίας Abdullah Gül, ο οποίος πρότεινε

δημοψήφισμα προκειμένου να λυθεί το πρόβλημα. Όταν το ΑΚΡ κέρδισε τις εκλογές το 2002, τα συντηρητικά μέλη του κόμματος είχαν πολύ μεγάλες προσδοκίες για την εξάπλωση των θρησκευτικών ελευθεριών. Ωστόσο, οι ταραχώδεις σχέσεις ανάμεσα στο στρατό και το ΑΚΡ δεν άφησαν πολύ χώρο για την ελίτ του κόμματος να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των εκλογέων τους, μία από τις οποίες ήταν η άρση της απαγόρευσης της μαντίλας σε δημόσια ιδρύματα. Αντίθετα, το κόμμα συγκέντρωσε τις προσπάθειές του να φέρει σε πέρας τις κρίσιμες οικονομικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις που απαιτούνταν για την ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε.

Το ΑΚΡ άρχισε να προωθεί αξίες που φαίνονταν πιο κοινές με τα κεντροδεξιά παρά με τα προγενέστερα ισλαμικά κόμματα, ενώ για να στηρίξει τη νέα του θέση υιοθέτησε την ταμπέλα του «συντηρητικού δημοκρατικού» κόμματος. Αυτά τα κεντρώα χαρακτηριστικά έβαλαν το ΑΚΡ σε ένα μεγάλο δίλημμα: πώς να διατηρήσει τους παραδοσιακούς ψηφοφόρους του, ενώ παρουσιαζόταν ως ένα κεντροδεξιό κόμμα. Επομένως το ισλαμικό κόμμα ΑΚΡ έπρεπε, από τη μία, να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των συντηρητικών χωρίς να απομονώσει τους κεντρώους, και από την άλλη, να κερδίσει τις καρδιές των φιλελεύθερων κύκλων των διανοουμένων. Και για να το κάνει αυτό, χρησιμοποίησε επιχειρήματα της δικής τους ιδεολογίας, π.χ. υποστήριξε ότι η απαγόρευση της μαντίλας καταπατά το δικαίωμα της θρησκευτικής έκφρασης, τοποθετώντας τα στα πλαίσια της ισότητας απέναντι στους νόμους και του δικαιώματος στην παιδεία. Μέχρι σήμερα γίνονται προσπάθειες από το ισλαμικό κόμμα ΑΚΡ, ώστε να επιτραπεί στα δημόσια ιδρύματα μόνο η μαντίλα, αποκλείοντας τις υπόλοιπες μορφές κάλυψης, όπως είναι τα μαύρα τσαντόρ ή η μπούρκα.

Από την άλλη πλευρά, η εκκοσμικευμένη μερίδα της τουρκικής κοινωνίας δε θεωρεί ότι οι μεταρρυθμίσεις για τη μαντίλα αποτελούν μία μικρή συμβολική χειρονομία του ΑΚΡ. Αντιθέτως, αυτή η συζήτηση είναι ο βασικός λόγος της σύγκρουσης μεταξύ των δύο διαφορετικών συνειδήσεων σχετικά με την ταυτότητα και το μέλλον της Τουρκίας. Για τους εκκοσμικευμένους, το ζήτημα το μαντίλας είναι βασικό για να απαντήσει σε ερωτήματα όπως «τι είναι» και «που ανήκει η Τουρκία»: ένα εκκοσμικευμένο, μοντέρνο έθνος, τμήμα του δυτικού πολιτισμού ενάντια σε ένα συντηρητικό, μουσουλμανικό έθνος και τμήμα του ανατολικού πολιτισμού. Οι εκκοσμικευμένοι τονίζουν τα ολοένα αυξανόμενα περιστατικά δημόσιου εκφοβισμού των γυναικών που υιοθετούν μία μοντέρνα και δυτική εμφάνιση και έναν πιο απελευθερωμένο τρόπο ζωής. Σύμφωνα με αυτούς, οι μεταρρυθμίσεις δεν σκοπεύουν να επεκτείνουν τις ελευθερίες σε μία μη ελεύθερη ομάδα, αλλά να ενισχύσουν τη θρησκευτικότητα και την ίδια στιγμή να καταδικάσουν τις γυναίκες που επιλέγουν να μην καλύπτονται.

Η κοινωνιολόγος Nilufar Göle ερμηνεύει την ανοδική οικονομική, πολιτική και ιδεολογική δύναμη του Ισλάμ ως μία εμφάνιση των ελίτ που αντιτίθενται στο καθιερωμένο δημοκρατικό κέντρο. Σύμφωνα με τη Göle (1996), όλες αυτές είναι ενδείξεις μιας περιφέρειας που δεν είναι πια οι παθητικοί δέκτες ενός νεωτερικού σχεδίου των εκκοσμικευμένων ελίτ, αλλά αντιστέκονται με εναλλακτικούς, μη παραδοσιακούς τρόπους. Για παράδειγμα, οι καλυμμένες μουσουλμάνες δεν θέλουν να αυτοπροσδιορίζονται ως παραδοσιακές νοικοκυρές, αλλά αντίθετα θέλουν να συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια ζωή, σπουδάζοντας στο πανεπιστήμιο και αποκτώντας επιστημονικές γνώσεις. Έτσι, με αυτή την έννοια η μαντίλα, ως ισλαμικό σύμβολο, γίνεται ένα σύγχρονο φαινόμενο.

Άλλοι αναλυτές τοποθετούν το φαινόμενο της ανόδου του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία σε ένα ευρύτερο φάσμα της παγκοσμιοποίησης. Από την άποψη αυτή, δεν πρόκειται για ένα θρησκευτικό κίνημα *per se*, αλλά για μια πολύ μεγαλύτερη κοινωνικο-οικονομική

δύναμη άμεσα συνδεδεμένη με τη νέο-φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Με τις κλασικές νεωτερικές θεωρίες, η θρησκεία δεν έγινε κάτι απαρχαιωμένο, αλλά μία νέα πηγή αυθεντικότητας και ταυτότητας (Gülalp 2001). Συνεπώς, θα ήταν λάθος να πούμε ότι η πρόσφατη άνοδος του πολιτικού Ισλάμ αποτελεί ουσιαστικά τον κληρονόμο ενός πολύ παλιού ιδεολογικού χάσματος μεταξύ εκκοσμικευμένων και ισλαμιστών. Είναι συγχρόνως και ένα νέο φαινόμενο και αποτελεί κομμάτι της κοινωνικο-οικονομικής προόδου της Τουρκίας, που εντάσσεται σε μια εναλλακτική, «μετα-μοντέρνα» ταυτότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Μαντίλα και καταναλωτική συμπεριφορά στη σύγχρονη «αγορά»: Ο ενδυματολογικός κώδικας και οι διάφορες εκδοχές κάλυψης των μουσουλμάνων γυναικών στην Κομοτηνή.

Στο παρόν κεφάλαιο, μέσα από την παρουσίαση του ενδυματολογικού κώδικα στο ντόπιο γυναικείο πληθυσμό της μειονότητας, θα επιχειρήσω να στηρίξω το επιχείρημα ότι τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες μουσουλμάνες επηρεάζονται από την ίδια «αγορά» και άρα λειτουργούν με την ίδια καταναλωτική λογική (ζώντας σε μια κοινωνία δυτικής καπιταλιστικής οικονομίας). Διαπιστώνω ότι και οι δύο περιπτώσεις είναι αρκετά δραστήριες για τη δημιουργία και τον σχηματισμό αυτής της αγοράς.

Θα δείξω ότι οι μη κοσμικές μουσουλμάνες δε διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από τις κοσμικές σχετικά με τις καταναλωτικές τους συνήθειες. Συχνά αναζητούν τρόπους με τους οποίους, θα ντυθούν μεν «ισλαμικά», ταυτόχρονα όμως θα είναι «μοντέρνες» θεωρώντας ότι έχουν οι ίδιες τον απόλυτο έλεγχο χωρίς να είναι ελεγχόμενες από τη βιομηχανία της μόδας. Επίσης, θα αναφερθώ στο παράδειγμα της μόδας στη σύγχρονη Τουρκία, από την οποία, όπως ανέφερα και παραπάνω, η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης δέχεται ισχυρές επιρροές.

Τα αναρίθμητα είδη ισλαμικών ενδυμάτων ανά τον κόσμο αντανακλούν τις τοπικές παραδόσεις αλλά και τις διαφορετικές ερμηνείες που αποδίδονται στις προσταγές του Κορανίου. Η πρακτική και τα συμφραζόμενα της μαντίλας δεν έχουν μία μοναδική ερμηνεία, τη θρησκευτική, κάτι που φαίνεται και από τις διάφορες ισλαμικές συζητήσεις για το ζήτημα αυτό. Σύμφωνα με τις Kilicbay και Binark (2002: 495), η πρακτική της χρήσης της μαντίλας αντανακλά το βαθμό κατά τον οποίο η θρησκευτική εικονογραφία αλλάζει ενώ δείχνει τα νέα καταναλωτικά πρότυπα και τους τρόπους με τους οποίους αυτά λαμβάνουν χώρα. Υποστηρίζουν ότι η πρακτική της hijab έχει πολλές και διαφορετικές ερμηνείες εξαιτίας της «ένταξης» της ισλαμικής πίστης στην καταναλωτική κουλτούρα.

Όπως πράγματι διαπίστωσα στην Κομοτηνή, η μαντίλα, μέσα από τις χρήσεις που της γίνονται, δίνει χώρο για ατομικές ερμηνείες (του Ισλάμ, του φύλου, κ.ά.), με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλά και διαφορετικά στυλ και αποχρώσεις για να τη φορέσει μία γυναίκα. Οι διαφορές στο ύφασμα, στον τρόπο με τον οποίο δένεται η μαντίλα, στον τρόπο με τον οποίο καλύπτει ή δεν καλύπτει σημεία του σώματος, στον τρόπο με τον οποίο συνδυάζεται με τα άλλα συνοδευόμενα ενδύματα (π.χ. φούστα, παντελόνι) αλλά και με αξεσουάρ (όπως οι καρφίτσες), αφήνουν πολύ μεγάλο χώρο για ατομικό πειραματισμό όσον αφορά τη «μουσουλμανική» τους ταυτότητα, και για ταυτόχρονη ενασχόληση με τη μόδα. Οι μουσουλμάνες της Κομοτηνής φαίνεται να πειραματίζονται με τη μαντίλα και να εκφράζουν πολλές τάσεις μόδας.

Για ορισμένες γυναίκες η μαντίλα διατηρεί ακόμα κυρίως τη θρησκευτική της σημασία όμως αυτή δεν είναι η μοναδική ταυτότητα που επιλέγουν να προβάλλουν: γυναίκες που την υιοθετούν υποστηρίζουν ότι παρακολουθούν τη μόδα και προσπαθούν να είναι όσο γίνεται πιο κοντά σε αυτήν, και θεωρούν ότι είναι καλά ενημερωμένες, π.χ. για τα νέα χρώματα της κάθε σεζόν. Οι καλυμμένες γυναίκες υποστηρίζουν ότι κάνουν κάτι «που ζητά ο Θεός» και δεν είναι λίγες εκείνες (ακόμη και επίσημοι φορείς ή γυναίκες που θεωρούνται ως τα πιο θρησκευόμενα μέλη της κοινότητας) οι οποίες δηλώνουν ότι η μαντίλα «πρέπει να φαίνεται χαρούμενη» ή ότι μπορεί να συνδυαστεί με τα χρώματα που είναι στη μόδα. Διαπιστώνω, ως ερευνήτρια που

προσπαθεί να μελετήσει αυτό το φαινόμενο με αυτή την έρευνα πεδίου, ότι δε μπορούμε σε καμία περίπτωση να καταλήξουμε σε μονομερή συμπεράσματα σχετικά με αυτό που συμβολίζει η μαντίλα. Η εμφάνιση της μαντίλας στα καθημερινά συμφραζόμενα και η ανάμειξή της με άλλα είδη ενδυμάτων που δεν συνδέονται με αυτήν δίνουν ενδεχομένως δευτερεύουσα προτεραιότητα στη θρησκευτική ερμηνεία της μαντίλας. Για παράδειγμα, πλήρως καλυμμένες μουσουλμάνες που φοράνε επώνυμα αξεσουάρ δεν αντικαθιστούν τη θρησκεία με τη μόδα γιατί η μόδα ούτε περιορίζει ούτε αντικαθιστά τη θρησκευτικότητα. Φαίνεται όμως να κυριαρχεί συχνότερα ως ερμηνεία σε σχέση με τη θρησκευτικότητα που υποτίθεται ότι θα πρέπει να της αποδίδεται.

Με το ζήτημα της βιομηχανίας της ισλαμικής μόδας ασχολήθηκε διεξοδικά η ανθρωπολόγος Navaro Yashin (2002) η οποία μελέτησε την κατασκευή της μαντίλας ως ένα από τα κεντρικά «εμπορεύματα» και σύμβολα της πολιτισμικής ταυτότητας στη σύγχρονη Τουρκία.

Η Yashin υποστηρίζει γενικά ότι τόσο η κοσμική όσο και η ισλαμική ταυτότητα στη σύγχρονη Τουρκία είναι προϊόντα κατασκευασμένα και όχι «αυθεντικά». Οι πολιτισμικές πολιτικές μεταξύ κοσμικών και ισλαμιστών στην Τουρκία κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 αναπτύχθηκαν στα πλαίσια μιας καταναλωτικής αγοράς που επηρεάστηκε από την παγκοσμιοποίηση. Τόσο κεντρικός έγινε από εκείνη την περίοδο ο καταναλωτισμός στην κοινωνική ζωή ώστε πολλές από τις πολιτικές διαμάχες έχουν εκφραστεί μέσα από αυτό το μέσο. Τα ισλαμικά κινήματα εκφράστηκαν ως αντίδραση ενάντια στις καταναλωτικές κουλτούρες οι οποίες εκλαμβάνονταν ως προϊόντα της δύσης. Έτσι, ορισμένοι μελετητές του ισλαμισμού μελέτησαν το κίνημα ως μία έκφραση «κριτικής της νεωτερικότητας» (ibid: 79).

Σύμφωνα με τη μελέτη της Yashin, η γένεση του ισλαμικού κινήματος κατά τη δεκαετία του 1980 στην Τουρκία ήταν καθοριστική για τη δημιουργία μιας αγοράς που διέθετε μαντίλες και μαντώ για τις μουσουλμάνες γυναίκες. Εκείνη την περίοδο υπήρχαν ορισμένα φθηνά καταστήματα, εγκαταστημένα σε φτωχογειτονίες των ισλαμιστών, με σκουρόχρωμες μαντίλες και μαντώ (σκούρο μπλε, σκούρο πράσινο, μαύρο ή καφέ) και φτιαγμένα από βαμβάκι ή πολυεστέρα. Κατά τη δεκαετία του 1990 τα χρώματα που κυριαρχούσαν ήταν το απαλό ροζ, οι αποχρώσεις του μωβ, το παστέλ μπλε και το κίτρινο. Τα pardosus (=μαντώ, από το γαλλικό pardessus) ήταν από μετάξι και σε υψηλές τιμές. Τα μεταξωτά pardosus δεν ήταν εγχώρια αλλά πωλούνταν από τα ισλαμικά καταστήματα ως «ξένα προϊόντα» (yabancı mal), δίνοντας σε αυτά μεγαλύτερη αξία (ibid: 82-83). Με το πέρασ των χρόνων η μαντίλα αποτέλεσε ένα καταναλωτικό προϊόν που καθόλου δε διαφέρει από οποιοδήποτε άλλο και του οποίου η συμβολική αξία και η αίγλη ενισχύεται συχνά από το κόστος της.

Η μαντίλα δεν παραμένει απρόσβλητη από τη γενική κοινωνική μεταμόρφωση και πρόοδο της τουρκικής κοινωνίας. Οι αλλαγές που γίνονται κατά καιρούς αφορούν τις διαστάσεις, τα χρώματα και τους τρόπους με τον οποίο μπορεί να δεθεί η μαντίλα. Σήμερα υπάρχουν άπειροι τρόποι με τους οποίους μπορεί να δέσει τη μαντίλα της μία γυναίκα. Στο Wiltse (2008) διαβάζουμε ότι, όταν οι νομοθέτες της Τουρκίας υποστήριξαν ότι θα έπρεπε να επιτρέπεται μόνο ένα συγκεκριμένο μοντέλο μαντίλας στα πανεπιστήμια, οι πρώτες που διαμαρτυρήθηκαν ήταν οι καλυμμένες γυναίκες. Οι νομοθέτες πρότειναν το «ανατολικό μοντέλο» (η μαντίλα διπλώνεται σε τριγωνικό σχήμα και οι δύο άκρες της δένονται κάτω από το πηγούνι) ως συμβιβαστική λύση, όμως οι φοιτήτριες διαμαρτυρήθηκαν αποκαλώντας το «στυλ της γιαγιάς». Μερικές καλυμμένες φοιτήτριες δήλωσαν ότι θα προτιμούσαν να είναι ακάλυπτες από το να κυκλοφορούν ντυμένες σαν «γιαγιάδες».

Μία κεντρική ερμηνεία που αποδίδουν στην πρακτική της μαντίλας οι Kilicbay και Binark (2002: 498-499) είναι ότι πρόκειται για την υιοθέτηση μιας θρησκευτικής πρακτικής στα πλαίσια της καταναλωτικής κουλτούρας. Η πρακτική της μαντίλας δεν μπορεί να διαχωριστεί από τα καταναλωτικά, χρήσιμα, ακόμη και ευχάριστα, πρότυπα ενώ έχει να κάνει με παγκόσμιες και τοπικές τάσεις της οικονομίας. Ακολουθώντας αυτές τις τάσεις, μερικές από τις βιοτεχνίες ρούχων στην Τουρκία προσφέρουν ποικίλα στυλ μαντίλας σε γυναίκες που ανήκουν είτε σε μεσαίες είτε σε ανώτερες τάξεις και άλλοτε εξαναγκάζονται, ή άλλοτε πρόθυμα επιλέγουν, να ντυθούν σύμφωνα με τις ισλαμικές αρχές. Στην έρευνά τους καταλήγουν ότι μία καλυμμένη γυναίκα αρνείται να συμπεριληφθεί στον κυρίαρχο ορισμό της νεωτερικότητας και του πολιτισμού, άρνηση την οποία παρατήρησα και στις πληροφόρητες της Κομοτηνής. Από τη μία πλευρά βιώνει το αίσθημα του ότι είναι προνομίουχα και διαφορετική από τις άλλες και από την άλλη αναπαράγει το νέο νόημα της μαντίλας το οποίο ορίζεται ως το πλαίσιο κατανάλωσης της πρακτικής της μαντίλας (ibid: 509). Ομοίως, η καλυμμένη μουσουλμάνα της Κομοτηνής συχνά παραδέχεται την επιθυμία της να φαίνεται «διαφορετική» από τις ακάλυπτες, καθώς αισθάνεται ότι έτσι φαίνεται περισσότερο θρησκευόμενη και ότι κάνει κάτι που δεν κάνουν οι «άλλοι», από την άλλη όμως καλλιεργεί και συντηρεί μια νέα πραγματικότητα σε σχέση με το νόημα της μαντίλας η οποία έχει να κάνει με την εμπορευματοποίηση της ίδιας της πρακτικής, εφόσον η μαντίλα είναι ακόμη ένα προϊόν προς κατανάλωση.

Καμία από τις καλυμμένες γυναίκες που συνάντησα στην Κομοτηνή δεν αποδέχεται την άποψη ότι η μαντίλα είναι απλώς μια μόδα. Δέχονται ότι μπορεί να είναι μία παραδοσιακή πρακτική, ένα κοινωνικό φαινόμενο ή ακόμη μία συνήθεια. Υποστηρίζουν ότι η μαντίλα δεν είναι ένα σύμβολο της μόδας, μπορεί όμως να συνδυαστεί με τα χρώματα της μόδας και να ταιριάζει με όλα τα υπόλοιπα ρούχα που τη συνοδεύουν, γεγονός που θα αναλύσω στη συνέχεια.

Στην περίπτωση της Κομοτηνής, οι καλυμμένες μουσουλμάνες φορούν ποικίλα ενδύματα και κεφαλοκαλύμματα. Όταν θα χρησιμοποιώ τη λέξη μαντίλα, ή αλλιώς hijab, θα εννοώ ένα κεφαλοκάλυμμα που καλύπτει τα μαλλιά, τα αυτιά και τελικά τυλίγεται γύρω από το λαιμό, χωρίς να κρύβει το πρόσωπο. Πολλά κορίτσια, μόλις κλείνουν τα δώδεκα χρόνια (με την πρώτη έμμηνο ρύση), αρχίζουν να ντύνονται σύμφωνα με αυτούς τους ενδυματολογικούς κώδικες που περιγράφω αμέσως παρακάτω.

Στον δημόσιο χώρο, ένα μεγάλο ποσοστό «ορατών» μουσουλμανιδών που ζει στην πόλη της Κομοτηνής, φοράει χρωματιστές μαντίλες οι οποίες καλύπτουν όλα τα μαλλιά και δένουν κάτω από το πηγούνι, αφήνοντας εκτεθειμένο το πρόσωπο. Με τις μαντίλες αυτές, μία εκδοχή είναι να συνδυάζουν μακριά φαρδιά μαντώ που φτάνουν μέχρι τους αστραγάλους, με μακριά και φαρδιά μανίκια. Τα χρώματα των μαντών είναι συνήθως «συντηρητικά» (μπλε, καφέ, γκρι, απαλό κίτρινο) ενώ τα υφάσματα από τα οποία κατασκευάζονται είναι τελείως αδιαφανή (opaque).

Εικόνα 3. Ο συνηθέστερος τρόπος κάλυψης (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

Εικόνα 4: Μαντώ σε γκρι χρώμα (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

**Εικόνα 5. Μαντώ σε λευκό χρώμα και μακριά μπλε πουκαμίσια.
Αυτές θεωρούνται πιο εναλλακτικές μορφές κάλυψης
(φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)**

Επιπλέον, θα αναφέρομαι πολύ συχνά και στο φερετζέ, μία παραδοσιακή τοπική ενδυμασία που προτιμούν κυρίως οι γηραιότερες μουσουλμάνες. Ο φερετζές είναι ένα μακρύ, πάντοτε μαύρο, φαρδύ φόρεμα από χοντρό και γυαλιστερό ύφασμα με μικρά κουμπιά από επάνω μέχρι κάτω (μοιάζει μάλλον με ρόμπα), προφανώς επειδή μέσα από τον φερετζέ οι γυναίκες φοράνε μακριές μπλούζες και χρωματιστές βράκες. Οι γυναίκες που φοράνε τον παραδοσιακό φερετζέ (ή όπως συχνά τον αποκαλούν οι ίδιες «τα ρούχα της κουλτούρας»), τοποθετούν στο κεφάλι τους μία μαντίλα σε αυστηρά χρώματα, άσπρο, μαύρο ή γκρι, που καλύπτει όλα τα μαλλιά μέχρι το λαιμό ενώ από μπροστά καλύπτει το πηγούνι, αφήνοντας εκτεθειμένο μόνο το υπόλοιπο πρόσωπο. Οι συγκεκριμένες γυναίκες δηλώνουν ότι δε χρησιμοποιούν ποτέ καλλυντικά και θεωρούνται οι πιο «συντηρητικές». Γυναίκες που φορούν μαντίλα ή ακόμη και τον παραδοσιακό φερετζέ στην Κομοτηνή έχουν πατέρες, αδέρφια και συζύγους που είναι «μοντέρνοι», καθώς συνηθίζουν να φορούν τζιν παντελόνια και να ξυρίζουν τα γένια τους.

**Εικόνα 6. Μουσουλμάνα με παραδοσιακό θρακιώτικο φερετζέ και σκουρόχρωμη μαντίλα
(φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)**

**Εικόνα 7. Τσιγγάνα μουσουλμάνα με παραδοσιακό θρακιώτικο φερετζέ και λευκή μαντίλα
(φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)**

Εικόνα 8. Μουσουλμάνα με παραδοσιακό θρακιώτικο φερετζέ και πένθιμη μαύρη μαντίλα
(φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

Εικόνα 9. Η συνηθέστερη εκδοχή μαντίλας με παραδοσιακό θρακιώτικο φερετζέ
(φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

Μία άλλη εκδοχή είναι να φορούν τη μαντίλα με έναν πιο χαλαρό τρόπο ο οποίος συχνά αποκαλείται από τους ίδιους «αραβικός». Για να κρύψουν τα μαλλιά τους φορούν μέσα από τη μαντίλα τους το μπόνε (bone), ένα σκουφάκι το οποίο δένει ακριβώς πίσω από το κεφάλι. Το μπόνε κυκλοφορεί σε πολλά χρώματα και το προτιμούν κυρίως οι νεαρές γυναίκες. Μάλιστα, είναι «μόδα», όπως λένε, να κατεβάζουν το μπόνε χαμηλά στο μέτωπο, τραβώντας παράλληλα τη μαντίλα όσο γίνεται προς τα πίσω ώστε να μοιάζει το μπόνε με κορδέλα. Οι γυναίκες αυτές φορούν, συνήθως, κοντές σε έντονα χρώματα, καμπαρντίνες, που ταιριάζουν με τα χρώματα της μαντίλας τους. Η συγκεκριμένη τάση προτιμάται κυρίως από νεαρές μουσουλμάνες, οι οποίες, μεγαλώνοντας, αντικαθιστούν την κοντή καμπαρντίνα με το μακρύ μαντώ. Δεν είναι λίγα εκείνα τα νεαρά κορίτσια που συνηθίζουν να φοράνε τη μαντίλα, συνδυάζοντάς την με τζιν, άσπρα εφαρμοστά παντελόνια και κοντομάνικες μπλούζες. Τα κορίτσια αυτά, που αποτελούν τη νέα γενιά, έχουν δημιουργήσει μία νέα τάση (θεωρούνται «μοντέρνες» μουσουλμάνες) η οποία συχνά κρίνεται αρνητικά από τους πιο «ακραιφνείς» κύκλους του μουσουλμανικού κόσμου της Κομοτηνής.

Εικόνα 10 Το μπόνε (σκουφάκι για τα μαλλιά) που προτιμούν οι νεαρότερες μουσουλμάνες (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

Εικόνα 11. Η «μοντέρνα» περίπτωση της υιοθέτησης της κοντής καμπαρντίνας με έντονα χρώματα (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

Εικόνα 12. Νεαρές «μοντέρνες» μουσουλμάνες με απόλυτα συνδυασμένα χρώματα μεταξύ μαντίλας και λοιπών ενδυμάτων (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

**Εικόνα 13. Η ακόμα πιο «μοντέρνα» περίπτωση μουσουλμάνας με μαντίλα και εφαρμοστό λευκό παντελόνι
(φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)**

Οι «μοντέρνες» μουσουλμάνες χρησιμοποιούν αξεσουάρ για το λαιμό και τα χέρια ή διακοσμητικά αντικείμενα για τις μαντίλες τους όπως είναι οι πολύχρωμες καρφίτσες που φορούν μερικές από αυτές. Αναφέρομαι εδώ αποκλειστικά στις μουσουλμάνες που φορούν τη μαντίλα τους με «μοντέρνα» ρούχα ή έστω με ένα μακρύ μαντώ, αποκλείοντας εκείνες οι οποίες υιοθετούν τον παραδοσιακό φερετζέ. Ο φερετζές περιορίζει τις γυναίκες στο αυστηρό μαύρο χωρίς να τους αφήνει περιθώρια να επιδείξουν κοσμήματα ή πολύχρωμα αξεσουάρ. Ωστόσο, μερικές ηλικιωμένες γυναίκες φορούν συχνά διακριτικά κολιέ (συνήθως λευκές πέρλες) τα οποία φαίνονται ελάχιστα μέσα από το χονδρό και γυαλιστερό ύφασμα του φερετζέ τους.

**Εικόνα 14. Διακοσμητική καρφίτσα για τη μαντίλα (hijab-pin)
(© <http://www.thehijabshop.com>)**

Συχνά οι νεαρές καλυμμένες μουσουλμάνες αναφέρουν ότι ψωνίζουν χωρίς περιορισμούς από «παντού και ό,τι τους αρέσει» αρκεί να είναι ικανοποιημένες με τους συνδυασμούς των χρωμάτων. Είναι σα να δείχνουν με αυτό τον τρόπο την ανάγκη τους να επιβεβαιώσουν ένα είδος «ελευθερίας». Άλλωστε οι επανειλημμένες αναφορές στο γεγονός ότι μπορούν να επιλέξουν «ό,τι θέλουν» χωρίς να «ελέγχονται» ή να «καταπιέζονται» από τους

άλλους (γονείς, συζύγους) φαίνεται να επιβεβαιώνει αυτή την ανάγκη τους, να δείξουν δηλαδή ότι φέρονται όπως κάθε γυναίκα που φορά ό,τι της αρέσει.

«Ψωνίζω από παντού και ό,τι μου αρέσει, ό,τι μου πάει και μου ταιριάζει. Δεν έχω καθόλου πρόβλημα, αλλά κοιτάζω πάντα να ταιριάζουν τα χρώματα» (Τζεμιλέ, 30 ετών, νοικοκυρά).

«Το θέμα είναι να καλύπτεσαι, δεν είναι από πού θα ψωνίσεις. Αν έχεις λεφτά θα βάλεις το ακριβό, θα ψωνίσεις από το ακριβότερο μαγαζί, αν δεν έχεις θα πας στο παζάρι και θα πάρεις το φτηνό. Εγώ σαν μουφτής λέω 'να φοράτε τα καλύτερα, τα πιο ακριβά, να είστε όμορφες' (εκλεγμένος Μουφτής μουσουλμανικής μειονότητας).

«Εγώ δεν βλέπω τη μαντίλα σαν μόδα, αλλά πρέπει να φαίνεται λίγο πιο χαρούμενη. Η μαντίλα πάντα θα είναι στο χρώμα της μόδας και μπορείς να φορέσεις τζιν, κοτλέ και αξεσουάρ. Με τα αξεσουάρ το ντύσιμο γίνεται πολύ ωραίο. Για παράδειγμα, κοιτάζω ποιο χρώμα είναι στη μόδα και ψωνίζω ανάλογα. Φέτος ήταν το μωβ! (γελάει). Βέβαια, όλα πρέπει να είναι καλυμμένα, και τα χέρια και τα πόδια αλλά δεν πειράζει να είναι χρωματιστά και μοντέρνα...» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον σημείο, το οποίο παρατηρείται και αμέσως παρακάτω, είναι οι δηλώσεις των περισσότερων καλυμμένων γυναικών, ότι σημασία έχει η πράξη της κάλυψης και όχι το χρώμα ή τα σχέδια που θα φέρουν τα ενδύματα. Αρκετές είναι ωστόσο οι ακάλυπτες μουσουλμάνες που αμφισβητούν και ασκούν κριτική σε αυτή τη στάση με το επιχείρημα ότι η «σωστή» κάλυψη είναι αυτή που εφαρμόζεται από τις ηλικιωμένες οι οποίες υιοθετούν το μαύρο φερετζέ και όχι από τις νεότερες που φορούν χρώματα «προκλητικά» ή ακόμη και «ανήθικα» (όπως είναι για παράδειγμα το κόκκινο).

Η τριαντάχρονη ιεροκήρυκας από την Τουρκία που ήρθε στην Κομοτηνή με σκοπό να κατηχήσει τις μουσουλμάνες γυναίκες στις ημέρες νηστείας του Ραμαζανιού είχε την παρακάτω άποψη:

«Δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη γραμμή αλλά τα ρούχα που θα φοράμε δεν πρέπει να διαγράφουν τα σημεία του σώματος... Ακόμη και μαντίλες εισάγουν, ειδικά από την Ιταλία και τη Γαλλία... Δεν έχουμε μόνο μονόχρωμα ρούχα και μαντίλες, μπορούν να είναι χρωματιστά».

«Η μαντίλα είναι καθαρά θρησκευτικό σύμβολο. Δεν τη βλέπω ως μόδα αλλά θέλω αυτά που φοράω να είναι ταιριαστά. Για παράδειγμα, η τσάντα, τα παπούτσια και η μαντίλα μου θα είναι στο ίδιο χρώμα» (Τζεμιλέ, 30 ετών, νοικοκυρά).

«Στους γάμους γίνομαι κι εγώ όμορφη. Φοράω παντελόνι και μπλούζα με ζώνη και ψηλά τακούνια. Μόνο η μαντίλα είναι που με κάνει να διαφέρω από τις άλλες. Φοράω μόνο μακριά παντελόνια ή φούστες. Δεν λέει το Κοράνι για μαντώ. Ούτε για φερετζέ. Εγώ δε θα βάλω ποτέ φερετζέ, δε μου αρέσει. Θα φοράω μόνο μακριά και όχι στενά ρούχα» (Ρεϊχάν, 25 ετών, μοδίστρα).

«Η μαντίλα μπορεί να συνδυαστεί με τα χρώματα. Δεν είναι όμως αξεσουάρ, σε καμία περίπτωση δεν είναι αξεσουάρ» (Ντιλέκ, 25 ετών, δικηγόρος).

Η ίδια γραμμή δίνεται και από τον επίσημα διορισμένο από το ελληνικό κράτος μουφτή της Κομοτηνής. Σε μία συνέντευξή του για το ζήτημα της μαντίλας ανέφερε: «Η γυναίκα απλά οφείλει να προασπίζει την τιμή της. Ας είναι μοντέρνα η αμφίεσή της»²¹.

Αρκετές νεαρές μουσουλμάνες που ζουν στην Κομοτηνή υποστηρίζουν ότι γενικά επιτρέπεται να στολίζουν τις μαντίλες τους με χρωματιστές καρφίτσες, τονίζουν όμως ότι δεν είναι σωστό μία καλυμμένη να αφήνει ορατές τις τούφες των μαλλιών της: «*Η τη βγάζεις εντελώς ή τη φοράς κανονικά*». Για κάποιο λόγο η καρφίτσα δημιουργεί ένα πρόβλημα στο θέμα της ολοκληρωτικής κάλυψης των μαλλιών. Η διακόσμηση της μαντίλας με καρφίτσα είναι μία πρακτική η οποία δεν συνηθίζεται ιδιαίτερα στην Κομοτηνή. Προσωπικά, αν και το κατέγραψα, δεν έτυχε όμως να δω, όσο ήμουν εκεί, κάποια καλυμμένη να φορά καρφίτσα.

«Βεβαίως και φοράω καρφίτσες, μου αρέσουν πάρα πολύ. Δεν είναι κακό να φοράς καρφίτσα, απλά δε μου αρέσουν οι γυναίκες που φοράνε μαντίλα και αφήνουν τα μαλλιά τους να φαίνονται, ή τη βγάζεις εντελώς ή τη φοράς κανονικά. Είναι σκέτη κοροϊδία...» (φανερά ενοχλημένη), (Τζεμιλέ, 30 ετών, νοικοκυρά).

«Σε επίσημες μέρες ίσως βάλω και καρφίτσα, αλλά πολύ σπάνια, γιατί είμαι συνέχεια έξω και δεν προλαβαίνω να το κοιτάζω πολύ αυτό το θέμα. Αυτό που δε μου αρέσει, πάντως, είναι που μερικές γυναίκες φοράνε τη μαντίλα, αφήνοντας τα μαλλιά τους να φαίνονται. Αφήνουν τούφες, αφέλειες και νομίζουν, ότι φοράνε μαντίλα» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

«Φοράω καρφίτσες αλλά πολύ σπάνια. Θέλω απλά η μαντίλα να ταιριάζει με τα ρούχα μου» (Ντιλέκ, 25 ετών, δικηγόρος).

Τα θέματα αυτά πρέπει να ιδωθούν και μέσα από το φαινόμενο της δημιουργίας/κατασκευής «μουσουλμανικών» «τρόπων ζωής» στα πλαίσια της σύγχρονης κατανάλωσης. Στο διαδίκτυο υπάρχει πλήθος καταστημάτων ισλαμικών ρούχων όπου στυλ από διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις από όλο τον κόσμο επαναπροσδιορίζονται ως «ισλαμικά». Έτσι, βλέπουμε ένα συνεχώς εξελισσόμενο σώμα καταναλωτικών αγαθών από γυναικεία ενδύματα και αξεσουάρ, ισλαμικές σοκολάτες, μέχρι και κούκλες κατασκευασμένες σύμφωνα με τα ισλαμικά πρότυπα (hijab) μέσα από τα οποία δημιουργούνται νέα μοντέλα ενός ιδανικού ισλαμικού life style.²²

Αυτό που κυρίως τονίζεται είναι ότι η hijab πρέπει να καλύπτει τα μαλλιά, τα αυτιά, το λαιμό και το πηγούνι και ότι όταν τηρείται αυτός ο «κανόνας» τότε μπορεί να φορεθεί με οποιονδήποτε τρόπο θέλει η κάθε γυναίκα. Μάλιστα, δίνεται μία πλειάδα προτάσεων για τις νέες hijabis (τις γυναίκες που υιοθετούν τη hijab) ή για εκείνες που απλά αναζητούν ένα νέο στυλ²³. Επιπλέον, συστήνεται στους άνδρες να υιοθετούν και οι ίδιοι «σεμνή» περιβολή ενώ στη θέα μιας όμορφης γυναίκας θα πρέπει να χαμηλώνουν τα μάτια²⁴. «Καταδικάζεται» έτσι η στάση των ανδρών των περισσότερων μουσουλμανικών χωρών οι οποίοι συνηθίζουν να

²¹ Νικολάου, Μ., Εφημερίδα *Παρατηρητής της Θράκης*, 1/11/2008.

²² Ενδεικτικά αναφέρω τις ιστοσελίδες “The Hijab Shop” (<http://www.thehijabshop.com>), “Dar-us-Salam store” (<http://www.darussalam.com>), “Islam Online” (<http://www.islamonline.net>), “Basic Facts about Islam” (<http://www.meccacentric.com>), Islamic occasions (<http://www.islamicoccasions.com>).

²³ “The Hijab Shop” (<http://www.thehijabshop.com>).

²⁴ “Islam Online” (<http://www.islamonline.net>).

κυκλοφορούν στους δρόμους «ημίγυμνοι», φορώντας απλά ένα παντελόνι, το οποίο μάλιστα ενδέχεται να είναι τόσο χαμηλό, ώστε να φαίνεται το εσώρουχο²⁵.

Στις δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες (αυτές με μεγάλους σήμερα μουσουλμανικούς πληθυσμούς) αποτελεί πια συνήθη εικόνα οι νεαρές μουσουλμάνες να συνδυάζουν τη μαντίλα τους με τις εκάστοτε τάσεις της μόδας. Έτσι μπορούν να φορούν στενά τζιν, μοντέρνες φούστες και κρουαζέ φορέματα, συνδυασμένα με επιλεγμένες μαντίλες που καλύπτουν το κεφάλι και το λαιμό τους. Πολλές είναι οι νεαρές μουσουλμάνες που υποστηρίζουν στο διαδίκτυο ότι μεγάλες αλυσίδες καταστημάτων ρούχων, όπως τα H&M, έχουν επηρεαστεί από τις δικές τους ενδυματολογικές προτιμήσεις και έτσι τώρα μπορούν κι αυτές εύκολα και οικονομικά να βρουν όμορφα και μοντέρνα ρούχα που «δεν προσβάλλουν» τη θρησκεία τους²⁶.

Στο διαδίκτυο μεταφέρονται μηνύματα²⁷ που αφορούν στη δύναμη της μαντίλας να προστατεύει τις γυναίκες από την εκμετάλλευση, να προσφέρει ψυχολογική ηρεμία τόσο σε άνδρες όσο και σε γυναίκες, να αναπαράγει τον ηθικό χαρακτήρα της κοινωνίας, να προφυλάσσει τις γυναίκες από τα λάγνα βλέμματα των ανδρών, να αποτρέπει την κοινωνική παρακμή και ανηθικότητα και τελικά να σώζει χρόνο και χρήμα, αποθαρρύνοντας τους ανθρώπους να επιδεικνύονται και να ανησυχούν για το τι θα φορέσουν.

Η πρακτική της χρήσης της μαντίλας είναι αδιαχώριστη από τα καταναλωτικά πρότυπα και έχει σαφώς να κάνει με παγκόσμιες τάσεις της οικονομίας. Ακολουθώντας αυτές τις τάσεις, πολλά καταστήματα εντός ή εκτός του διαδικτύου, προσφέρουν ποικίλα στυλ σε γυναίκες που ανήκουν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Το φαινόμενο της εμφάνισης της «μόδας της μαντίλας» είναι ορατό σε περιοδικά και σε καταλόγους ισλαμικής μόδας²⁸. Αυτά τα περιοδικά παίρνουν, γενικά, μία κριτική θέση κατά του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος και της καταναλωτικής κοινωνίας, που θεωρούνται συνέπειες του δυτικού πολιτισμού. Η μόδα, ως πρακτική της καταναλωτικής κουλτούρας, κριτικάρεται ως μία αντι-ισλαμική ιδεολογία. Την ίδια στιγμή, οι διαφημίσεις που εμφανίζονται σε αυτά τα περιοδικά καλούν τους αναγνώστες να γίνουν καταναλωτές της «μόδας της μαντίλας». Η ανάλυση των άρθρων και των διαφημίσεων σε περιοδικά και σε ιστοσελίδες του διαδικτύου, δείχνει την κυριαρχία μιας συζήτησης που αρνείται το φαινόμενο της μόδας, συγχρόνως φτιάχνοντας μόδα η ίδια. Ο λόγος που προβάλλεται είναι ότι η μόδα είναι αντίθετη με τις ισλαμικές αρχές αλλά και το αποτέλεσμα ενός απατηλού life style των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών. Τα κείμενα των περιοδικών ισλαμικής μόδας καλούν τις μουσουλμάνες σε μια εμπειρία καταναλωτισμού μέσα στα όρια των ισλαμικών αρχών.

Στις διαφημίσεις αυτές είναι πιθανό να αναπαράγονται θρησκευτικά μηνύματα όπως «*η μαντίλα δεν είναι παράδοση αλλά νόμος του Αλλάχ*» ενώ δίνεται έμφαση στο ότι οι βιοτεχνίες σκοπεύουν να εξυπηρετήσουν τις «αδελφές μουσουλμάνες». Αναφερόμενες στην πρακτική της μαντίλας, τέτοιου είδους διαφημίσεις χρησιμοποιούν σχεδόν αποκλειστικά γυναικεία ομοιώματα

---

²⁵ Ας σημειώσω ότι ο νεότερος Άραβας πρίγκιπας του Ντουμπάι (βλ. τελευταίο κεφάλαιο), ο οποίος δήλωσε βαθύτατα θρησκευόμενος, φορούσε την κοντή βερμούδα του τόσο χαμηλά, ώστε η μάρκα του ακριβού εσώρουχου του γινόταν εύκολα διακριτή.

²⁶ H & M hijab Islam iland (http://www.polyvore.com/hijab_islam_iland).

²⁷ “Islamic occasions” (<http://www.ezsoftech.com/screensavers/presentation/hijab.swf>).

²⁸ Ορισμένα από αυτά είναι το “Kadin ve Aile” («Γυναίκα και Οικογένεια») (<http://www.kadinveaile.com>), “Yeni Bizim Aile” («Η νέα μας οικογένεια») (<http://www.bizimaile.com>), “Kadin Kimligi” («Γυναικεία Ταυτότητα») (<http://www.kadinkimligi.com>)

(κούκλες)²⁹ ενώ όταν τις διαφημίσεις προωθούν αληθινές γυναίκες τότε τα πρόσωπά τους παραμένουν πάντοτε αθέατα. Αυτό είναι και το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των διαφημίσεων, η χρήση δηλαδή εικόνων στις οποίες το γυναικείο πρόσωπο παραμένει αθέατο. Η απουσία των προσώπων φαίνεται να είναι αποτέλεσμα των ισλαμικών απαγορεύσεων που αφορούν τις γυναίκες ή ακόμη η ίδια η άρνηση της γυναικείας σεξουαλικότητας, προκειμένου τα γυναικεία σώματα να μένουν κρυμμένα από τα ανδρικά βλέμματα.

Τέτοιες εικόνες ενισχύονται από μηνύματα που καλούν τις καταναλώτριες να είναι διαφορετικές από τις άλλες και να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους με όρους διαφοροποίησης από τις ακάλυπτες γυναίκες. Παρόλα αυτά, η μόδα της μαντίλας είναι ένα γεγονός και μάλιστα τα δυτικά ονόματα που φέρουν πολλές τουρκικές εταιρείες ισλαμικών ρούχων (*“High Generation”*, *“The Fashion of Woman”*) προσδίδουν στις πελάτισσές τους ένα συμβολικό νεωτερισμό ακόμα κι αν προτιμούν να παραμείνουν μέσα στα όρια των ισλαμικών αρχών.

Σε αυτούς τους καταλόγους είναι πιθανό να δούμε μία τούφα μαλλιών ή φούστες πιο κοντές από αυτές που «πρέπει» να φορούν οι μουσουλμάνες. Επιπλέον, τα κείμενα των καταλόγων μόδας καλούν τους πελάτες να αγοράσουν *«ποιότητα και σοφία»*.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτών των καταλόγων είναι η παρουσία ποικίλων συμβόλων που προσδίδουν κάποιο status, όπως είναι το κινητό τηλέφωνο. Τα μαντιλοφορεμένα μοντέλα φωτογραφίζονται με σύμβολα νεωτερισμού (και συγχρόνως της νεωτερικότητας), συνδέοντας τα διαφημιζόμενα προϊόντα με κοινωνικά επιθυμητές αξίες ενώ ταυτόχρονα συνδέουν τις καλυμμένες γυναίκες με τα καταναλωτικά πρότυπα της σύγχρονης δυτικής καπιταλιστικής κοινωνίας. Στους δρόμους της Κομοτηνής συχνά συναντά κανείς καλυμμένες έφηβες να μιλούν στο κινητό τους τηλέφωνο - όπως κάνουν οι περισσότεροι έφηβοι στις δυτικές κοινωνίες.

Τα ίδια τα ρούχα ποικίλουν, μπορεί να είναι μια απλή μαντίλα ως ένα περίπλοκο κουστούμι. Ορισμένα ρούχα προορίζονται για καθημερινή χρήση, άλλα για διάφορα είδη σπορ, άλλα για την εργασία. Τα ρούχα αυτά έχουν ονόματα κυρίως γυναικεία τα οποία μπορεί να έχουν θρησκευτική προέλευση.

Επιπλέον, στο διαδίκτυο διαφημίζονται πλήθος ισλαμικών μαγιό. Συνήθως πρόκειται για δύο είδη μαγιό. Τα πρώτα είναι τα «μαγιό σεράι» (βλ. εικ. 13 και 14) και αποτελούν δημιουργίες της Αιγύπτιας σχεδιάστριας Ράνια. Τα «μαγιό σεράι» έχουν φάρδος 3,50 μέτρα, δεν διαγράφουν τις καμπύλες του γυναικείου σώματος και αφήνουν ακάλυπτα μόνο το πρόσωπο, τα χέρια από τους καρπούς και τα πόδια από τους αστραγάλους και κάτω. Με την πλήρη κάλυψη εξασφαλίζουν την έγκριση του Κορανίου ενώ ταυτόχρονα πωλούνται σε όλα τα μοντέρνα χρώματα. Η δεύτερη κατηγορία των ισλαμικών μαγιό είναι τα «μπουρκίνι» (βλ. εικ. 15), τα εφαρμοστά μαγιό για μουσουλμάνες, που αποτελούν δημιουργίες της Λιβανέζας στυλίστριας Αχέντα Ζανέτι. Το «μπουρκίνι» είναι φτιαγμένο από πολυεστέρα, απορροφά λίγο νερό, στεγνώνει γρήγορα και είναι ανθεκτικό στο χλώριο. Απευθύνεται ειδικότερα στις μουσουλμάνες γυναίκες οι οποίες ασχολούνται με την κολύμβηση επαγγελματικά. Στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αφρική πωλείται κυρίως μέσω του διαδικτύου. Το «μπουρκίνι» δεν φαίνεται να γίνεται ιδιαίτερα αποδεκτό από τις ευρωπαϊκές χώρες που φιλοξενούν τόσο μουσουλμάνες όσο και μη μουσουλμάνες κολυμβήτριες στα δημόσια κολυμβητήριά τους. Οι αντιδράσεις είναι συχνά

---

²⁹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι ιστοσελίδες *“The Hijab Shop”* (<http://www.thehijabshop.com>), *“2hijab”* (<http://www.2hijab.com>), *“Almuhajabat”* (<http://www.almuhajabat.com>).

έντονες (ιδιαίτερα στην Ολλανδία όπου το 60% των ερωτηθέντων υποστηρίζουν ότι τα «μπουρκίνι» πρέπει να αποσυρθούν), με αποτέλεσμα πολλές μουσουλμάνες που υιοθετούν το «μπουρκίνι» να οδηγούνται στην έξοδο των κολυμβητηρίων³⁰.

Στην Κομοτηνή ακόμα και οι πιο συντηρητικές μουσουλμάνες δεν συνηθίζουν να φορούν κανένα από τα δύο αυτά είδη μαγιό. Αντίθετα προτιμούν να πηγαίνουν σε απομακρυσμένες παραλίες και να φορούν κανονικά μαγιό (συνήθως ολόσωμα) – πάντα με μαντίλα.

*«Ναι, κάνω μερικές φορές, αλλά πηγαίνω σε έρημες παραλίες... Πάντα με μαντίλα» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).*³¹

Εικόνα 15. Τα «μαγιό σεράν» σε επίδειξη μόδας (© [http://www. dw-world.de](http://www.dw-world.de))

³⁰ Τα Νέα, 28/2/2008.

³¹ Την ίδια ερώτηση είχα απευθύνει και στη νεαρή Αράβισσα πριγκίπισσα του Ντουμπαί την οποία συνάντησα στην Κέρκυρα τον Ιούλιο του 2008 (βλ. τελευταίο κεφάλαιο). Όταν της έδειξα τη θάλασσα, μου δήλωσε κατηγορηματικά ότι το κολύμπι στη θάλασσα αποτελεί δραστηριότητα αποκλειστικά ανδρική. Γνώριζα, ωστόσο, ότι τόσο η ίδια όσο και η μητέρα της κολυμπούσαν και μάλιστα ακάλυπτες κατά τις πρώτες πρωινές ώρες ώστε να μη γίνουν αντιληπτές από κανέναν. Η μητέρα της, σε μία από τις μυστικές εμφανίσεις της στη θάλασσα με την κοινή μας ελληνίδα φίλη, εξομολογήθηκε ότι είχε να κολυμπήσει ελεύθερα στη θάλασσα από τότε που ήταν πέντε ετών.

Εικόνα 16. Μουσουλμάνες γυναίκες κάνουν μπάνιο φορώντας το «μαγικό σεράι» (© <http://www.dw-world.de>)

Εικόνα 17. Μπουρκίνι (© <http://www.tanea.gr> και <http://www.kuwait-style.com>)

Στην Κομοτηνή δεν υπάρχουν μεγάλες εταιρείες γυναικείων ενδυμάτων ωστόσο δεν είναι λίγα τα καταστήματα, που προμηθεύουν αποκλειστικά σε μουσουλμάνες ρούχα πρωινά και απογευματινά. Τα ρούχα αυτά εισάγονται συνήθως από την Κωνσταντινούπολη και μπορεί

να είναι απλά καθημερινά ρούχα ή ακόμα και βραδινά φορέματα για γάμους. Ωστόσο, τα καταστήματα αυτά συχνά δεν είναι σε καλή κατάσταση. Συνήθως αφήνουν τα φώτα σβηστά «για να μην καίνε τσάμπα» ενώ τα καταστήματα είναι πολύ παλιά, με βρόμικους τοίχους, υγρασία και φθαρμένες ενεπίγραφες πινακίδες. Η Κομοτηνή είναι μία πόλη που διαθέτει πλήθος καταστημάτων με είδη μεγάλων επώνυμων εταιρειών, και η διαφορά ανάμεσα σε αυτά και στις μικρές επιχειρήσεις των μουσουλμάνων είναι έντονη. Προφανώς υπάρχει και ένα ποσοστό οικονομικά επιφανέστερων μουσουλμάνων που διαθέτουν πιο εύπορα και «μοντέρνα» καταστήματα και επομένως διατηρούν τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις τους σε καλύτερη κατάσταση, ωστόσο δεν είναι λίγοι εκείνοι που δεν έχουν αυτή τη δυνατότητα.

«Ο κόσμος δεν έχει καθόλου λεφτά. Οι περισσότεροι μουσουλμάνοι δουλεύουν στα καπνά και δε βγάζουν πολλά. Μόνο οι συνταξιούχοι έχουν περισσότερα λεφτά, αλλά κι αυτοί... Μια γυναίκα παίρνει ένα μαντώ και το φοράει 10 χρόνια... τι περιμένεις...» (Οσμάν, 60 ετών, ιδιοκτήτης καταστήματος γυναικείων ενδυμάτων).

Εικόνα 18. Συνοικιακό κατάστημα εισαγόμενων μουσουλμανικών ενδυμάτων από την Κωνσταντινούπολη (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

**Εικόνα 19. Κρεμασμένο μαντώ σε συνοικιακό κατάστημα ενδυμάτων
(φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)**

Εικόνα 20. Φορέματα γάμου για νεαρές μουσουλμάνες (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

Εικόνα 21: Διπλωμένες μαντίλες προς πώληση (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

Εικόνα 22. Κεντρικό κατάστημα ισλαμικών αξεσουάρ (φωτογραφία: Ιουλία Καζάνα)

Οι μουσουλμάνες της μειονότητας προτιμούν να επισκέπτονται τα καταστήματα που εισάγουν ρούχα από την Τουρκία καθώς είναι πιο «σεμνά» από αυτά που διαθέτουν προς πώληση τα αμιγώς ελληνικά καταστήματα. Το πρόβλημα εύρεσης «σεμνών» ρούχων εντείνεται κατά την εποχή του καλοκαιριού.

«Ψωνίζω από παντού, δεν έχω πρόβλημα, όπου πάω μπορώ να ψωνίσω. Ποτέ, όμως, δεν έχω πάει κάπου μόνο για ψώνια. Στην Ελλάδα είναι δύσκολο να βρεις μακρυμάνικα το καλοκαίρι,

ευτυχώς, όμως, κάποια μαγαζιά στην Κομοτηνή φέρνουν ρούχα από την Τουρκία. Δεν ντύνομαι πάντα με την τελευταία λέξη της μόδας αλλά την παρακολουθώ» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

«Ναι, μπορείς να συνδυάσεις τη μαντίλα με τη μόδα, αλλά δύσκολα, γιατί όλα τα ρούχα είναι ανοιχτά. Ειδικά τώρα το καλοκαίρι. Εγώ όμως είμαι μοδίστρα και δεν έχω πρόβλημα» (γέλιο), (Ρεϊχάν, 25 ετών, μοδίστρα).

Στην Τουρκία καταστήματα που πωλούν μαντίλες προωθούν τα προϊόντα τους ως «κληρονομιά του παρελθόντος», που ανάγεται στα «οθωμανικά χρόνια». Μεγάλες εταιρείες με μαντίλες και μαντώ φέρουν επωνυμίες που επικαλούνται το Ισλάμ: “*Tevhid*”, που αναφέρεται στην ενότητα όλων κάτω από έναν Θεό, “*Ihvan*”, που σηματοδοτεί τη μουσουλμανική αδελφοσύνη, “*Hak*”, που είναι ένα από τα ονόματα του Θεού. Οι «ισλαμιστές» δείχνουν μία νοσταλγία για την «οθωμανική περίοδο», την οποία εξιδανικεύουν σε σημαντικό βαθμό.

Στο Navaro-Yashin (2002) διαβάζουμε ότι η μεγαλύτερη εταιρεία μουσουλμανικών ενδυμάτων στην Τουρκία είναι η *Tekbir, Ink*, που σημαίνει «ο Θεός είναι μεγάλος» αναφερόμενη και αυτή στον Θεό. Το κατάστημα διαθέτει οθόνες που διαρκώς προβάλλουν ένα video με μοντέλα που φορούν τις μαντίλες και τα μαντώ της εταιρείας, ενώ δίπλα στις οθόνες υπάρχουν κούκλες με «χαμηλωμένα μάτια», ως ένδειξη της ισλαμικής σεμνότητας. Ωστόσο, στην Κομοτηνή σπάνια παρατηρεί κανείς κούκλες σε καταστήματα ισλαμικών ενδυμάτων, καθώς, όπως προανέφερα, ήταν ιδιαίτερα παλιά και φτωχικά. Ο ιδιοκτήτης της εταιρείας *Tekbir, Ink*, Mustafa Karaduman, αναφέρει: «Ακολουθούμε κάθε χρόνο τα χρώματα που είναι στη μόδα. Μπορείς να κάνεις ό,τι θέλεις με τα χρώματα, με σεβασμό στην κατάλληλη κάλυψη, οι καμπύλες του σώματος δεν θα είναι ορατές». Τα λόγια αυτά επισφραγίζουν ουσιαστικά τις απόψεις των μουσουλμανιδών της Κομοτηνής, οι οποίες πειραματίζονται γενικά με όλα τα χρώματα που μπορεί να είναι στη «μόδα», σεβόμενες, ωστόσο, την κατάλληλη κάλυψη.

Στη συνέχεια, ο Karaduman αναφέρει: «Υπάρχουν γυναίκες που αποφάσισαν να υιοθετήσουν τη μαντίλα, αφότου είδαν την έκθεσή μας. Χρησιμοποιήσαμε εικόνες καλυμμένων γυναικών με την ιδιότητα της γιατρού, της φοιτήτριας, της επιχειρηματία. Όλοι παραδέχτηκαν ότι η κάλυψη είναι ‘όμορφη’. Αυτό που δεν μπορούσαν να καταφέρουν οι διδάσκαλοι με το κήρυγμά τους, μπορέσαμε εμείς μέσα από τα καταστήματά μας και τις επιδείξεις μόδας. Δεν φιλοδοξούμε μόνο να εμπνεύσουμε τη μόδα στην Τουρκία. Πιστεύουμε ότι ο τουρκικός λαός μπορεί να δώσει μια κατεύθυνση στον κόσμο. Είμαστε έτοιμοι να αλλάξουμε τη ροή του κόσμου. Πώς διαδόθηκε παγκοσμίως η μίνι φούστα; Ομοίως, θα διαδώσουμε την κάλυψη σε όλο τον κόσμο» (ibid: 96).

Παρόλα αυτά, ακόμη και οι πιο «συντηρητικές» μουσουλμάνες αναφέρουν πολύ συχνά ότι μέσα στο σπίτι φορούν μίνι φούστες, παρουσία γυναικών και πολύ στενών ανδρικών συγγενικών προσώπων. Φαίνεται λοιπόν ότι οι καλυμμένες μουσουλμάνες ντύνονται διαφορετικά μέσα στο σπίτι και διαφορετικά έξω από αυτό.

«Βέβαια, δε φοράω μόνο τέτοια μακριά... Στο σπίτι φοράω και μίνι και απ’ όλα... Εγώ μαντίλα δεν φοράω όταν είναι μπροστά ο άνδρας μου, ο πατέρας μου, ο θείος μου... Αυτοί...» (Τζεμιλέ, 30 ετών, νοικοκυρά).

«Η μαντίλα δεν είναι για συνέχεια, τη φοράμε μόνο μπροστά σε ξένους άνδρες, όχι μέσα στο σπίτι με τους συγγενείς μας... Μπορεί να φορέσω και μίνι, αλλά και αυτό έχει κάποια όρια. Προσέχω

την εμφάνισή μου όταν μπροστά μου έχω τον πεθερό ή κάποιον θείο» (Τουρκάλα Ιεροκήρυκας, 30 ετών).

Αναφέρθηκα στην περίπτωση της Τουρκίας και στο παράδειγμα της εταιρείας *Tekbir, Ink*, για να υποστηρίξω ότι, σε κάθε περίπτωση, οι ισλαμικές φιλοδοξίες τόσο μεγάλων όσο και μικρότερων δημιουργών «ισλαμικής» μόδας, συνοδεύονται από μία εκδοχή δυτικού καπιταλισμού. Οι ίδιοι ισχυρίζονται ότι κάνουν τη δουλειά τους σύμφωνα με τις επιταγές του Ισλάμ, διαφοροποιώντας τους εαυτούς τους από τους κανόνες της δυτικής αγοράς. Όπως λέει η Navaro-Yashin (2002), ένα στοιχείο που δίνει δύναμη και νομιμότητα στα εν λόγω καταστήματα είναι η επίκληση μιας «ισλαμικής πραγματικότητας». Η μαντίλα έχει «κοινωνική ζωή», δεν αναφέρεται απλώς στη γυναικεία θρησκευτικότητα ή πίστη. Φαίνεται, δηλαδή, πως έχει κερδίσει νόημα σχεδόν ανεξάρτητα από τη θρησκεία, δεν είναι απλά ένα ένδυμα πίστης. Μάλλον η ίδια η μαντίλα, παρά η πίστη, γίνεται φετίχ.

Επιπλέον, υπάρχουν οι «κατάλληλες» παιδικές κούκλες, η προώθηση των οποίων στοχεύει στην δημιουργία προτύπων προς μίμηση για τα μικρά παιδιά. Οι *New York Times* (2005)³² αναφέρουν ότι το 2004 οι κούκλες *Μπάρμπι* σχεδόν εξαφανίστηκαν από τα ράφια των καταστημάτων παιχνιδιών, στη Μέση Ανατολή. Τη θέση τους πήρε η *Φούλα*, μια μαυρομάτα κούκλα η οποία συγκεντρώνει πάνω της τις «μουσουλμανικές αρχές» όπως ισχυρίζεται η κατασκευάστρια εταιρεία *NewBoy Design Studio*, με έδρα τη Συρία. Η *Φούλα* έχει σχεδόν το ίδιο μέγεθος και τις αναλογίες της *Μπάρμπι* αλλά είναι ντυμένη με μία μαύρη abaya και μία hijab. Έχει πάρει το όνομά της από ένα είδος γιασεμιού της Ανατολής και έχει γίνει ανάρπαστη σε όλη την περιοχή της Συρίας, της Αιγύπτου, της Ιορδανίας και του Κατάρ³³.

Τα μικρά κορίτσια στη Μέση Ανατολή έχουν πάθος με τη *Φούλα* και γονείς οι οποίοι είναι αντίθετοι με τα πρότυπα που προβάλλει η δυτική *Μπάρμπι*, δείχνουν ήσυχοι που μπορούν να αγοράσουν μία «σεμνή» κούκλα, με το δικό της μικροσκοπικό χαλάκι προσευχής. Για τα κορίτσια που θέλουν να ντύνονται όπως οι κούκλες τους, πωλούνται φορεσιές της *Φούλας* σε παιδικό μέγεθος όπως και χαλάκια αλλά και βαμβακερές μαντίλες, τα περισσότερα από τα οποία είναι σε ροζ χρώμα.

Ωστόσο, η *Φούλα* δεν είναι η μοναδική κούκλα που φοράει hijab. Η Mattel διαθέτει στην αγορά μία ολόκληρη σειρά από συλλεκτικές κούκλες, μεταξύ των οποίων μία Μαροκινή *Μπάρμπι* και μία κούκλα, με το όνομα *Λεϊλά* η οποία είναι σχεδιασμένη σύμφωνα με την εικόνα της μουσουλμάνας σκλάβας, σε οθωμανική αυλή.

Τη δική του κούκλα τύπου *Μπάρμπι* προτείνει στα παιδιά του Ιράν το ιρανικό Κέντρο Προώθησης Πολιτισμού. Η Ιρανή κούκλα ονομάζεται *Σάρα*, είναι πολύ μελαχρινή, καλύπτεται με τσαντόρ ενώ όλες οι αλλαξιές της είναι παραδοσιακές στολές της χώρας της. Αποστολή της κούκλας είναι να βοηθήσει τις μικρές Ιρανές να υιοθετήσουν τις αξίες της ισλαμικής δημοκρατίας και να αντισταθούν στην επιρροή της δυτικής κουλτούρας που εκπροσωπεί η *Μπάρμπι*. Ωστόσο, καμία από αυτές τις κούκλες δεν φθάνει στο ελάχιστο τη δημοτικότητα της *Φούλα*.

³² Τζαβάρα, Κ., *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2005.

³³ Για την ισλαμική Barbie βλ. το άρθρο της Meneley (2007). Επίσης η Rogers (2009) σχολιάζει τις εκδοχές της Barbie σε διαφορετικά εθνοτικά συμφραζόμενα.

Ο Φαουάζ Αμπιντίν, επικεφαλής του τμήματος της NewBoy που παράγει τη Φούλα, ισχυρίστηκε ότι η επιτυχία της δικής τους κούκλας οφείλεται στο γεγονός ότι η NewBoy κατανόησε την αραβική αγορά, με έναν τρόπο διαφορετικό από των ανταγωνιστών της: «Δεν αρκεί να φορέσεις hijab σε μια Μπάρμπι», λέει ο Αμπιντίν. «Πρέπει να δημιουργήσεις ένα χαρακτήρα, με τον οποίο θα μπορούν να ταυτιστούν γονείς και παιδιά. Οι διαφημίσεις μας είναι γεμάτες από θετικά μηνύματα για τον χαρακτήρα της Φούλα. Είναι τίμια, αγαπητή και τρυφερή και σέβεται τη μητέρα και τον πατέρα της. Αν και η Φούλα δεν θα αποκτήσει ποτέ έναν φίλο κούκλο όπως ο Κεν της Μπάρμπι, γρήγορα θα κυκλοφορήσει η Φούλα γιατρός και η Φούλα δασκάλα. Πρόκειται για δύο αξιοσέβαστα επαγγέλματα για γυναίκες προς τα οποία θα θέλαμε να ενθαρρύνουμε τα μικρά κορίτσια». Και όλα τα παραπάνω προωθούνται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο από την επίσημη ιστοσελίδα της Φούλα, όπου διατίθεται ακόμη και το βιογραφικό σημείωμα της κούκλας, επιβεβαιώνοντας όλες τις παραπάνω δηλώσεις³⁴.

Εικόνα 23. Η κούκλα Φούλα
(© <http://www.facebook.com/pages/Fulla>)

³⁴ Η επίσημη ιστοσελίδα της κούκλας Φούλα είναι <http://www.fulla.com>.

Εικόνα 24. Νεαρή μουσουλμάνα που προσεύχεται με προϊόντα της Φούλα (χαλάκι και μπούρκα) (© <http://www.facebook.com/pages/Fulla>)

Σχετικά με τον τρόπο ένδυσης των κοσμικών μουσουλμανίδων στην Κομοτηνή, δε διαφέρει σε τίποτα από τις ενδυματολογικές συνήθειες των δυτικών. Από την άλλη πλευρά, οι μη κοσμικές μουσουλμάνες διαφέρουν σε ό,τι αφορά την περιποίηση ή την «κομψότητα» ανάλογα με το είδος της κάλυψης. Για παράδειγμα, οι μουσουλμάνες οι οποίες δεν φέρουν κανένα άλλο χαρακτηριστικό ισλαμικής ένδυσης πλην της μαντίλας, ντύνονται μοντέρνα κατά τον δυτικό τρόπο. Αντίθετα, πολλές από εκείνες οι οποίες φορούν μαντώ αλλά και οι ελάχιστες νεαρές που φορούν τον παραδοσιακό φερετζέ, δεν ενδιαφέρονται η εμφάνισή τους να ακολουθήσει «μοντέρνα» πρότυπα ομορφιάς (μακιγιάζ, κόμμωση, γυμνασμένο σώμα). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κάποιες έχουν «παραμελημένη» εμφάνιση. Μάλιστα, οι περισσότερες καλυμμένες μουσουλμάνες (και κυρίως εκείνες που φοράνε φερετζέ) τείνουν να γίνονται υπέρβαρες, το οποίο ούτως ή άλλως καλύπτεται από τα φαρδιά ενδύματά τους. Εδώ μπορεί να τεθεί σειρά ερωτημάτων: Με ποιους τρόπους οι γυναίκες αυτές πραγματοποιούν προσωπική προβολή της «ομορφιάς» και της «αθλητικότητας» τους; Μήπως η «προβολή» είναι ένα ζήτημα που δεν τις ενδιαφέρει καθόλου, ή ενδεχομένως που δεν θα πρέπει να τις ενδιαφέρει, με αποτέλεσμα να γίνονται υπέρβαρα άτομα; Ακόμη, πόσο τις επηρεάζει η αντίληψη ότι μετά την εγκυμοσύνη το γυναικείο σώμα «ανοίγει»³⁵; Η πλήρης κάλυψη φαίνεται να λειτουργεί σαν ένας παράγοντας αποθάρρυνσης ή αποτροπής για τις (νεαρές κυρίως) γυναίκες όσον αφορά το να δώσουν στην εμφάνισή τους τη σημασία που δίδουν πολλές μη μουσουλμάνες/μη καλυμμένες γυναίκες – κάτι που κάνουν άλλωστε οι άλλες γυναίκες της ηλικίας τους στις δυτικές κοινωνίες που ζουν.

Ωστόσο, οι περισσότερες κοσμικές μουσουλμάνες είναι κομψές και μοντέρνες, με περιποιημένα μαλλιά και μακιγιαρισμένο πρόσωπο με την έννοια του σύγχρονου καταναλωτικού προτύπου στο δυτικό κόσμο. Άλλωστε, δεν είναι λίγες οι μουσουλμάνες, οι οποίες εργάζονται και είναι οικονομικά ανεξάρτητες από τους συζύγους τους.

«Τα ίδια ρούχα φοράμε, φυσικά και κοιτάζω τη μόδα και τα χρώματα. Ψωνίζω και ακριβά και μεσαία και φτηνά. Εντάξει, εδώ στη δουλειά (στο ραφείο) γιατί να βάλω ακριβά; ... Όταν βρω τα

³⁵ Σχετικά με το σώμα των γυναικών που «ανοίγει» με τη γέννηση των παιδιών βλ. Hirschon (1978).

πιο ωραία, τα παίρνω όπου και να είμαι. Και στη Γερμανία που πήγα, αγόρασα κάποια ρούχα που μου άρεσαν» (Ελτσίν, 40 ετών, μοδίστρα).

«Ψωνίζω από όπου μου αρέσει και φοράω ό,τι θέλω. Το ίδιο και τα κορίτσια μου» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

«Παίρνω από το πιο ακριβό μέχρι και το πιο φτηνό της λαϊκής. Παίρνω ρούχα από Κομοτηνή, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη... Από όπου μου αρέσουν» (Μπελγίν, 35 ετών, καθηγήτρια αγγλικών, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Τα νεαρά κυρίως κορίτσια υποστήριζαν ότι παρά το γεγονός ότι δεν καλύπτονται, ωστόσο είναι προσεκτικές ώστε να μην «προκαλούν» με τα «μοντέρνα» ρούχα τους. Δεν υιοθετούν τη μαντίλα, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι προτιμούν τις κοντές φούστες ή τα πολύ ανοιχτά μπλουζάκια.

«Είναι χαλαρά τα πράγματα τώρα τελευταία. Δεν βλέπεις βέβαια συχνά μουσουλμάνες με μίνι, αλλά είναι χαλαρά» (Εντέρ, 35 ετών, κτηνίατρος, υπάλληλος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

Προσπαθούν, έτσι, (είτε επειδή το θέλουν οι ίδιες είτε επειδή το επιβάλλουν οι γονείς και οι σύζυγοι) να εξισορροπήσουν την άρνησή τους να υιοθετήσουν τη μαντίλα με την επιμελημένη προσοχή που επιδεικνύουν σε ό,τι αφορά το «σεμνό» τρόπο ένδυσης ώστε να μην ξεφεύγουν από τα όρια που θέτει η πίστη τους.

«Κοιτάζτε να δείτε, ακόμη και τώρα που δε φοράμε μαντίλα προσέχουμε τι θα φοράμε. Για τη θρησκεία δε μας αφήνουν να ντυνόμαστε ανοιχτά... Βαφόμαστε αλλά όχι τώρα που έχουμε το Ραμαζάνι... Μας αρέσει πολύ (η μόδα). Ό,τι θέλουμε παίρνουμε. Και με τα πολύ ανοιχτά μπλουζάκια φοράμε άλλη μπλούζα από μέσα» (Φατμέ, 16 ετών, μαθήτρια).

«Ντύνομαι μοντέρνα, αλλά δεν φοράω ούτε μίνι ούτε πολύ ανοιχτά μπλουζάκια. Αφού δεν φοράω μαντίλα, τουλάχιστον προσπαθώ να μην φοράω πολύ ανοιχτά ρούχα για να μην προκαλώ τα βλέμματα των άλλων» (Σαϊμέ, 20 ετών, φοιτήτρια).

Φαίνεται, επομένως, ότι (τουλάχιστον ρητορικά) η σεμνότητα είναι μία αξία που αφορά τόσο τις καλυμμένες όσο και τις ακάλυπτες μουσουλμάνες. Σε κάθε περίπτωση, οι «ταυτότητες» τόσο των κοσμικών όσο και των μη κοσμικών μουσουλμανιδών εκφράζονται μέσα από το νόημα των καταναλωτικών αγαθών. Σύμφωνα με τη Navaro-Yashin (2002), οι ταυτότητες παράγονται ως ένα μεγάλο βαθμό από τα συμφραζόμενα μιας αγοράς. Επομένως δεν είναι «αληθινές», είναι απλά κατασκευές. Και μία σημαντική πλευρά για την κατασκευή των σύγχρονων αντιλήψεων του «εαυτού» και του «πολιτισμού» είναι η αγορά. Οι μη κοσμικές μουσουλμάνες δεν φαίνεται να διαφέρουν ιδιαίτερα από τις κοσμικές σχετικά με τις καταναλωτικές τους συνήθειες. Ο συνδυασμός της μαντίλας με εφαρμοστά παντελόνια αποτελεί μόνο ένα παράδειγμα, σύμφωνα με το οποίο είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς το «ανατολικό» από το «δυτικό», το «ισλαμικό» από το «ξένο».

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσίασα τον ενδυματολογικό κώδικα του ντόπιου γυναικείου πληθυσμού της μειονότητας, τόσο των ηλικιωμένων παραδοσιακών μουσουλμάνων όσο και των νεαρότερων που συνδυάζουν τη μαντίλα τους με τις μοντέρνες εκδοχές της νέας δυτικής «αγοράς». Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης ζει μέσα σε μία δυτική κοινωνία. Εντούτοις, παρόλο που η μειονότητα αυτή ζει σύμφωνα με έναν τρόπο «διαφορετικό» ή ακόμη και «ξένο» για την πλειονότητα, οι περισσότεροι μουσουλμάνοι φαίνεται να έχουν πάρει συγκεκριμένες αξίες μέσα από αυτήν τη δυτική κοινωνία όπου ζουν. Έδειξα ότι πολλές από τις καλυμμένες μουσουλμάνες στην Κομοτηνή λειτουργούν με μία καταναλωτική λογική όμοια με αυτήν των ακάλυπτων. Η επανειλημμένη προσπάθεια των θρησκευόμενων γυναικών να διαχωρίσουν τους εαυτούς τους από τις κοσμικές συχνά «μη αυθεντικές» μουσουλμάνες, δε φαίνεται να στέφεται από απόλυτη επιτυχία, καθώς η ανάγκη τους να συνδυάσουν μία «σεμνή» ή «παραδοσιακή» περιβολή με τις νέες τάσεις της μόδας αποδεικνύει ότι τόσο οι πρώτες όσο και οι δεύτερες τοποθετούνται στην ίδια δυτική καπιταλιστική αγορά. Επιπλέον, οι προσπάθειες πολλών καλυμμένων μουσουλμάνων να πείσουν ότι όχι μόνο «έχουν τον έλεγχο» των επιλογών τους αλλά και ότι οι επιλογές που έχουν είναι πολυάριθμες, δείχνουν την ανάγκη τους να προβάλλουν ότι και οι ίδιες, όπως οι κοσμικές μουσουλμάνες ή οι χριστιανές, ζουν σύγχρονα και κυρίως «ελεύθερα». Γι' αυτό ίσως αναφέρουν συχνά ότι σημασία έχει η πράξη της κάλυψης, και όχι τα χρώματα ή τα σχέδια από τα οποία μπορούν να επιλέξουν όποια τους αρέσουν και τους ταιριάζουν.

Η βιομηχανία της μόδας δεν αφορά μόνο τις ακάλυπτες γυναίκες (μουσουλμάνες και μη), αλλά συχνά ενδιαφέρει και απασχολεί μία μεγάλη μερίδα γυναικών που με οποιονδήποτε τρόπο υιοθετούν τη μαντίλα. Και αυτό που μετράει περισσότερο, ανεξάρτητα από το αν μία μουσουλμάνη έχει προσωπικά κίνητρα (θρησκεία, παράδοση, μόδα) ή υποχρεώνεται από την οικογένειά της να υιοθετήσει τη μαντίλα, ζήτημα με το οποίο θα ασχοληθώ παρακάτω, είναι το γεγονός ότι, τόσο οι κοσμικές, όσο και οι μη κοσμικές είναι «υπεύθυνες» για τη δημιουργία και την ανάπτυξη αυτής της αγοράς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η μαντίλα: ελεύθερη επιλογή ή επιβεβλημένη πρακτική;

Η πρακτική της χρήσης της ισλαμικής μαντίλας εξετάζεται συχνά σύμφωνα με όρους που σχετίζονται με αντιλήψεις περί «ελευθερίας». Ένας βασικός λόγος είναι ότι η χρήση της μαντίλας θεωρούνταν πάντα στο δυτικό κόσμο το κατεξοχήν σύμβολο, αν όχι εργαλείο, της έμφυλης καταπίεσης στους ισλαμικούς πολιτισμούς. Οι πολέμοι της μαντίλας αμφισβητούν τη θεωρία ότι η μαντίλα «προστατεύει» τη γυναίκα και υποστηρίζουν ότι την περιορίζει σε μια ιδιότητα που η ίδια δεν έχει επιλέξει. Ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται για την απόρριψή της είναι ότι δεν αποτελεί εκδήλωση μιας θρησκευτικής άποψης που οφείλεται σε «προσωπική επιλογή», αλλά ακόμα κι αν ήταν τέτοια, δεν θα έπρεπε να είναι λιγότερο καταδικαστέα (Kintzler κ.ά. 2004).

Πολλές μουσουλμάνες γυναίκες στην Κομοτηνή αρθρώνουν ένα λόγο περί «ελευθερίας». Συγκεκριμένα, υποστηρίζουν ότι όχι μόνο αποφασίζουν οι ίδιες να υιοθετήσουν την πρακτική της κάλυψης αλλά επίσης ότι δεν περιορίζονται εξαιτίας αυτής της πρακτικής, ότι η μαντίλα δεν «κλείνει» μία γυναίκα στο σπίτι, ούτε την αποτρέπει να εργαστεί και να συμμετάσχει ενεργά σε δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας.

Την ίδια στιγμή, παρά το γεγονός ότι πολλές μουσουλμάνες εργάζονται φορώντας τις μαντίλες τους, φαίνεται πως ένα αρκετά μεγάλο κομμάτι μουσουλμάνων γυναικών που υιοθετούν τη χρήση της μαντίλας, αποτρέπονται τόσο από το στενό όσο και από το ευρύτερο περιβάλλον τους να εργαστούν ή να κυκλοφορήσουν μόνες τους στους δρόμους της Κομοτηνής κατά τις «ακατάλληλες» ώρες. Παρά τους αντίθετους ισχυρισμούς πολλών, πρακτικά φαίνεται ότι μία καλυμμένη γυναίκα δεν μπορεί να κάνει ό,τι θα έκανε μία ακάλυπτη γυναίκα, καθώς φέρει πάνω της ένα «θρησκευτικό σύμβολο», το οποίο την τοποθετεί σε μία συγκεκριμένη θέση. Έτσι μπαίνουν σε αυτή τη συζήτηση ερωτήματα, όπως «τα κίνητρα για να υιοθετήσει μία μουσουλμάνη στην Κομοτηνή τη μαντίλα είναι ‘προσωπικά’, ‘θρησκευτικά’, ‘πολιτικά’ ή είναι όλα αυτά μαζί;». Ποιες μουσουλμάνες αποφασίζουν ελεύθερα να καλυφθούν και ποιες όχι και πώς αυτή η ελευθερία της προσωπικής επιλογής καθορίζεται από στοιχεία όπως η κοινωνική τάξη, η οικονομική κατάσταση ή η ιδεολογία;

«Έχει να κάνει με τις δικές μας επιλογές, αν και όταν λέμε ότι η θρησκεία το επιβάλλει, τι να επιλέξεις;» (γελάει), (Λεμάν, 42 ετών, ψυχολόγος κέντρου πρόληψης κατά των εξαρτησιογόνων ουσιών).

Σύμφωνα με τον παραπάνω συλλογισμό, η υιοθέτηση της μαντίλας (όπως βέβαια και όλες οι υπόλοιπες πρακτικές, όπως είναι η νηστεία και η προσευχή) αποτελεί υποχρέωση για τις μουσουλμάνες, αν θέλουν να θεωρούνται πιστές οπαδοί του Ισλάμ. Παρατήρησα τη χρήση δύο όρων: «εξαναγκασμός» και «υποχρέωση». Αυτό που κυρίως μου τόνιζαν ήταν ότι η μαντίλα στο Ισλάμ είναι «υποχρέωση» όχι «εξαναγκασμός».

«Η γραμμή που χωρίζει αυτό που είναι δεδομένο ως υποχρέωση από αυτό που επιτελείται ως επιλογή είναι εξαιρετικά λεπτή» (στο Αθανασίου 2007: 259). Άλλωστε το να

υποκύπτει κανείς σε μια υποχρέωση μοιάζει να ισοδυναμεί με αυτοεξαναγκασμό. Και όλο αυτό δείχνει πώς ακριβώς λειτουργεί ο κοινωνικός έλεγχος. Όπως υποστηρίζει ο Foucault (1979), ο εξαναγκασμός είναι ένα είδος βίας που επαναπροσδιορίζεται ως «ελευθερία» και «επιλογή», εμποδίζοντας τα υποκείμενα να δουν τον έλεγχο στον οποίο είναι υποκείμενα, και καθιστώντας τα όργανα της ίδιας τους της καταπίεσης. Ο Gramsci (1926), ο οποίος ανέπτυξε θεωρία για να δικαιολογήσει την καθιέρωση του καπιταλισμού στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, υποστηρίζει ότι η εργατική τάξη δεν αποτελείται απλά από παθητικά θύματα ενός ισχυρού οικοδομήματος της αστικής ιδεολογίας, αλλά αντίθετα *συναινεί* δραστήρια στη διατήρηση της αστικής κοινωνίας. Ένας καταπιεστικός πολιτισμός αναπτύχθηκε με τη *συναίνεση* της ίδιας της εργατικής τάξης η οποία ταύτισε τις δικές της ανάγκες με εκείνες της αστικής τάξης, με αποτέλεσμα οι αξίες της αστικής τάξης να μετατραπούν σε αξίες όλων των ανθρώπων. Η ηγεμονία δεν είναι άμεσα εξαναγκαστική, όπως λέει ο Gramsci. Ομοίως, το κράτος δε χαρακτηρίζεται μόνο από τη βία και την καταστολή αλλά η σχέση του με την κοινωνία βασίζεται στη διάχυση πολιτισμικών, ιδεολογικών και ηθικών συστημάτων αξιών και πεποιθήσεων. Η θεωρία του Gramsci μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δούμε μέσα από αυτήν τις γυναίκες με τη μαντίλα και ιδιαίτερα στις νεότερες. Ενώ δηλαδή οι μουσουλμάνες των παλαιότερων γενιών της Κομοτηνής μπορεί να ήταν άνευ συζήτησης υποχρεωμένες να καλυφθούν, οι μουσουλμάνες του σήμερα φαίνεται να εφαρμόζουν την πρακτική της κάλυψης με τη συναίνεσή τους, με την έννοια ότι δέχονται να κάνουν κάτι που τους επιβάλλεται, επειδή θεωρούν ότι αυτό είναι το σωστό. Η βία που υφίστανται, ώστε τελικά να συναινέσουν, είναι αυτή που περιγράφει παραπάνω ο Gramsci, μια «βία» μέσα από την επιβολή ηγεμονικών απόψεων.

Από την επαφή μου με τις μουσουλμάνες της Κομοτηνής, τόσο με τις καλυμμένες όσο και με τις ακάλυπτες, η απάντηση που πάντοτε λάμβανα μετά από το ερώτημα αν η χρήση της μαντίλας αποτελεί «προσωπική επιλογή», ήταν πάντα θετική, αν και *«έχει να κάνει με τον τρόπο αντιμετώπισης, πώς σε μεγαλώνουν και σου φέρονται η μαμά και ο μπαμπάς»* (Λεμάν, 42 ετών, ψυχολόγος κέντρου πρόληψης κατά των εξαρτησιογόνων ουσιών).

Οι περισσότερες καλυμμένες με τις οποίες κουβέντιασα, φορούσαν τη μαντίλα ως μία φυσική εξέλιξη των επιταγών και των κανόνων συμπεριφοράς που υπαγορεύει η «κλειστή» κοινότητά τους. Άλλες πάλι ανέφεραν ότι υιοθέτησαν τη μαντίλα από τα δώδεκα χρόνια τους, κατόπιν δικής τους «προσωπικής επιλογής». Κανένας από τους συγγενείς τους δεν τις «πίεσε» για αυτή την πρακτική ενώ οι ίδιες δεν μετανιώνουν ποτέ για αυτήν την «επιλογή». Συχνά δείχνουν ιδιαίτερα υπερήφανες για το γεγονός ότι καλύπτουν τα μαλλιά και το σώμα τους με φαρδιά και αδιαφανή ρούχα, δε διστάζουν όμως να φορέσουν μίνι φούστες και κοντομάνικες μπλούζες μέσα στο σπίτι τους παρουσία γυναικών και ορισμένων ανδρών συγγενών (συζύγου, πατέρα, θείων). Φαίνεται να έχουν «επιλέξει», από τη μία, να αποτελούν μία ετερότητα όταν βρίσκονται σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους, και, από την άλλη, να είναι όμοιες με τις δυτικές γυναίκες όταν βρίσκονται σε κλειστούς ιδιωτικούς χώρους, με οικεία πρόσωπα.

Σχεδόν καμία γυναίκα δεν μου έκανε αναφορά σχετικά με την «καταπίεση» ή την «επιβολή» που μπορεί να οδηγήσει στην υιοθέτηση της μαντίλας. Η ρητορική τους υποστηρίζει ότι όλες την φόρεσαν με έναν τρόπο «φυσικό», μιμούμενες ουσιαστικά τις άλλες γυναίκες της μειονότητας: *«Εβλεπαν τις άλλες και το έκαναν κι αυτές»*. Τη μαντίλα «δεν την επιβάλλουν». Ποιες είναι οι συνθήκες που δημιουργούν αυτή την εμφοτική εμμονή αποσιώπησης οποιουδήποτε εξαναγκασμού όσον αφορά την κάλυψη; Ή την εμμονή με την υπενθύμιση της «ελεύθερης επιλογής»; Και ποιοι είναι στην περίπτωση της Κομοτηνής οι συγκεκριμένοι παράγοντες που επιβάλλουν την κάλυψη;

«Στα δεκατέσσερα την έβαλα. Έτσι πιστεύω. Και η θρησκεία έτσι λέει, αλλά όποια θέλει φοράει, όποια πιστεύει πιο πολύ. Γι' αυτό φοράω κι εγώ. Θέλω να κάνω όσο πιο πολλά λέει η θρησκεία μου. Εγώ την επέλεξα, δε μας την επιβάλλουν. Για παράδειγμα, εγώ φοράω, αλλά η αδελφή μου δεν θέλει. Η αδελφή μου δεν πιστεύει τόσο πολύ αλλά προσεύχεται» (Ρεϊχάν, 25 ετών, μοδίστρα).

«Καθαρά δική μου επιλογή!» (Το είπε με τέτοιο τρόπο που δεν επιδεχόταν καμία απολύτως αμφισβήτηση), (Ντιλέκ, 25 ετών, δικηγόρος).

Οι λόγοι υιοθέτησης της μαντίλας μπορεί να μην προβάλλονται ως αποκλειστικά θρησκευτικοί. Μία μουσουλμάνα μπορεί να «επιλέγει» να φορέσει μαντίλα γιατί έτσι νιώθει ότι ξεχωρίζει, ότι διακρίνεται από όλες τις υπόλοιπες γυναίκες και ότι είναι μοναδική, θέμα το οποίο συναντήσαμε και αλλού. Η μαντίλα γίνεται έτσι ένα σύμβολο γυναικείας «ετερότητας». Την άποψη αυτή μου επιβεβαίωσε μία νεαρή μουσουλμάνα, με την οποία γνωρίστηκα κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες. Όσο βρισκόμουν στην Κομοτηνή για την έρευνα δεν έτυχε ποτέ να συναντηθώ μαζί της. Αφού εγκατέλειψα το πεδίο, πληροφορήθηκα από ένα μειονοτικό φίλο ότι ο ίδιος γνωρίζει μία μουσουλμάνα η οποία υιοθέτησε πριν πολλά χρόνια τη μαντίλα και τελικά αποφάσισε να την αφαιρέσει ως αντίδραση μετά το διαζύγιο που πήρε από τον σύζυγό της. Ήθελε έτσι να «πετάξει» από πάνω της ό,τι την «ενοχλούσε». Με την Τουτσέ μίλησα αρχικά μέσω διαδικτύου και στη συνέχεια κουβεντιάσαμε από κοντά.

«Εγώ έβαλα τη μαντίλα στα δεκατρία μου. Ήταν δική μου επιλογή. Πάντα ήμουν το ατίθασο, το περίεργο παιδί. Ήθελα να δοκιμάζω τα πάντα. Ακόμα και τώρα. Βέβαια φορούσε και η μητέρα μου. Μη φανταστείς όμως αυτά τα μαύρα που φοράνε... εμείς ήμασταν μοντέρνες, μέσα σε εισαγωγικά, για τις άλλες τις γυναίκες της μειονότητας. Εγώ φορούσα τζιν, απλά πάντα με μία ωραία πουκαμίσια από πάνω. Απλά ήθελα να το φορέσω και δεν με ενοχλούσε. Και κάποιες φορές μου άρεσε κιόλας γιατί ήμουν διαφορετική από τις άλλες. Τελικά οι λόγοι που τη φόρεσα ήταν λίγο από όλα: το ότι φορούσε η μητέρα μου, το ότι ήμουν διαφορετική και επειδή έχω γιαγιά και παππού θρήσκο... Την πρώτη περίοδο φόρεσα μαντίλα για θρησκευτικούς λόγους, αργότερα όμως όχι» (Τουτσέ, 28 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

Οι καλυμμένες μουσουλμάνες επικαλούνται πολλών ειδών θρησκευτικές εικόνες και θεολογικές συνήθειες όταν ερωτώνται για τα κίνητρό τους να φορέσουν μαντίλα. Οι περισσότερες από αυτές πιστεύουν ότι η μαντίλα επιβάλλεται από το ίδιο το Κοράνι. Για αυτές τις γυναίκες η χρήση της μαντίλας είτε τους αρέσει είτε όχι θεωρείται μία συνήθεια δεδομένη και αναπόφευκτη. Φαίνεται πως, για αυτές, η πρακτική είναι μονόδρομος αν θέλουν να θεωρούνται «σωστές» μουσουλμάνες.

«Εγώ φοράω μαντίλα γιατί έτσι έμαθα από παλιά. Το λέει το Κοράνι... Τώρα, όμως, δεν ξέρω να σου πω γιατί το λέει, είναι αμαρτία λένε, αλλά εγώ δε σκέφτηκα ποτέ γιατί. Ο γιος μου που είναι χότζας ξέρει σίγουρα. Κι αυτοunuό η γυναίκα φοράει μαντίλα» (Γκιουλντέν, 50 ετών, νοικοκυρά).

Άλλο ένα παράδειγμα είναι αυτό με μία άλλη ηλικιωμένη γυναίκα την οποία συνάντησα καθισμένη στο σιντριβάνι της πλατείας της Κομοτηνής. Η ημέρα εκείνη ήταν ιδιαίτερα ζεστή και η γυναίκα με το μαύρο φερετζέ άνοιξε αμυδρά τη μαντίλα της για να δροσιστεί. Μου

φάνηκε πολύ ζαλισμένη και ταλαιπωρημένη από τον καυτό ήλιο, κάθισα δίπλα της και την χαιρέτησα. Αφού με χαιρέτισε και αυτή, της είπα:

Ιουλία: *Κάνει πολύ ζέστη, ε;*

Μπερκάι: *Εγώ δεν ξέρω καλά ελληνικά, αλλά ναι, κάνει πολύ ζέστη...*

Ιουλία: *Θα πρέπει να ζεσταίνεστε πολύ με αυτό που φοράτε...*

Μπερκάι: *Ναι, πολύ, αλλά τι να κάνουμε, έτσι πρέπει...*

Ιουλία: *Ποιος λέει ότι πρέπει;*

Μπερκάι: *Η θρησκεία μας το λέει.*

Ιουλία: *Εσείς φοράτε από μικρή φερετζέ;*

Μπερκάι: *Όχι, από πολύ μικρή, δώδεκα χρονών.*

Με τη συγκεκριμένη γυναίκα δεν είχα την ευκαιρία να συνομιλήσω περισσότερο όμως μου έδωσε την εξήγηση ότι αυτό που εφαρμόζει είναι αυτό που τελικά της «επιβάλλει» η κουλτούρα της. Δεν μπαίνει στη διαδικασία να αναρωτηθεί ή να ερμηνεύσει αυτή την πρακτική εφόσον η κουλτούρα της είναι για αυτήν κάτι δεδομένο και μη αμφισβητήσιμο.

Ιουλία: *Ποιος σας είπε ότι πρέπει να φοράτε μαντίλα;*

Ελμάς: *Και ο πατέρας μου και η μητέρα μου.*

Ιουλία: *Δηλαδή κάνατε κάτι που δεν θέλατε;*

Ελμάς: *Όχι, το ήθελα πολύ, εκείνα τα χρόνια όλες φορούσαν φερετζέ, δε σκέφτηκα ποτέ ότι εγώ δε θα φορέσω.*

Ιουλία: *Είστε ευχαριστημένη με αυτό;*

Ελμάς: *Ναι, έτσι ξέρω να κάνω.*

Ιουλία: *Τη μαντίλα τη φοράτε από συνήθεια ή επειδή το υπαγορεύει η θρησκεία σας;*

Ελμάς: *Τη φοράω επειδή το ζητάει ο Θεός, δεν είναι συνήθεια.*

Όλες ανεξαιρέτως οι μουσουλμάνες που ζουν στην Κομοτηνή, τόσο όταν εισέρχονται σε ιερούς χώρους όπως είναι το τζαμί ή το νεκροταφείο, όσο και όταν προσεύχονται (ένας από τους πέντε βασικούς πυλώνες της ισλαμικής πίστης) φορούν υποχρεωτικά τη μαντίλα. Εδώ δεν τίθεται θέμα «επιλογής», πρόκειται για πρακτική δεδομένη, και φαίνεται ότι τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες μουσουλμάνες την αποδέχονται χωρίς καμία αντίρρηση καθώς «*μπροστά στον Θεό πρέπει να είμαστε καλυμμένοι*». Η διαφορά επομένως έγκειται στο ότι μία μεγάλη μερίδα μουσουλμάνων γυναικών «επιλέγει» την απόρριψη της μαντίλας σε όλους τους χώρους της υπόλοιπης ζωής – πλην του θρησκευτικού.

Φαίνεται πως οι γονείς, οι σύζυγοι ή ακόμη και η ίδια η πεθερά παίζουν τους σπουδαιότερους και καθοριστικότερους ρόλους για την υιοθέτηση ή την απόρριψη της πρακτικής της μαντίλας. Πολλές ομιλήτριες υποστήριξαν ότι δεν είναι λίγες οι μουσουλμάνες που καλύπτονται παρά τη θέλησή τους και πως ουσιαστικά άλλοι έχουν «επιλέξει» γι' αυτές. Αυτοί οι «άλλοι» είναι συχνά η πεθερά, της οποίας ο λόγος έχει πολύ μεγάλη ισχύ. Σχεδόν όλες οι μουσουλμάνες, τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες, επαναλάμβαναν διαρκώς ότι η πεθερά και ο λόγος της έχει τόσο μεγάλη δύναμη που συχνά ούτε ο ίδιος ο γιος της δεν μπορεί να επέμβει και να την αμφισβητήσει. Και το γεγονός αυτό έχει πολύ ενδιαφέρον, όχι τόσο επειδή μπορεί να επιβεβαιώνει παραδοσιακές δομές της μουσουλμανικής οικογένειας στην Κομοτηνή, αλλά γιατί μας επιτρέπει να κάνουμε την υπόθεση ότι η πεθερά και ο ρόλος της

ενδεχομένως είναι ένα πρόσχημα που κρύβει την πραγματική επιθυμία της (νέας) γυναίκας να καλυφθεί. Η υπόθεση αυτή δεν αμφισβητεί ούτε υποτιμά το γεγονός ότι η μουσουλμάνα πεθερά μπορεί πράγματι να επηρεάζει τη ζωή της νύφης της. Ίσως όμως πολλές φορές μία καλυμμένη μουσουλμάνα να μη θέλει να δείξει ότι η ίδια αποφασίζει να καλυφθεί και για το λόγο αυτό να χρησιμοποιεί ως προπέτασμα την πεθερά της.

«Η μαντίλα είναι κομμάτι της οικογένειας, έχει να κάνει με το άτομο και την οικογένεια. Στην δική μου οικογένειά μου δεν ετέθη ποτέ τέτοιο θέμα. Αν και η μαμά μου φοράει, εγώ και η αδερφή μου δεν φοράμε. Στο μεταξύ, ζούσα πάντα σε μια ανοιχτή γειτονιά, όπου ο κόσμος ήταν σχετικά ελεύθερος, και επίσης δεν είχα γιαγιά, μια τρίτη γενιά, που θα μου έλεγε να φορέσω μαντίλα. Πραγματικά, έχει να κάνει με τον τρόπο αντιμετώπισης, πώς σε μεγαλώνουν και σου φέρονται η μαμά και ο μπαμπάς. Η μαμά μου δεν θυμάμαι να πρόβαλε ποτέ ως πρότυπο τη θρησκεία. Αντίθετα, πάντα μας έλεγε ότι η γυναίκα πρέπει να είναι χειραφετημένη και να προσφέρει μέσα στην οικογένεια. Αυτό θυμάμαι από αυτήν. Και ο μπαμπάς μου ήθελε να σπουδάσουμε. Εγώ σπούδασα ψυχολογία στην Τουρκία, στο πανεπιστήμιο του Βοσπόρου, γιατί πάντα οι γονείς μου πρόβαλλαν τις σπουδές. Έχει να κάνει με το πώς οι γονείς μας βλέπουν τους ίδιους, αλλά και εμάς. Όχι, πραγματικά δεν τέθηκε ποτέ το θέμα της μαντίλας στο σπίτι μου. Από την άλλη, όταν οι γονείς παίρνουν μηνύματα από το περιβάλλον, βλέπουν ότι είναι αναγκαία η χρήση της μαντίλας...» (Λεμάν, 42 ετών, ψυχολόγος του κέντρου πρόληψης κατά των εξαρτησιογόνων ουσιών).

«Εξαρτάται από ποια οικογένεια προέρχεσαι. Πώς μεγαλώνεις, αν η οικογένεια 'φορά παρωπίδες', τότε μπορούν να πουν 'βάλε φερετζέ ή μαντίλα'. Αυτά ίσως γίνονται κυρίως στην περιφέρεια και στις ορεινές περιοχές. Η μαμά μου φοράει μαντίλα επειδή το βλέπει σαν παράδοση» (Παρβίν, 35 ετών, πρόεδρος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

«Ο μπαμπάς μου δεν ήταν αυστηρός. Η μαμά μου φορούσε μαντίλα και η γιαγιά μου το ίδιο. Αλλά ποτέ καμία και κανένας δεν μου είπε να φορέσω» (Ελτσίν, 40 ετών μοδίστρα).

«Ποτέ δε με πίεσαν για τίποτα από τα δύο. Εγώ επέλεξα να μη φοράω. Η μαντίλα είναι προσωπική απόφαση. Ο καθένας κάνει ό,τι θέλει» (Εμινέ, 35 ετών, ψυχολόγος).

«Πολύ σπάνια ακούμε να επιβάλλουν τη μαντίλα, και όσοι το κάνουν, δεν το κάνουν με δύναμη. Λένε απλά 'κόρη μου, θέλω να σε δω έτσι'. Το λένε 10, 20, 30 φορές και μετά το ξεχνάνε... Εμένα δεν με πίεσαν ποτέ, τώρα δεν ξέρω αν επιβάλλεται αυτό σε άλλους. Ίσως επιβάλλεται περισσότερο στην Κομοτηνή, στα χωριά και στην Ξάνθη είναι ακόμη πιο χαλαρά τα πράγματα» (Τουλιά, 35 ετών, καθηγήτρια γαλλικών).

«Εμένα η μαμά μου, μου λέει 'θέλω να βάλεις μαντίλα, μια μέρα όλοι θα πεθάνουμε, μη φοράς πολύ ανοιχτά ρούχα'. Έτσι μεγαλώνουν, έτσι κάνουν» (Λεϊλά, 35 ετών, δημοσιογράφος).

«Αυτή η επιβολή ισχύει κυρίως στα χωριά, στην περιφέρεια. Εδώ στο κέντρο ισχύει λιγότερο» (αντινομάρχης Ροδόπης, 40 ετών).

Συχνά μάλιστα διατυπώνεται η άποψη ότι τόσο στην Τουρκία όσο και στην Κομοτηνή η χρήση της μαντίλας «ενισχύεται οικονομικά». Αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν μουσουλμάνες οι

οποίες χρηματίζονται από κάποια κυκλώματα (λόγω οικονομικής ανάγκης δικής τους), προκειμένου να φορούν τη μαντίλα σε δημόσιους χώρους.

«Στην Τουρκία η μαντίλα έχει και οικονομική ενίσχυση. Έλεγαν, θυμάμαι, ότι αν τυλίξεις με τον ένα ή τον άλλο τρόπο το κεφάλι σου θα πάρεις τόσα λεφτά. Εντάξει, εκεί πολλές φοράνε και μαντίλες Burberry, θρησκεία είναι αυτό;... Είναι φανερό ότι κρύβονται άλλες σκοπιμότητες, στην Τουρκία αυξάνεται ολοένα και περισσότερο ο αριθμός των γυναικών που καλύπτονται... Ίσως αυτές που έχουν κάποια μόρφωση στην Τουρκία να τα σκέφτονται αυτά τα πράγματα, οι αγράμματες όμως δεν μπορούν να τα σκεφτούν» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

«Τις εκμεταλλεύονται πολιτικά (τις καλυμμένες)... Υπάρχει ένα κανονικό κύκλωμα... Για φαντάσου, τις πληρώνουν για να φοράνε μαντίλα! Δυστυχώς δεν ισχύει μόνο στην Τουρκία... Ισχύει και στην Ελλάδα... Και μετά δεν μπορείς να βγεις από αυτό το κύκλωμα!» (Σουλεϊμάν, 27 ετών, δικηγόρος).

Όταν έθεσα το ίδιο ερώτημα σε ιεροκήρυκα που ήρθε από την Τουρκία για το Ραμαζάνι μου απάντησε αρνητικά σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες περί οικονομικής ενίσχυσης για την υιοθέτηση της μαντίλας.

«Μία γυναίκα που φορά μαντίλα, το κάνει για λόγους πίστης. Όσες πιστεύουμε το κάνουμε για την πίστη μας. Όσες δεν φορούν κατηγορούν εκείνες που φορούν, ότι το κάνουν για λόγους πολιτικών συμφερόντων. Εγώ δεν τα ξέρω αυτά, δεν παίρνω λεφτά» (χαμογελάει) (Τουρκάλα ιεροκήρυκας, 30 ετών).

Αυτό που ονομάζουν οι συνομιλητές μου «πληρωμένες» καλυμμένες γυναίκες είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο στην Τουρκία με την πρόσφατη άνοδο του πολιτικού Ισλάμ. Όπως διαβάζουμε στο Wiltse (2008), οι «συντηρητικές» (μη κεμαλικές) γυναίκες γίνονται μια ολοένα και μεγαλύτερη δύναμη στην τουρκική πολιτική. Είναι περισσότερο από ποτέ οργανωμένες, ενώ ξέρουν να κάνουν πολιτικές τοποθετήσεις με έναν τρόπο συνειδητό. Σύμφωνα με μελέτες πολιτικών επιστημόνων για το ρόλο αυτών των γυναικών στην εκλογική νίκη του Ισλαμικού κόμματος στην Τουρκία, όλη αυτή η κινητοποίηση και η πόρτα-πόρτα εκστρατεία των γυναικών είναι καθοριστικά προκειμένου να εξηγήσει κανείς πώς μία προσωπική υπόθεση (όπως η απόφαση να υιοθετήσει μια γυναίκα τη μαντίλα) έγινε δημόσια. Ο ακτιβισμός αυτών των γυναικών, που ενέπνευσε και άλλα κόμματα, οι πόρτα-πόρτα εκστρατείες, η συμμετοχή τους σε φιλανθρωπίες και το κοινωνικό τους έργο είχαν ως αποτέλεσμα να μεταμορφώσουν το μικρό εξτρεμιστικό Ισλαμικό κόμμα, σε ένα κόμμα μεγάλο και με μαζική αποδοχή. Και αυτό που υποστηρίζουν συνήθως οι κοσμικοί μουσουλμάνοι είναι ότι η μαντίλα εκφράζει πολιτικές πεποιθήσεις, εκμεταλλευόμενη έτσι τη θρησκεία για πολιτικές σκοπιμότητες.

Ορισμένοι πληροφορητές υποστήριζαν ανοιχτά ότι δεν είναι λίγες οι οικογένειες που επιβάλλουν την υιοθέτηση της μαντίλας ακόμη και στο κέντρο, στην Κομοτηνή.

«Έχει πάρα πολλές οικογένειες που την επιβάλλουν. Εγώ ξέρω πολλές... Αλλά και αυτό δεν είναι κακό, ό,τι πιστεύει η κάθε οικογένεια» (Φαδιλέ, 52 ετών, ιδιοκτήτρια καταστήματος γυναικείων ενδυμάτων).

Μεγάλο ενδιαφέρον είχε επίσης η αναφορά του πρώην προέδρου της σχολικής εφορείας γυμνασίου και λυκείου της μουσουλμανικής μειονότητας τον οποίο γνώρισα τυχαία στο γραφείο της αντινομάρχη Ροδόπης. Ο πρώην πρόεδρος θύμισε στην αντινομάρχη το παρακάτω περιστατικό:

«-Τι να πεις, εδώ προωθούν μικρά παιδιά 7 χρονών να φορέσουν μαντίλα... Τι ξέρουν αυτά... (Απευθύνεται στην αντινομάρχη). Θυμάσαι εκείνο το βίντεο από τη σχολική γιορτή, που χόρευαν όλα τα κοριτσάκια, με τα ωραία τους τα ρουχάκια τι άνετα που ήταν; (Η αντινομάρχης κουνάει το κεφάλι της όλο κατανόηση και ο πρόεδρος στρέφεται πάλι σε μένα). Ένα κορίτσι που χόρευε μαζί τους φορούσε μαντίλα και ένιωθε πάρα πολύ άσχημα... Ξέρετε πώς φαινόταν ότι δεν την ήθελε;... -Βέβαια (συμφωνεί και η αντινομάρχης), όλα ήταν άνετα και χαρούμενα, μόνο αυτό δεν βολευόταν. Τι, αυτό το κορίτσι τη φορούσε επειδή την ήθελε;...»

Την περίπτωση που μου περιέγραψε ο πρώην πρόεδρος της σχολικής εφορείας, θυμήθηκα όταν προσπάθησα να έρθω σε επαφή με τρεις μαθήτριες του γυμνασίου, οι δύο από τις οποίες φορούσαν μαντίλα. Τις κοπέλες αυτές συνάντησα εντελώς τυχαία στο δρόμο, ένα μεσημέρι που βρισκόμουν με τον γιο του πρώην προέδρου της σχολικής εφορείας. Πρόθεσή του ήταν να με φέρει σε επαφή με κάποιες καλυμμένες μουσουλμάνες που γνώριζε, ωστόσο οι ίδιες αρνήθηκαν να με δεχτούν. Όταν τυχαία είδαμε στο δρόμο τις καλυμμένες μαθήτριες, μου είπε:

Σουλειϊμάν: Θέλεις να τις σταματήσω; Δεν θα μιλάνε καλά ελληνικά.

Ιουλία: Ναι, θέλω πολύ, αλλά δεν γίνεται να κουβεντιάσουμε μέσα στο δρόμο.

Σουλειϊμάν: Λίγο πιο πέρα είναι τα δικαστήρια και έχει πολλά παγκάκια. Πες μου γρήγορα, θα τις χάσουμε!

Ιουλία: Ναι!!

Ο Σουλειϊμάν σταμάτησε αμέσως τα κορίτσια μιλώντας τους στα τουρκικά. Στην αρχή φαίνονταν πολύ διστακτικά γι' αυτό ο Σουλειϊμάν προσπαθούσε για ώρα να τις πείσει πως πρόκειται απλά για μία συζήτηση. Ήξερα πως η συγκεκριμένη συζήτηση θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη τόσο για μένα όσο και για τις νεαρές μουσουλμάνες και, παρά το γεγονός ότι γνωρίζω πως τέτοιες μέθοδοι δεν είναι πολύ ανθρωπολογικές, άρα δεν τις ακολουθώ, κάποιες φορές οι περιστάσεις δεν αφήνουν τα περιθώρια να πράξει κανείς διαφορετικά.

Τα κορίτσια ήταν δεκατεσσάρων ετών. Μόνο τα δύο από αυτά φορούσαν μαντίλα. Καθίσαμε σε κάποιο από τα παγκάκια που είχε ο προαύλιος χώρος των δικαστηρίων για να συζητήσουμε. Ήταν εξαιρετικά αμήχανα και ντροπαλά, κατέβαλα μεγάλες προσπάθειες για να τα χαλαρώσω και να τα κάνω να αισθανθούν οικεία μαζί μου. Τους μιλούσα για αρκετή ώρα, όπως νόμιζα ότι θα έπρεπε να μιλήσει κανείς σε μικρά κορίτσια. Ωστόσο, δεν έβλεπα να χαλαρώνουν ποτέ. Είχαν πάντα σκυμμένο το κεφάλι και δεν αποκρίνονταν σε οτιδήποτε κι αν προσπαθούσα να τους πω.

Νομίζω πως αξίζει να αναφέρω τη συζήτηση που προσπάθησα να αναπτύξω μαζί τους.

Η πρώτη μου ερώτηση ήταν από πότε άρχισαν να φοράνε τη μαντίλα. Η απάντηση ήταν «Από τα έντεκα, δώδεκα».

Ιουλία: Οι μαμάδες σας φοράνε μαντίλα;

«Ναι, φοράνε».

Ιουλία: *Α, και είδατε τη μαμά που φοράει και θέλατε να κάνετε κι εσείς το ίδιο;*

Η απάντηση ήταν *«Βλέπαμε τις άλλες που φορούσαν και μας άρεσε».*

Ιουλία: *Θέλατε οι ίδιες να τη φορέσετε ή σας είπε η μαμά και ο μπαμπάς ότι πρέπει να την φορέσετε;*

Η απάντηση ήταν *«Εμείς το αποφασίσαμε».*

Ιουλία: *Εσένα δεν σου αρέσει η μαντίλα;*

Το κορίτσι που είχε ακάλυπτο κεφάλι κούνησε απλά με δισταγμό το κεφάλι του αρνητικά. Λίγο μετά είπε *«Ε, δε μου αρέσει».*

Ιουλία: *Τα άλλα κοριτσάκια γιατί φοράτε μαντίλα;*

«Γιατί το λέει η θρησκεία».

Ιουλία: *Τι λέει δηλαδή η θρησκεία;*

Εδώ δεν πήρα απάντηση ποτέ.

Το βλέμμα τους ήταν μονίμως καρφωμένο στο πάτωμα. Το σώμα τους έγερνε προς τα κάτω και φαίνονταν αμήχανες και «στριμωγμένες». Το κλίμα ήταν αφόρητο και για μένα, ένιωθα πάρα πολύ άσχημα, ασκούσα πίεση χωρίς να έχω τέτοια πρόθεση. Ο ήλιος μου έκαιγε το πρόσωπο, υποσυνείδητα πήγαιναν τα χέρια μου να πιάσουν τα γυαλιά ηλίου και διαρκώς άλλαζα γνώμη. Σκεφτόμουν πως έπρεπε να βλέπουν ολόκληρο το πρόσωπό μου και κυρίως τα μάτια μου, εκείνες τις ελάχιστες φορές που έριχναν το βλέμμα τους επάνω μου. Δεν άντεχα να τα βλέπω τόσο κομπιασμένα και τους είπα χαμογελαστή *«κορίτσια δεν σας κάνω μάθημα, απλά κουβεντιάζουμε».* Το βλέμμα τους πάντα στο πάτωμα. Σκέφτηκα να μην τα παρατήσω και τους λέω με ενθουσιασμό:

Ιουλία: *Σας αρέσει να βλέπετε βιτρίνες στα μαγαζιά;*

«Ναι, πάρα πολύ».

Ιουλία: *Κι εμένα μου αρέσει! Τι ρούχα σας αρέσει να φοράτε;*

Καμία απάντηση.

Ιουλία: *Ας πούμε, εμένα μου αρέσουν τα έντονα χρώματα. Εσάς;*

Καμία απάντηση.

Ιουλία: *Βάφεστε καμιά φορά; Σας αρέσει;*

Τα κορίτσια χαμογελούν δειλά *«Ωραία είναι αλλά δε βαφόμαστε».*

Ιουλία: *Επειδή είστε μικρούλες ακόμα ε;*

«Ε, όχι».

Ιουλία: *Είναι κακό να βαφόμαστε;*

Καμία απάντηση.

Πιεζόμουν τόσο πολύ, που από την προσπάθεια να τις κάνω να νιώσουν οικεία μαζί μου, ζεστάθηκα και θέλησα να βγάλω τη ζακέτα μου. Είπα *«κάνει και πολύ ζέστη»...* Τότε συνειδητοποίησα πως ήταν μία λανθασμένη κίνηση καθώς τα κορίτσια ένιωσαν και πάλι αμήχανα. Φορούσαν τις κλασικές καμπαρντίνες που φοράνε όλες οι έφηβες και λογικά θα ζεσταίνονταν κι αυτές. Εγώ είχα τη δυνατότητα να αφαιρέσω ό,τι με ζέσταινε, εκείνες όχι. Έτσι αισθάνθηκα άσχημα για την κίνησή μου. Τελικά, τους είπα πως δεν θέλω να τις πιέζω αν δε θέλουν να μου μιλήσουν και γι' αυτό, αν ήθελαν, μπορούσαν να φύγουν. Φάνηκαν ανακουφισμένες και πριν σηκωθούν από το παγκάκι τους ευχήθηκα *«καλή πρόοδο».* Με χαιρέτησαν ντροπαλά και έφυγαν αμέσως.

Γενικά όλοι οι πληροφορητές με τους οποίους εγώ μίλησα ανέφεραν ότι δεν θα επέβαλαν ποτέ στο παιδί τους να ακολουθήσει τη μία ή την άλλη γραμμή. Δε συμφωνούν με την

επιβολή της χρήσης της μαντίλας καθώς η μαντίλα θα πρέπει να αποτελεί «προσωπική επιλογή». Και εδώ έρχεται και πάλι στο προσκήνιο το επιχείρημα που αναπτύχθηκε παραπάνω για τη χρήση της έμμεσης επιβολής, μέσω της οποίας οι γονείς εξασφαλίζουν τη συναίνεση του παιδιού τους.

«Το Ισλάμ είναι κανόνας, πρέπει να τηρείται, αλλά από την άλλη δεν πρέπει να επιβάλλουμε στους ανθρώπους κάτι που δεν θέλουν (εννοώντας τη μαντίλα). Η μαντίλα είναι κομμάτι της γυναίκας, εγώ δεν μπορώ να την δω ανεξάρτητα από αυτήν... Στο Ισλάμ υπάρχει η πίστη και η προσευχή. Εφόσον είσαι μουσουλμάνος, είναι σημαντικό να τηρείς και να δέχεσαι τους κανόνες... Αλλά σίγουρα είμαι κατά της επιβολής (αν και πάντα πολύ ήρεμη στην ομιλία της, την λέξη «κατά» την τονίζει ιδιαίτερος για να δείξει το μέγεθος της αντίθεσής της). Για παράδειγμα, στις πολύ συντηρητικές οικογένειες όταν δεν εξηγούν στα παιδιά γιατί πρέπει να φοράνε μαντίλα και απλά τους το επιβάλλουν, είναι λάθος... Πρέπει να εξηγήσεις στα παιδιά τι χάνουν όταν δε φοράνε και τι κερδίζουν, φορώντας τη μαντίλα» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

«Θα το δεχόμουν... Θα το δεχόμουν άνευ όρων, από τη στιγμή που θα ήταν δική της επιλογή. Όμως, το να φορέσω μαντίλα, δυστυχώς φέρνει πολλούς περιορισμούς. 'Φοράω μαντίλα', δεν σημαίνει 'κάνω ηλιοθεραπεία', 'πάω για καφέ στην πλατεία' και όλα καλά... Το δέχομαι με αυτούς τους όρους, όχι πειραματικά» (Μπελγίν, 35 ετών, καθηγήτρια αγγλικών, σύζυγος πρώην βουλευτή).

«Πιστεύω στην ελεύθερη επιλογή. Θα της έδειχνα όλους τους δρόμους και ας έκανε ό,τι ήθελε. Θα προτιμούσα, όμως, να μη φοράει μαντίλα» (Παρβίν, 35 ετών, πρόεδρος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

«Αν πίστευε στο Θεό δεν θα αντιδρούσα. Αν το έκανε επειδή θα ήθελε με αυτό τον τρόπο να έρθει πιο κοντά στον Θεό, και μόνο για αυτό το λόγο, δε θα με πείραζε καθόλου. Αν, όμως, επηρεαζόταν από φίλες ή οργανώσεις, δεν θα το ήθελα» (αντινομάρχης Ροδόπης, 40 ετών).

«Ας έκανε ό,τι ήθελε, αλλά θα ήθελα να φορά μετά το γάμο όπως θα κάνω κι εγώ» (Φατμέ, 16 ετών, μαθήτρια).

«Εγώ θα εξηγούσα στο παιδί μου, ότι είναι λάθος να φοράει μαντίλα στις μέρες μας. Ο κόσμος έχει αλλάξει, αυτά είναι συντηρητικά πράγματα» (πρόεδρος σχολικής εφορείας μειονοτικού γυμνασίου και λυκείου).

«Δεν έχει αυτή τη νοοτροπία, δεν θα το έκανε ποτέ» (Ayse, 52 ετών, οδοντίατρος).

«Δεν μπορώ να φανταστώ ότι θα μου ζητήσουν κάτι τέτοιο, έχουν άλλη εκπαίδευση και νοοτροπία» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Από την άλλη, όπως προανέφερα, τόσο οι σύζυγοι όσο και οι πεθερές παίζουν καθοριστικό ρόλο για την υιοθέτηση ή όχι της μαντίλας. Υπάρχει ένα μεγάλο ποσοστό νεαρών μουσουλμάνων οι οποίοι μπορεί μεν να μην είναι ευχαριστημένοι στη θέα μιας νέας καλυμμένης μουσουλμάνας, ωστόσο οι ίδιοι θα επέβαλαν στις μελλοντικές συζύγους τους να υιοθετήσουν

μία «σεμνή» περιβολή. Με τον τρόπο αυτό επαληθεύονται μαρτυρίες μουσουλμάνων γυναικών οι οποίες μου ανέφεραν συχνά ότι πολλές ακάλυπτες μουσουλμάνες αναγκάζονται να υιοθετήσουν τη μαντίλα αμέσως μετά το γάμο τους. Ως παράδειγμα, παρουσιάζω τη συζήτηση που είχα με κάποιους μαθητές γυμνασίου, στο καφενείο της «πρώην τουρκικής νεολαίας».

Αχμέτ: *Εμένα δε μου αρέσει μια κοπέλα να φοράει μαντίλα. Θέλω να βλέπω ολόκληρο το πρόσωπο και τα μαλλιά της. Πώς θα την παντρευτώ αν δεν την δω πρώτα;*

Ιουλία: *Με τη μαντίλα δεν μπορείς να τη δεις;*

Σεμίχ: *Ναι ρε, με τη μαντίλα δεν φαίνεται;*

Αχμέτ: *Όχι δε φαίνεται, άμα δεν τη δω καλά δεν την παίρνω!*

Ιουλία: *Ωστόσο, μετά το γάμο πώς θέλεις να είναι;*

Αχμέτ: *Μετά το γάμο θέλω να φοράει μαντίλα. Δε θέλω να τη βλέπουν όλοι.*

Ιουλία: *Κι εσύ το ίδιο;*

Σεμίχ: *Ναι, θα φοράει οπωσδήποτε μαντίλα... Εμείς τις ζηλεύουμε τις γυναίκες μας...*

Αχμέτ: *Εντάξει, εγώ δε θα την πιέσω να φοράει μαντίλα αν δε θέλει, αλλά σεμνά πρέπει να τύνεται οπωσδήποτε.*

Από την άλλη, δύο ακάλυπτες μουσουλμάνες ψυχολόγοι με τις οποίες κουβέντιασα στους χώρους εργασίας τους μιλούν για τα συναισθήματα που μπορεί να έχει μία μουσουλμάνη η οποία καλύπτεται παρά τη θέλησή της. Και πάλι εδώ τονίζεται ο καθοριστικός ρόλος του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος για την υιοθέτηση της μαντίλας από μία γυναίκα.

«Πολλές παντρεμένες θεωρούν τη μαντίλα μέσο ελέγχου από τον σύζυγο και την πεθερά. Βγάζοντάς την, διώχνουν μακριά μια παλιά γενιά. Η μαντίλα αποτελεί γι' αυτές τροχοπέδη, γιατί, ειδικά οι πεθερές τους, τους λένε συχνά 'όχι, δεν μπορείς να το κάνεις αυτό, φοράς μαντίλα'. Έτσι, όσες θέλουν να αλλάξουν κάτι στη ζωή τους, ξεκινάνε από αυτό που τους ελέγχει. Όταν θέλει να το κάνει αυτό, προφανώς δεν περνάει καλά, είτε οικονομικά είτε στη σχέση της με τον σύζυγό της, αλλά η μαντίλα είναι το ορατό, είναι αυτό που βλέπουμε. Σκεφτείτε, μιλάμε για γυναίκες, που ζουν σε ένα σπίτι, όπου υπάρχουν 3 γενιές. Τα πεθερικά, ο σύζυγος και τα παιδιά. Σε αυτό το σπίτι δεν μπορεί να εκφράσει τη γνώμη της, να διαχειριστεί το ίδιο της το σπίτι... Μία γυναίκα, που δεν θέλει να φοράει μαντίλα, και όμως φοράει, έχει την εντύπωση ότι κάποιιοι την εξουσιάζουν. Λέει 'θέλω να αλλάξω τη ζωή μου' αλλά ξεκινά από τη μαντίλα γιατί η μαντίλα είναι το ορατό» (Λεμάν, 42 ετών, ψυχολόγος του κέντρου πρόληψης κατά των εξαρτησιογόνων ουσιών).

«Πολλές όταν είναι με την πεθερά, τη φοράνε, και, όταν είναι με τον σύζυγο, τη βγάζουν. Έχει μεγάλη ισχύ και εξουσία ο λόγος της πεθεράς επάνω στη νύφη. Και ειδικά όταν είσαι οικονομικά εξαρτημένος, το ανέχεσαι» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Μία άλλη, νεαρή, συνομιλήτριά μου επίσης τονίζει τον ισχυρό, εξουσιαστικό ρόλο της πεθεράς.

«Δεν ξέρω, σε κάποιες μπορεί να μην επιτρέπεται να βγουν έξω χωρίς μαντίλα. Αυτές είναι κυρίως οι παντρεμένες. Μπορεί μία ελεύθερη γυναίκα να είναι χωρίς μαντίλα και αφού παντρευτεί να της επιβάλλουν κάποιιοι να τη φορέσει, αυτό γίνεται πολύ συχνά... Της το επιβάλλει συνήθως η πεθερά της... Έχει πολύ μεγάλη σημασία ο λόγος της πεθεράς. Και θα την υπακούσεις, γιατί αν αγαπάς

τον άνδρα σου τα κάνεις όλα... Οι δικές μας γυναίκες δεν μπορούν να μιλήσουν και πολύ, δεν έχει σημασία τι θέλουμε εμείς» (Τσιδέμ, 18 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

α. Δε φοράω μαντίλα αλλά θέλω να φοράω...

Όσον αφορά τις αντιλήψεις των πιο κοσμικών, και εν πολλοίς συνήθως «μορφωμένων», νέων μουσουλμάνων, οι ίδιοι είτε θεωρούν ότι δεν έχουν κανένα δικαίωμα επέμβασης στην τελική επιλογή μιας γυναίκας να καλυφθεί ή όχι, είτε τείνουν να πιστεύουν ότι η πρακτική της μαντίλας πρέπει να εξαλειφθεί εντελώς, καθώς η χρήση της είναι «αναχρονιστική». Οι απόψεις που αρθρώνουν οι μουσουλμάνοι αυτοί είναι ανάλογες του οικογενειακού περιβάλλοντος και της παιδείας που έχουν λάβει από αυτό. Πολύ πιθανό είναι επίσης να σχετίζονται με την ηλικία και τις διάφορες εμπειρίες τους. Απ' ό,τι ακούω, πάντως, φαίνεται ότι οι μελλοντικοί σύζυγοι έχουν δικαίωμα επέμβασης στην υιοθέτηση ή όχι της κάλυψης από τις γυναίκες.

«Κυρίως τη δική μου γυναίκα προτιμώ χωρίς μαντίλα! Χωρίς μαντίλα βέβαια, τη θέλω να ντύνεται σαν Ελληνίδα. Ας είναι και πολύ προκλητική... Τη θέλω να είναι σέξι. Και γενικά θέλω να ντύνεται όπως γουστάρει αυτή...» (Ισμαήλ, 20 ετών, φοιτητής).

«Για μένα η μαντίλα θα ήταν το πρώτο θέμα για να χωρίσουμε. Δε μου αρέσει καθόλου και, αν έβαζε ποτέ, θα χωρίζαμε» (Οσκάν, 25 ετών, φοιτητής).

«Κι εγώ δε θα ήθελα να φοράει μαντίλα η γυναίκα μου. Αν έβαζε ποτέ, θα της έκανα συζήτηση και θα της ζητούσα να μου εξηγήσει για ποιον λόγο έκανε αυτή την επιλογή. Ναι, καταρχήν θα της έλεγα 'γιατί φοράς μαντίλα, για λόγους προσωπικούς, θρησκείας, πολιτικής ή παράδοσης;' Πάντως, για όποιον λόγο και αν τη φορούσε δε θα μου άρεζε καθόλου» (Μεχμέτ, 27 ετών, φοιτητής).

Αναφέρω επίσης την περίπτωση μιας γυναίκας η οποία αν και θα προτιμούσε να καλύπτεται, ζει όπως επιθυμεί ο κεμαλικός σύζυγός της, δηλαδή ως μία κοσμική μουσουλμάνα.

«Ο μπαμπάς μου ήταν πάντα κάθετα αντίθετος με τη μαντίλα. Και η μαμά μου δεν φοράει. Επίσης, δεν φορούσε ούτε η γιαγιά μου, ο παππούς μου ήταν βουλευτής και πολύ μοντέρνος για την εποχή του, τόσο για την εμφάνιση, όσο και για τους τρόπους. Η δική του η μάνα ήτανε χότζενα και όμως ο γιος της ήταν πολύ προχωρημένος. Η μαμά μου, αφού τελείωσε το λύκειο, ήθελε να πάει στο Πανεπιστήμιο. Δεν της το επέτρεψαν, όμως, και έτσι της έμεινε το άχτι. Μέχρι πριν από 10 χρόνια το έβλεπε στον ύπνο της... Από την άλλη, είναι συντηρητική. Αν της το επέτρεπε ο πατέρας μου, θα τη φορούσε σίγουρα. Προχθές πάλι κατασαδιαστήκαμε γιατί φόρεσα ένα στράπλες φόρεμα και το έβρισκε υπερβολικό. Για χάρη της έβαλα ένα μπολερό, αλλά και πάλι το έβρισκε υπερβολικά ανοιχτό» (Μπελγίν, 35 ετών, καθηγήτρια αγγλικών, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Βλέπουμε επομένως ότι υπάρχει και μία άλλου είδους επιβολή απόψεων και ιδεολογικών προτιμήσεων. Εκτός από την «προνεωτερική» μερίδα των μουσουλμάνων που καλλιεργεί και προωθεί τον «σκοταδισμό», που ζει με έναν συγκεκριμένο «συντηρητικό» τρόπο

ζωής και επιβάλλει με διάφορα μέσα την κάλυψη και ενδεχομένως τον εγκλεισμό της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα, υπάρχουν επίσης οι «διαφωτιστές» μουσουλμάνοι οι οποίοι θεωρητικά προωθούν την ισότητα των φύλων και την «απελευθέρωση» των γυναικών. Και στην περίπτωση αυτή η μουσουλμάνα που θα ήθελε να υιοθετήσει τη hijab, αλλά της απαγορεύεται είτε από τους γονείς είτε από το σύζυγό της, δεν μπορεί να κάνει αυτό που επιθυμεί η ίδια. Χρειάζεται προσοχή όμως ώστε να μην ταυτίσουμε την παραπάνω περίπτωση με εκείνη της μουσουλμάνας που θέλει να «απελευθερωθεί» αφαιρώντας τη μαντίλα της. Και αυτό διότι έχουμε να κάνουμε με δύο εντελώς διαφορετικές προελεύσεις. Η επιβολή αυτού του είδους παραμένει επιβολή, είναι όμως διαφορετική.

β. Φοράω μαντίλα αλλά δε θέλω να φοράω...

Όπως και η Abu-Lughod, η MacLeod θεωρεί ότι οι περισσότερες γυναίκες φορούν μαντίλα από «προσωπική επιλογή» και ότι η πλειοψηφία των γυναικών βλέπει τη χρήση της μαντίλας ευνοϊκά. *«Επηρεασμένες από δυτικές αντιλήψεις, πολλές γυναίκες εκφράζουν ισχυρά συναισθήματα για την ατομική αυτονομία και επιλογή. Η υιοθέτηση της μαντίλας αποτελεί μία σημαντική προσωπική απόφαση ενώ χωρίς τα κατάλληλα συναισθήματα θα ήταν λάθος να την υιοθετήσει κανείς»* (1991: 109). Η MacLeod συνεχίζει ότι ανεξάρτητα, τελικά, από το αν επιλέγουν ή όχι να υιοθετήσουν τη μαντίλα, *«λίγες είναι πρόθυμες να ασκήσουν κριτική στην ιδέα της χρήσης της μαντίλας»* και *«λίγες είναι πρόθυμες να υποστηρίξουν ότι η θρησκεία ή οι πολιτισμικές τους παραδόσεις είναι κατά κάποιον τρόπο 'λανθασμένες'»* (ibid: 115). Και τέτοιες απαντήσεις αντανakλούν την ηγεμονική φύση του πατριαρχικού οικοδομήματος.

Στη μειονότητα της Κομοτηνής υπάρχουν καλυμμένες γυναίκες που δηλώνουν ευθέως σε έναν τρίτο την επιθυμία τους να ήταν ακάλυπτες. Μία πληροφορήτρια μου εκμυστηρεύτηκε τη δυσαρέσκειά της για την «επιλογή» της να φορά μαντίλα από τα δώδεκα χρόνια της ζωής της αλλά και τους ενδοιασμούς της να την απορρίψει στην ηλικία πλέον των πενήντα ετών φοβούμενη την κοινωνική κριτική και τα σχόλια.

«Από δώδεκα χρονών τη φοράω αλλά δεν είμαι καθόλου ευχαριστημένη...»

Τη ρωτώ για ποιο λόγο δεν τη βγάζει.

«Ε, θα αρχίσουν όλοι να σχολιάζουν 'αυτή τα έβγαλε'... Εγώ θα ήθελα να φοράω ανοιχτά ρούχα σαν και σένα. Εσύ είσαι πολύ ωραία με αυτά που φοράς... Εγώ τα έβαλα από βλακεία μου. Δεν ξέρω γιατί τα έβαλα, έβλεπα τις άλλες και το έκανα κι εγώ. Η κόρη μου δε φοράει τίποτα. Καμιά φορά δεν φοράω τέτοια, φοράω μαντώ και βγαίνω έξω. Τώρα ήμουν στο σπίτι και έβαλα αυτό γρήγορα και βγήκα έξω. Στο σπίτι ντύνομαι όπως θέλω εγώ. Μου αρέσει πολύ να ντύνομαι ωραία».

Και παρατήρησα ότι φορούσε λευκές πέρλες στα αυτιά και στο λαιμό της. Τη ρώτησα αν την ενοχλεί και η μαντίλα.

«Ναι, όλα χαζά πράγματα είναι. Οι νέες σαν και σένα ντύνονται αλλά δε θα έπρεπε να φοράνε ούτε μαντίλα».

Στην παρέα βρίσκεται ένας άνδρας, ο οποίος παίρνει το λόγο όταν ρωτώ για ποιο λόγο, σύμφωνα με το Κοράνι, τα μαλλιά μιας γυναίκας πρέπει να είναι καλυμμένα.

«Έτσι γράφει, ότι δεν πρέπει να φαίνονται τα μαλλιά και τα χέρια, δεν ξέρω, δεν είναι σωστό» (Οσμάν, 60 ετών, ιδιοκτήτης καταστήματος καταστήματος ενδυμάτων).

Και συνεχίζει η ίδια πληροφορήτρια:

«Γιατί, έτσι δε φαίνονται τα μαλλιά; Κοίτα, όλων μας φαίνονται!» (μου δείχνει τα μαλλιά των γυναικών της παρέας, που φαίνονται από τις χαλαρά δεμένες μαντίλες τους, και η κίνησή της προκαλεί γέλιο σε όλους).

Της αναφέρω το μόνε που φορούν τα κορίτσια για να κρύψουν και την παραμικρή τρίχα.

«Αυτά είναι βλακείες, τι τα θέλουν.. Εγώ ξέρεις πόσο ζεσταίνομαι με αυτό; Είναι μακρύ, είναι και μαύρο, αφού καμιά φορά δεν το αντέχω...» (Χαμιέτ, 55 ετών, νοικοκυρά).

Η γυναίκα αυτή ομολογεί ότι έχει μετανιώσει για την «επιλογή» της να υιοθετήσει τον φερετζέ και ότι ουσιαστικά είναι η συνήθεια και οι κοινωνικές επιταγές της κοινότητάς της που την αποτρέπουν να τον απορρίψει. Ίσως όμως, το γεγονός και μόνο ότι μιλάει για αυτό, μας αφήνει να υποθέσουμε ότι η κάλυψη είναι μία πρακτική που την επιλέγει. Ασκεί ανοιχτά την κριτική της σε μία πρακτική την οποία υιοθετεί και η ίδια, και εξακολουθεί να την εφαρμόζει. Τι μπορεί να σημαίνει αυτή η κριτική; Είναι πραγματική κριτική ή είναι απλά μία ρητορική; Για αυτές που την αμφισβητούν, ενδεχομένως η μαντίλα έχει γίνει μία συνήθεια, ή να είναι τρόπος αποφυγής της αναστάτωσης των πραγμάτων. Ειδικά, υπάρχει η περίπτωση οι γυναίκες να μαθαίνουν να τους αρέσει η μαντίλα.

Ένα άλλο ενδεικτικό παράδειγμα είναι αυτό που μου ανέφερε η Μπελγίν (35 ετών, είναι καθηγήτρια αγγλικών), για την πεθερά της η οποία φόρεσε μαντίλα παρά τη θέλησή της, όταν της το επέβαλε η δική της πεθερά.

«Η πεθερά μου είναι πιο ανοιχτή γυναίκα και όμως φοράει μαντίλα και μαντώ. Όταν ήταν νέα δεν φορούσε τίποτα και όταν αρραβωνιάστηκε, της έφερε δώρο η πεθερά της μία μαντίλα και ένα μαντώ. Όταν τα είδε, της είπε 'εγώ δεν φοράω τέτοια, δεν τα συμφωνήσαμε'. Και εκείνη της απάντησε ότι στην οικογένειά τους δεν τα ανέχονται αυτά. Και από τότε τα φοράει... Ήταν μικρή και δεν μπόρεσε να επιβληθεί. Δεν επέτρεψε, όμως, να επέμβουν στα παιδιά της και έτσι οι κόρες της δεν φοράνε. Αφού, όταν πάω να βάλω κάτι ανοιχτό, μου λέει 'μπράβο κορίτσι μου, φόρεσε ό,τι θέλεις'».

Στο κεφάλαιο αυτό ασχολήθηκα με το λόγο που αρθρώνουν οι περισσότερες καλυμμένες μουσουλμάνες στην Κομοτηνή περί «ελευθερίας». Παρουσίασα τα επιχειρήματα αλλά και την εμμονή πολλών γυναικών να πείσουν ότι η πρακτική της κάλυψης αποτελεί

«προσωπική επιλογή» για την κάθε μουσουλμάνα που την εφαρμόζει. Οι ηλικιωμένες κυρίως μουσουλμάνες, όταν μιλούν για τα κίνητρά τους να υιοθετήσουν την μαντίλα, είτε επικαλούνται τη θεολογική παράδοση είτε παραδέχονται ότι εφαρμόζουν αυτό που απαιτεί η «κουλτούρα» τους. Τις περισσότερες φορές δεν μπαίνουν στη διαδικασία να αναρωτηθούν για ποιο λόγο καλύπτονται αφού η «κουλτούρα» τους είναι γι' αυτές δεδομένη και μη αμφισβητήσιμη. Μέσα από τις παραπάνω απόψεις, προσπάθησα να δείξω ότι τα όρια μεταξύ «προσωπικής επιλογής» και «επιβολής» ή «εξαναγκασμού» από τους άλλους συχνά είναι θολά.

Τέλος, διέκρινα τις μουσουλμάνες που θα ήθελαν να καλύπτονται αλλά δεν τους επιτρέπεται από το περιβάλλον τους, από τις καλυμμένες μουσουλμάνες οι οποίες θα ήθελαν να αφαιρέσουν τη μαντίλα τους και να ζήσουν με περισσότερη «ελευθερία». Έδειξα ότι ενώ και στις δύο περιπτώσεις οι μουσουλμάνες γυναίκες κάνουν αυτό που τους «επιβάλλουν» άλλοι, η ακάλυπτη γυναίκα δεν μπορεί να συγκριθεί με μία καλυμμένη, καθώς προέρχεται από ένα περιβάλλον που, θεωρητικά τουλάχιστον, προωθεί την απελευθέρωση των γυναικών και την αρχή της ισότητας των φύλων. Τα «αιτήματά» τους επομένως είναι εντελώς διαφορετικής φύσης αφού δεν είναι κοινός ο τρόπος με τον οποίο τους «επιβάλλεται» να συμπεριφέρονται και να ζουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

“Μη με κοιτάξεις!” ή “Κοίταξέ με!”; Η δύναμη του βλέμματος

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσω να μελετήσω το ζήτημα της «αορατότητας» ή όπως θα φανεί μέσα από την έρευνα, της «ορατότητας» που μπορεί να εξασφαλίσει η υιοθέτηση της μαντίλας στην πόλη της Κομοτηνής. Ενώ είναι αντικειμενικό γεγονός ότι οι διάφορες μορφές ισλαμικής ένδυσης αποκρύπτουν διάφορα σημεία του γυναικείου σώματος από τη δημόσια θέα (κεφάλι, μαλλιά, λαιμό, χέρια), από την άλλη η ένδυση αυτή καθιστά τις γυναίκες «ορατές» ως μουσουλμάνες. Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη «αορατότητα» εξασφαλίζει μια συγκεκριμένου είδους «ορατότητα».

Υπάρχει η άποψη που βλέπει το συγκεκριμένο θέμα της ορατότητας από την πλευρά της υποτέλειας. Σύμφωνα με τη Brenner, η hijab έχει έναν δίσημο χαρακτήρα: από τη μια πλευρά δίνει στις γυναίκες τη δυνατότητα να «διακρίνονται» (ως μουσουλμάνες) ενώ από την άλλη τις θέτει κάτω από τη διαρκή επίβλεψη των άλλων (στο Αθανασίου [επιμ.] 2007: 272). Με άλλα λόγια, η hijab εξασφαλίζει μεν μεγαλύτερη «ορατότητα», παράλληλα, όμως, λειτουργεί σα συνοπτικός μηχανισμός που θέτει τη φορέα του υπό διαρκή επίβλεψη.

Υπάρχει και η άποψη που δεν ταυτίζει τη hijab με υποτέλεια αλλά με την προσωπική επιθυμία για προβολή και ορατότητα στο δημόσιο χώρο. Η hijab προσλαμβάνεται ως ικανή να παρέχει στις γυναίκες τη δυνατότητα της «προσωπικής μεταμόρφωσης». Μολονότι ο όρος «μεταμόρφωση» μπορεί να φαίνεται υπερβολικός, συχνά διατυπώνεται η άποψη ότι η υιοθέτηση της μαντίλας μεταμορφώνει, όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες βλέπουν τον εαυτό τους, αλλά και τη σχέση τους με το ευρύτερο περιβάλλον.

Σύμφωνα με την Tarlo, αυτή η όψη της hijab δεν έχει αναλυθεί επαρκώς στα δυτικά συμφραζόμενα, ενδεχομένως επειδή για πολλούς δυτικούς η hijab συνδέεται περισσότερο με όρους «αορατότητας» παρά «ορατότητας» (1997: 132). Αντιθέτως με την τοποθέτηση αυτή, ενώ οι γυναίκες κρύβονται και εξαλείφονται εξολοκλήρου από την δημόσια σφαίρα, εντούτοις γίνονται πολύ ορατές ως μουσουλμάνες. Μάλιστα αυτή η ορατότητα έχει πολλαπλές σημασίες, και όχι μόνο θρησκευτικές, όπως θα υπέθετε κανείς. Καθιστά δηλαδή το υποκείμενο, όχι παθητικό φορέα με την έννοια της «καλυμμένης γυναίκας», αλλά ενεργητικό. Πρόκειται για τη μουσουλμάνα που με την εμφάνισή της περιφρονεί ή αξιολογεί τις επιλογές των άλλων. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, πρόκειται για μία άλλου είδους «πρόκληση». Συνεπώς, η κάλυψη δεν είναι μόνο «θρησκεία». Είναι και ένας τρόπος προβολής του εαυτού, τον οποίο θα μπορούσαμε να ονομάσουμε και «ναρκισσιστικό». Μία γυναίκα δεν προκαλεί μόνο με τη «γύμνια» της, αλλά και μέσα από την υπερβολική κάλυψη. Επίσης, με τον τρόπο που ντύνεται μπορεί να κρίνει και να επικρίνει τις επιλογές του «Άλλου». Για να γίνω πιο κατανοητή, θα αναφερθώ στο παράδειγμα μιας Τουρκάλας μουσουλμάνας η οποία ήρθε στην Κομοτηνή με σκοπό να κηρύξει τις βασικές αρχές του Ισλάμ σε μουσουλμάνες γυναίκες κατά την περίοδο του Ραμαζανιού. Η συνάντησή μας έλαβε χώρα στην μουφτεία³⁶.

---

36 Στην Κομοτηνή υπάρχει η επίσημα αναγνωρισμένη από το κράτος μουφτεία, η οποία διοικείται από τον διορισμένο από τις ελληνικές αρχές μουφτή, και η μη αναγνωρισμένη μουφτεία, η οποία διοικείται από τον εκλεγμένο από τη μουσουλμανική μειονότητα μουφτή. Είναι αξιοσημείωτο ότι το γραφείο της μουφτείας του

Ιεροκήρυκας: *Η απαγόρευση της μαντίλας είναι πολύ άδικη για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο καθένας θα πρέπει να εκφράζεται όπως θέλει...*

Ιουλία: *Εσείς πώς κρίνετε μία γυναίκα που εκφράζεται μέσα από ανοιχτά ρούχα;*

Η ιεροκήρυκας με κοίταξε εξεταστικά από επάνω μέχρι κάτω και μου χαμογέλασε. Όλοι όσοι παρακολουθούσαν τη συζήτησή μας στη μουφτεία γέλασαν με το νόημα της πράξης της. Παρόλα αυτά η ίδια δεν ένιωσα προσβεβλημένη, αντιθέτως μάλιστα θεώρησα ότι ήμουν ένας καλός στόχος για να ακούσω την άποψή της. Φορούσα ένα φαρδύ πράσινο φόρεμα μέχρι το γόνατο το οποίο είχε λεπτές τιράντες. Αρχικά είχα καλυμμένους τους ώμους μου με μία λεπτή ζακέτα την οποία όμως έβγαλα λόγω της υπερβολικής ζέστης. Στα πόδια μου φορούσα σανδάλια. Με την πράξη της γέλασα και εγώ μαζί με όσους παρακολουθούσαν τη συζήτησή μας και είπα «*Ναι, καλή ώρα...*».

Ιεροκήρυκας: *Λέω απλά να τη βοηθήσει ο Θεός, να μάθει τα σωστά. Εντάξει, αυτό ισχύει για τις μουσουλμάνες (μάλλον προσπάθησε να ανακαλέσει στην περίπτωση που θα ένιωθα προσβεβλημένη). Μόνο εύχομαι τα καλύτερα για αυτές...*

Η πληροφορήτρια αυτή είναι περίπου 30 ετών και έχει σπουδάσει θεολογία στην Τουρκία. Φορούσε μακριά φούστα και μπλουζα, μέσα από το μακρύ και χονδρό μαντώ της, μαντίλα, καλσόν και κλειστά παπούτσια. Παρατηρούσα για αρκετή ώρα το καλσόν της, καθώς η θερμοκρασία εκείνη την ημέρα ήταν ιδιαίτερα υψηλή. Με τη δική μου «ορθολογική» δυτική λογική, κάνω αυτόματα τη σκέψη ότι τα πολλά ρούχα ζεσταίνουν. Μετά σκέφτομαι ότι έτσι κάνω ουσιαστικά μία «πολιτική διάκρισης» που εξοβελίζει τον «Άλλο», τον «διαφορετικό» και τις συνήθειές του.

εκλεγμένου μουφτή βρίσκεται σε έναν καλοδιατηρημένο, καθαρό και σύγχρονο χώρο. Μάλιστα, ο ίδιος αναλαμβάνει πολλές πρωτοβουλίες που αφορούν τη μειονότητα ενώ χαίρει του σεβασμού όλων των μελών της μειονότητας. Τον συνάντησα δύο φορές στο καφενείο της πρώην τουρκικής νεολαίας, γεγονός που υποδεικνύει την προσπάθειά του να πλησιάσει τα νεαρά μέλη της κοινότητάς του. Από την άλλη πλευρά, η επίσημη μουφτεία της Κομοτηνής είναι ένα παλιό και βρώμικο κτίριο. Ο Εντέρ (υπάλληλος του συλλόγου επιστημόνων μειονότητας) με ενθάρρυνε να πάω, αν και με προειδοποίησε ότι καμία γυναίκα δε δουλεύει εκεί. Επίσης, μου τόνισε να μην αναφέρω σε κανέναν εκεί μέσα ότι είχα περάσει από την «άλλη» μουφτεία γιατί είχαν πολύ μεγάλη κόντρα και μπορεί να με έδιωχναν. «Αν σε ρωτήσουν για την ‘άλλη’ μουφτεία, πες τους ότι δεν πέρασες ποτέ από κει». Τελικά κανείς δε με ρώτησε κάτι τέτοιο, η επιμονή, ωστόσο, του Εντέρ να με προστατεύσει, με έκανε να καταλάβω ότι υπήρχε αρκετή ένταση στη σχέση μεταξύ των δύο μουφτήδων. Επίσης καταλάβαινα ότι οι περισσότεροι προτιμούσαν τον μουφτή που είχαν εκλέξει οι ίδιοι. Τον διορισμένο ήταν αναγκασμένοι να τον ανεχτούν. Μόλις περνούσες την παλιά πόρτα της εισόδου της «νόμιμης» μουφτείας, βρισκόσουν σε έναν μικροσκοπικό προθάλαμο όπου υπήρχε μία παλιά ψάθινη καρέκλα. Γύρω από τον «προθάλαμο» υπήρχαν 3 γραφεία. Στα αριστερά ήταν το γραφείο του μουφτή, πάντα κλειστό, στη μέση υπήρχε το γραφείο ενός κατώτερου γραμματέα και στα δεξιά βρισκόταν το γραφείο του ανώτερου γραμματέα του μουφτή. Το γραφείο του ανώτατου γραμματέα ήταν βρώμικο και ακατάστατο. Μύριζε υγρασία, πολλά έπιπλα στο βάθος ήταν αναποδογυρισμένα και γενικότερα επικρατούσε ένα χάος. Κάποια στιγμή βγήκε από το γραφείο του ο επίσημος μουφτής. Φορούσε λευκό τουρμπάνι και έναν μακρύ μαύρο μανδύα. Στο πάτωμα πρόσεξα πατημασιές από γυμνά πόδια και σκέφτηκα ότι θα είχαν περάσει τσιγγάνοι από εκεί. Το γεγονός αυτό ανέφερα στον Βεϊσέλ που είναι δικηγόρος και μου απάντησε «*Σίγουρα θα πέρασαν τσιγγάνοι από κει, γιατί παίρνουν πολλά διαζύγια και τα διαζύγια είναι μία από τις αρμοδιότητες του μουφτή*».

Θεωρώ σημαντικό το θέμα του «παρατηρητή» ή του outsider (από τη μεριά της πλειονότητας) μέσα σε μια πολυ-εθνοτική κοινωνία. Σε ένα προκλητικό άρθρο με τίτλο “*Please don’t rub your religion in my face*” (=«Παρακαλώ μην τρίβεις τη θρησκεία σου στο πρόσωπό μου»), στην εφημερίδα Guardian³⁷, ένας Βρετανός δημοσιογράφος μιλάει ειρωνικά όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με τουρμπάνια, kīrahs και hijab, καθώς βρίσκεται σε ένα λεωφορείο του Λονδίνου ένα πρωινό του Σαββάτου. Το επιχείρημά του είναι ότι δεν ξέρει πώς να αντιδράσει σε μία τόσο απροκάλυπτη επίδειξη θρησκευτικότητας. Σε ό,τι αφορά το εβραϊκό kīrah, γράφει: «*το kīrah υπενθυμίζει σε εκείνον που το φορά την ύπαρξη μίας μεγαλύτερης εξουσίας ενώ επίσης τον κάνει εκπρόσωπο της πίστης. Όμως, δεν μπορείς να αμφισβητήσεις το γεγονός ότι ο άνδρας που το φορά λέει στην πραγματικότητα ‘έχω μία σχέση με τον Θεό, την οποία, μιας και το έφερε η κουβέντα, ΕΣΥ ΔΕΝ έχεις’*». Από την άλλη, σε ό,τι αφορά τη hijab, ο Βρετανός δημοσιογράφος αναρωτιέται: «*Τι λέει; ‘Μη με κοιτάζεις’ ή ‘Κοίταξέ με;’*». Νομίζω ότι το ενδιαφέρον εδώ, δεν βρίσκεται τόσο στην απάντηση όσο στην ερώτηση καθώς φωτίζει τον βαθμό κατά τον οποίο η ορατότητα του Άλλου μέσω της ένδυσης, και ειδικά επειδή σημασιοδοτείται μέσα από τη θρησκεία, εγείρει νέου είδους σκέψεις και συναισθήματα (ίσως μοναξιάς, έχθρας, περιέργειας, ενόχλησης).

Η Αϊσέ (52 ετών, οδοντίατρος), που επιλέγει να μη φορά μαντίλα, λέει με ειρωνικό τρόπο:

«Αυτό το κάνουν όσοι έχουν προβλήματα και θέλουν να δείξουν τον εαυτό τους, να τραβήξουν την προσοχή. Αν μία γυναίκα σκεπάζεται στα καλά καθούμενα, ε, τότε έχει κάποιο πρόβλημα. Δεν μπορεί να διακριθεί με άλλον τρόπο και χρησιμοποιεί αυτόν. Για να φοράνε τόσο λαμπερά χρώματα, λένε σίγουρα ‘κοίταξέ με, είμαι διαφορετική’».

Αρκετές ακάλυπτες μουσουλμάνες υποστηρίζουν συχνά ότι σκοπός της μαντίλας μπορεί μεν να είναι να «προστατεύει» τις γυναίκες από τα βλέμματα, ωστόσο θεωρούν ότι στην πραγματικότητα η προσπάθεια αυτή είναι ανεπιτυχής, καθώς αυτό που καταφέρνουν είναι να κεντρίζουν το ενδιαφέρον και τα βλέμματα πολλών ανθρώπων. Ταυτόχρονα αξιολογούν με τον τρόπο τους τον «Άλλο» που δεν είναι «θρήσκος».

«Δεν ξέρω αν λέει ‘είμαι μουσουλμάνα’, αλλά ‘κοίταξέ με’ λέει σίγουρα. Όπως, βέβαια, και μία με ένα υπερβολικό μίνι λέει ‘κοίταξέ με’, αν και εντάζει, δεν προκαλούν με τον ίδιο τρόπο» (αντινομάρχης νομού Ροδόπης, 35 ετών).

Η «πρόκληση» γίνεται αισθητή όχι μόνο από την εικόνα μιας υπερβολικά καλυμμένης γυναίκες σε εξαιρετικά υψηλές θερμοκρασίες, αλλά και από το λόγο που αρθρώνουν συχνά προκειμένου να δικαιολογήσουν τις επιλογές τους.

«Δεν έτυχε ποτέ να μου πουν να βγάλω τη μαντίλα. Μόνο όταν έβγαλα το δίπλωμα και πήγα στο νοσοκομείο για εξετάσεις, μου είπε μια ηλικιωμένη χριστιανή ‘βγάλε τη μαντίλα βρε κορίτσι μου, δε σκας με τόση ζέστη;’. Κι εγώ της είπα ‘ε, δεν πειράζει, με προστατεύει και από τον ήλιο’» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

---

³⁷ Aaronovitch, D., The Guardian, 17/6/2003 (editorial).

Όταν η Τζεμιλέ ρωτήθηκε τι μήνυμα στέλνει προς τα έξω φορώντας τη μαντίλα της, μου απάντησε:

«Κοίταξέ με είμαι μουσουλμάνη!» (Η απάντησή της ήταν αυθόρμητη και απόλυτη, δείχνοντας υπερηφάνεια για αυτό που είναι).

Όταν στη συνέχεια τη ρώτησα αν αισθάνεται ότι η εμφάνισή της επηρεάζει τους τρόπους συμπεριφοράς της, μου απάντησε ότι οι άλλοι είναι που επηρεάζονται. Η απάντησή της ήταν χειμαρρώδης ενώ ανέβασε τον τόνο της φωνής της για να δείξει το βαθμό της αγανάκτησής της.

Για τέτοιου είδους αντιδράσεις θα μπορούσαν να δοθούν δύο ερμηνείες: ότι με τη στάση της κραυγάζει είτε «κοιτάζτε με!» είτε «με αδικείτε!». Δεν είναι λίγες οι φορές που οι καλυμμένες μουσουλμάνες αισθάνονται αδικημένες από την ενόχληση που προκαλεί η κάλυψή τους στους άλλους, αλλά και «θυματοποιούν» τον εαυτό τους. Αυτό εκδηλώνεται στην πράξη όταν μία καλυμμένη γυναίκα επιχειρεί να καθίσει στις καφετέριες της πόλης.

«Εγώ δεν επηρεάζομαι από την εμφάνισή μου, οι άλλοι επηρεάζονται... (γελάει με πικρία). Πολλές φορές δε μου επιτρέπουν την είσοδο σε κάποια μαγαζιά: 'δεν μπορείς να μπεις'. Τους λέω 'γιατί;' και μου λένε 'το αφεντικό δεν αφήνει'... (Φαίνεται στενοχωρημένη, της δείχνω συμπόνια με τα μάτια και την ενθαρρύνω να συνεχίσει ώστε να καταλάβει ότι επικοινωνούμε). Ναι, μια φορά έγινα ρεζίλι, ντράπηκα πάρα πολύ... Τώρα ρωτάω την αδερφή μου, που δε φοράει μαντίλα, αν μπορώ να πάω κάπου για καφέ...» (Τζεμιλέ, 30 ετών, νοικοκυρά).

«Ακόμα και όταν οδηγάς αμάξι σε κοιτάζουν περίεργα. Στην αρχή μου άρεζε αλλά μεγαλώνοντας καταλαβαίνεις τις ματιές και τα βλέμματα. Όταν τη φόρεσα για πρώτη φορά ήμουν έντεκα-δώδεκα χρονών, ένα παιδί. Τα βλέμματα, κυρίως των χριστιανών, ήταν είτε ενοχλητικά, είτε μειονεκτικά, είτε κοροϊδευτικά» (Τουτσέ, 28 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

Τα συναισθήματα που συνδέονται με τον τρόπο ένδυσης, προκαλούν συχνά εντάσεις στις ανθρώπινες σχέσεις στο δημόσιο πεδίο. Δεν είναι λίγες οι γυναίκες που φορούν μαντίλα και εκφράζουν την απροθυμία ή τον φόβο τους να επισκεφτούν περιοχές όπου οι ίδιες θα αποτελούν μία «ενδυματολογική μειονότητα» κυρίως επειδή τα βλέμματα των άλλων τις κάνουν να αισθάνονται «εκτός τόπου». Από την άλλη, αρκετοί φαίνεται να είναι οι μη μουσουλμάνοι που δεν θέλουν να συνυπάρχουν με μουσουλμάνες οι οποίες καλύπτουν τα μαλλιά τους. Αποκλείουν έτσι τις «ορατές» μουσουλμάνες από δημόσιους χώρους.

«...Μερικές φορές μόνο οι ελληνίδες³⁸ μας λένε 'γιατί φοράς μαντίλα;' κι εγώ συνήθως δεν απαντάω... Με ενοχλεί (αυτή η ερώτηση) γιατί εδώ στην Κομοτηνή μας ζουν και μας ξέρον. Στην Κομοτηνή με κοιτάνε σαν εξωγήινο ενώ αλλού δεν με κοιτάνε περίεργα! Θυμάμαι που είχαμε πάει με τον άνδρα μου στη Θάσο εκεί οι άνθρωποι δεν με κοιτούσαν, εδώ μόνο με βλέπουν από

³⁸ Η πληροφορητριά μου αποκαλεί τις άλλες γυναίκες «ελληνίδες» ενώ ελληνίδα είναι και η ίδια. Πρόκειται για έναν αφηγηματικό τρόπο που χρησιμοποιεί ώστε να αποστασιοποιηθεί από τις χριστιανές συμπολίτισσές της.

πάνω μέχρι κάτω και σκουντάει η μία την άλλη και λένε 'κοίτα'... Κυρίως οι λίγο πιο μεγάλες το κάνουν...» (Τζεμιλέ, 30 ετών, νοικοκυρά).

Θα πρέπει να ομολογήσω ότι αμήχανα ένιωθα και η ίδια όταν οι καλυμμένες μουσουλμάνες έριχναν επάνω μου τα βλέμματά τους κατά τις τυχαίες συναντήσεις που είχαμε στην αγορά της πόλης. Δεν ήταν λίγες οι φορές που αντιλήφθηκα να παρατηρούν εξονυχιστικά τόσο το ρουχισμό μου όσο και τα μαλλιά και το μακιγιάζ μου, συχνά με έναν αρκετά «ενοχλητικό» και αδιάκριτο τρόπο. Συγχρόνως σκέφτομαι ότι έχουμε να κάνουμε με δύο «άνισες» ομάδες, την πλειονοτική ομάδα των χριστιανών και τη μειονοτική μουσουλμανική ομάδα. Αλλά την ίδια στιγμή δε θέλω και να θυματοποιώ.

Σύμφωνα με την Tarlo (1997: 150), η hijab καθορίζει όχι μόνο τα άτομα με τα οποία μπορεί να συνασπρέφεται μία γυναίκα αλλά και τη φύση αυτών των συναστροφών. Οι ίδιες οι καλυμμένες της Θράκης, ωστόσο, ισχυρίζονται το αντίθετο, ότι δηλαδή η μαντίλα δεν επηρεάζει οποιαδήποτε συναστροφή ή δραστηριότητα της δημόσιας σφαίρας.

«Εγώ μπαινοβγαίνω παντού, είμαι μια πολύ δραστήρια γυναίκα. Δουλεύω πολλές ώρες την ημέρα, κάνω ιδιαίτερα σε μικρά παιδιά και δουλεύω σε φροντιστήριο, μαθαίνω σε φοιτητές τουρκικά. Έχω πολύ έντονη ζωή, δουλεύω συνέχεια, κινούμαι άνετα. Δε με κλείνει ούτε το Ισλάμ ούτε η μαντίλα. Αυτές που κλείνονται από τη μαντίλα δεν έχουν αυτοπεποίθηση. Με τη μαντίλα δεν πρέπει να είσαι μακριά από τη ζωή. Η μαντίλα δε σε εμποδίζει σε τίποτα, δεν είναι εμπόδιο στη ζωή, είναι τρόπος ζωής» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

Ένα από τα επιχειρήματα υπέρ της κάλυψης της κεφαλής και της ισλαμικής ενδυμασίας είναι ότι προφυλάσσει τις γυναίκες από τα ανδρικά βλέμματα. Προστατεύει έτσι τις γυναίκες από το να αντιμετωπίζονται ως σεξουαλικά αντικείμενα ενώ ταυτόχρονα διαφημίζει ολόκληρο το γυναικείο σώμα ως ένα ερωτικό αντικείμενο. Όπως διαβάζουμε στη Delaney (2006: 370), οι λέξεις *awra(h)*, *fitna* και *zina* είναι στενά συνδεδεμένες με την ισλαμική αντίληψη για τη γυναικεία σεμνότητα. Η *awra* προσδιορίζει κατά κυριολεξία τα απόκρυφα μέρη του σώματος τα οποία πρέπει να καλύπτονται. Είναι το αδύναμο σημείο, το αιδούιο. *Fitna* σημαίνει πειρασμός, χάος, διαφωνία ενώ *zina* είναι το διακοσμητικό στοιχείο, η ομορφιά. Η *zina* που μπορεί να επιδειχθεί δημόσια είναι το πρόσωπο και τα χέρια ενώ η κρυφή *zina* είναι το υπόλοιπο σώμα. Έτσι, ολόκληρο το γυναικείο σώμα πρέπει να αντιμετωπιστεί όπως το αιδούιο το οποίο αποτελεί ένα ευάλωτο και ευαίσθητο αντικείμενο που πρέπει να καλυφθεί, για να αποφευχθεί η αμηχανία και η αιδώς. *Awra* είναι ακόμα και η φωνή μιας γυναίκας καθώς οι γυναικείες χορδές μπορούν να διεγείρουν σεξουαλικά έναν άνδρα, παρασύροντάς τον στην αμαρτία. Συνεπώς, οι γυναίκες θα πρέπει να παραμένουν όσο γίνεται πιο σιωπηλές.

Ένα κλειστό στόμα αντιστοιχεί συμβολικά με έναν κλειστό κόλπο και το να μιλούν δημοσίως οι γυναίκες αντιστοιχεί στο να εκθέτουν τα γεννητικά τους όργανα. Με αυτόν τον τρόπο ο συσχετισμός ανάμεσα στο γυναικείο κεφάλι και στα γεννητικά όργανα ενισχύεται³⁹. Το

³⁹ Ο πίνακας “Le Viol” του υπερρεαλιστή ζωγράφου Rene Magritte νομίζω πως αναπαριστά εύγλωττα αυτή την αντίληψη. Πρόκειται για ένα γυναικείο κεφάλι με μαλλιά που πετούν, στο οποίο αντί για πρόσωπο υπάρχει ένας γυμνός γυναικείος κορμός - στήθη αντί για μάτια, γεννητικά όργανα αντί για στόμα. Ο Magritte έδωσε στον πίνακα την επιπλέον ονομασία «Ο Βιασμός» με την έννοια ότι τοποθετεί τον παρατηρητή στη θέση του

γυναικείο πρόσωπο είναι ερωτικό αλλά η ίδια δεν μπορεί να μιλήσει: τη γυναίκα μπορούν να τη βλέπουν αλλά όχι να την ακούν, προκειμένου να μην απειληθεί η κοινωνική τάξη και πειθαρχία.

Εικόνα 25. Rene Magritte, “Le Viol”
(© <http://eu.art.com/products/posters.htm>)

Η Μαροκινή φεμινίστρια Fatima Mernissi (1983) αναφέρει ότι οι γυναίκες που χρησιμοποιούν τον δημόσιο χώρο «εισβάλλουν» στο σύμπαν της Ummah (της κοινότητας των πιστών του Ισλάμ). Και όταν το κάνουν, οφείλουν να τηρούν τις καθιερωμένες εθιμοτυπικές συμπεριφορές δηλαδή να φορούν κάλυμμα και να επιδεικνύουν τη δέουσα σεμνότητα, με άλλα λόγια να περπατούν με γυρτούς τους ώμους και χαμηλωμένα τα μάτια. Οι «σωστές» γυναίκες πρέπει να είναι σίγουρες ότι η hijab καλύπτει ολόκληρο το σώμα, ότι είναι μονόχρωμη και σκούρα (ώστε να μην είναι ελκυστική και τραβάει τα βλέμματα), αδιαφανής και φαρδιά, (ώστε να μην αποκαλύπτει τις γυναικείες καμπύλες ή ό,τι φοράει από μέσα). Η εν λόγω κάλυψη πρέπει να γίνεται μόνο όταν οι γυναίκες βγαίνουν από το σπίτι τους στο δρόμο, δηλαδή το χώρο που θεωρείται αποκλειστικά ανδρικός. Το κάλυμμα σημαίνει ότι η γυναίκα είναι παρούσα στον κόσμο των ανδρών, παραμένει ωστόσο αθέατη, αφού στην ουσία δεν έχει δικαίωμα να βρίσκεται εκεί.

Μία γυναίκα είναι πάντοτε παρείσακτη σε ένα χώρο που ανήκει στους άνδρες γιατί θεωρείται εξ ορισμού αντίπαλος. Δεν έχει δικαίωμα να χρησιμοποιεί τους ανδρικούς χώρους και, όταν το τολμά, διασαλεύει την τάξη και ταράζει την πνευματική ηρεμία του άνδρα. Στην πραγματικότητα, απλώς και μόνο το ότι βρίσκεται εκεί όπου δεν έπρεπε να είναι, συνιστά πράξη

βιαστή ο οποίος εξαλείφει το γυναικείο πρόσωπο και το ερμηνεύει σύμφωνα με τις αντιλήψεις που έχει για το σώμα της (Pick & Roper 2004).

επιθετική. Κλονίζει την τάξη του Αλλάχ προτρέποντας τους άνδρες να υποπέσουν σε *zina* (=παράνομη σεξουαλική επαφή, βλ. παραπάνω). Έτσι ο άνδρας διακινδυνεύει την ησυχία του, την ασφάλειά του, την εύνοια του Αλλάχ, το κοινωνικό του κύρος.

Η κατάσταση επιδεινώνεται όταν η γυναίκα δεν φορά το κάλυμμά της. Όπως διαβάζουμε στη Mernissi (1983) η έκφραση που συνήθως χρησιμοποιείται στο Μαρόκο για μια γυναίκα που δεν είναι καλυμμένη είναι «*αριάνα*», δηλαδή γυμνή. Σύμφωνα με την τρέχουσα ιδεολογία, η παρενόχληση που επιφυλάσσουν οι άνδρες στις γυναίκες στο δρόμο είναι η προφανής απάντηση στην «επίθεση» των γυναικών. Έτσι νομιμοποιούνται να ακολουθούν με τις ώρες μια γυναίκα, να την ακουμπούν όταν τους δίνεται η ευκαιρία, να της επιτίθενται λεκτικά και όλα αυτά με την ελπίδα ότι θα την πείσουν να πάει μέχρι το τέλος την επιδεικτική της συμπεριφορά.

Οι καλυμμένες μουσουλμάνες ισχυρίζονται ότι θα ένιωθαν εντελώς «γυμνές» αν έβγαιναν έξω χωρίς τη μαντίλα τους. Θεωρούν ότι η μαντίλα αποτελεί «προέκταση» του εαυτού τους και ότι δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς αυτήν.

Η Τζεμιλέ (30 ετών, νοικοκυρά), τραβώντας προς τα κάτω το μόνε, προκειμένου να καλύψει τις ρίζες που ελάχιστα άρχισαν να φαίνονται και με ένα τρόπο που επιβεβαίωνε την ορθότητα της πράξης της, μου είπε:

«Γυμνή! (γελάει). Αν την έβγαζα θα ένιωθα γυμνή, ότι θα έχανα την πίστη μου. Δε θα την έβγαζα ποτέ».

Και η «γυμνότητα» που θα ένιωθαν οι καλυμμένες μουσουλμάνες αν αφαιρούσαν τη μαντίλα τους συνδέεται τακτικά με το θέμα της «συνήθειας», η οποία προβάλλεται ως τόσο ισχυρός παράγοντας ώστε οι περισσότερες καλυμμένες μουσουλμάνες, για παράδειγμα, δεν πτοούνται από τις μη συμβατές καιρικές συνθήκες.

Τουλιά: *Συνήθεια είναι, καθαρή συνήθεια. Η μάνα μου φοράει μαντίλα ορισμένες μόνο φορές, ενώ οι γυναίκες που είναι στην ηλικία μου σπάνια φοράνε. Και η πεθερά μου λέει ότι είναι συνήθεια και όταν βγαίνει έξω χωρίς μαντίλα νιώθει γυμνή.*

Λειλά: *Εγώ λέω στη μαμά μου καμιά φορά να βγάλει τουλάχιστον αυτό το μαύρο που τραβάει όλη τη ζέση.*

Τουλιά: *Μη νομίζετε, συνήθισαν. Εγώ όταν πηγαίνω στο τζαμί σκάω με τη μαντίλα και τότε τις ρωτάω 'πώς αντέχετε συνέχεια με τόσο κλειστά ρούχα;' (Τουλιά, 35 ετών, καθηγήτρια γαλλικών).*

Λειλά: *Είναι θέμα συνήθειας. Για παράδειγμα, όταν φοράς ράντα συνηθίζεις με αυτήν και όταν πας να βάλεις μανίκι σε ενοχλεί. Άρα, είναι καθαρά θέμα συνήθειας. Το ίδιο ισχύει και με τη φανέλα τον χειμώνα. Όταν τη φοράς σε κρατάει ζεστό και σε ευχαριστεί. Αν τύχει να τη βγάλεις αισθάνεσαι γυμνός, σα να μη φοράς τίποτα. Εγώ τώρα σε βλέπω με τα μακριά σου μαλλιά κάτω και ζεσταίνομαι μόνο που σε βλέπω! (γέλια). Δεν θα άντεχα να έχω τόσο μακριά μαλλιά το καλοκαίρι (Λειλά, 35 ετών, δημοσιογράφος).*

Από συζητήσεις που είχα τόσο με γυναίκες όσο και με άνδρες μουσουλμάνους στην πόλη της Κομοτηνής, η απάντηση σχετικά με το αν η μαντίλα προστατεύει μία γυναίκα από τα «κακά» βλέμματα είναι:

«Η γυναίκα είναι γενικά πολύ σεξουαλική και με τη μαντίλα δεν είναι πια. Λένε ότι στρέφει τα βλέμματα μακριά, δεν ξέρω» (Τσιδέμ, 18 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

«Η γυναίκα είναι σεξουαλική και δεν πρέπει να προκαλεί και να ελκεί τους άνδρες. Πρέπει να προστατεύεται» (Σουκρέμ, 20 ετών, φοιτήτρια).

«Εγώ πιστεύω ότι θέλει να διώξει τα βλέμματα, να προστατευτεί από αυτά. Η θρησκεία μας για αυτό λέει ότι πρέπει να τη φοράμε» (Εμινέ, 35 ετών, ψυχολόγος).

«Σίγουρα κοιτάζουν όλοι όποια είναι πιο ανοιχτή αλλά σε αυτά τα θέματα μια άκρη δύσκολα να βρεις. Και γενικά σε όλες τις θρησκείες, ο καθένας το τραβάει όπως θέλει, γι' αυτό υπάρχει ένα μάχαλο» (Εντέρ, 35 ετών, κτηνίατρος).

Στενά συνδεδεμένη με τα θετικά συναισθήματα της κοινότητας εξαιτίας της hijab είναι η αίσθηση ότι η μαντίλα παίζει έναν ουσιαστικό ρόλο στη διατήρηση της κοινωνικής και ηθικής τάξης, καθώς η υιοθέτηση της ισλαμικής ενδυμασίας δε σχετίζεται μόνο με την οικοδόμηση του εαυτού αλλά και με αυτήν της κοινωνίας ως όλον. Σύμφωνα με ευρήματα της Tarlo (2007), ορισμένες γυναίκες πιστεύουν ότι η μαντίλα πράγματι προλαμβάνει τα διαζύγια, αποτρέπει τους άνδρες από το να κάνουν έκλυτο βίο, αποτρέπει τις γυναίκες από το να τους οδηγούν στο στραβό δρόμο και, ως αποτέλεσμα, μένουν πάντα χρήματα για να πληρώνονται οι λογαριασμοί των διαφόρων κοινωνικών υπηρεσιών! Αυτά τα οφέλη της hijab προπαγανδίζονται σε μια ποικιλία μορφών μέσω της διδασκαλίας, φιλικών συζητήσεων, παιχνιδιών, παιδικών βιβλίων, γνωστών τραγουδιών ή μέσα από συζητήσεις για τη hijab που γίνονται στο διαδίκτυο.

Όπως διαβάζουμε στον *Παρατηρητή της Θράκης* (Γερούκη Αριάδνη, Ειδική Επιστήμονας της Νομικής Σχολής ΔΠΘ, 2/8/2008), «η μαντίλα έχει μεγάλη κοινωνική σημασία, καθώς υποδηλώνει την 'αγνότητα', δηλαδή την εγγύηση για τη μελλοντική σύναψη γάμου μέσα στην κοινότητα. Αποτελεί το 'διαβατήριο' για την είσοδο της κοπέλας στην 'αγορά' του γάμου μέσα σε μια μουσουλμανική κοινότητα».

Τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη υποστηρίζουν συχνά ότι η δυναμική της σεξουαλικότητας θα πρέπει να ρυθμιστεί έτσι, ώστε να επιφέρει κοινωνική και ψυχολογική αρμονία. Τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες είναι σεξουαλικά όντα. Η σεξουαλικότητα θεωρείται γενικά πολύ επιθυμητή αλλά θα πρέπει να την απολαμβάνει κανείς μόνο σε έναν κοινωνικά αποδεκτό γάμο. Έτσι, αν οι άνδρες και οι γυναίκες που είναι σε ηλικία γάμου, δεν έχουν παντρευτεί ακόμη, θα πρέπει να εμφανίζονται μεταξύ τους ως μη σεξουαλικά όντα, ως ουδέτεροι σύντροφοι. Με αυτό τον τρόπο, δε θα υπάρξει κανένας «πειρασμός» που θα μπορούσε να βλάψει την αξιοπρέπεια των ατόμων και να προκαλέσει τη διάσπαση της λειτουργίας μιας ολόκληρης κοινωνίας.

Στις περισσότερες αραβικές κοινωνίες, ο έμφυλος διαχωρισμός εκφράζεται με όρους διαχωρισμού του χώρου. Η μαντίλα και τα έμφυλα σύνορα, που αυτή συμβολίζει, βρίσκουν τις αρχές τους στις ισλαμικές αντιλήψεις περί γυναικών και γυναικείας σεξουαλικότητας. Σύμφωνα με τη Mernissi (1987: 19), η ιδεολογία του Ισλάμ υποστηρίζει ότι οι γυναίκες είναι «δυναμικά και επικίνδυνα όντα». Η δύναμή τους είναι η δύναμη της αποπλάνησης και της σεξουαλικότητας που θεωρείται ακαταμάχητη και διασπαστική. Ως πηγή καταστροφής και κινδύνου στην κοινωνική τάξη, η γυναικεία σεξουαλικότητα πρέπει να ελέγχεται και οι γυναίκες να περιορίζονται σε ξεχωριστή σφαίρα, αποκλεισμένες από τον κόσμο των ανδρών. Είναι ένα

ζήτημα το οποίο θυμίζει τη θεωρία για τις κοινωνίες της «τιμής» και της «ντροπής» στη Μεσόγειο, στο οποίο θα επανέλθω στη συνέχεια.

Στη Delaney (2006) διαβάζουμε για τις αναπαραστάσεις της γυναικείας και ανδρικής σεξουαλικότητας, όπως αυτή της παρομοίωσης του άνδρα με νερό και της γυναίκας με φωτιά, που προέρχεται από τους στίχους του ποιητή Ρούμι, σύμφωνα με τις οποίες αν το νερό βρίσκεται χωριστά πάνω από τη φωτιά βράζει, καίει μέχρι να εξατμιστεί ενώ εάν δεν χωρισθεί τότε σβήνει τη φωτιά. Η ανοιχτή έκθεση της γυναικείας ομορφιάς οδηγεί τον άνδρα στην τρέλα (επιθυμούν περισσότερα από όσα τους επιτρέπεται ή είναι ικανοί να έχουν, αποκτούν την άρρωστη συνήθεια του αυνανισμού, η οποία επιδεινώνεται με αισθησιακές ταινίες, βιβλία και περιοδικά). Η δηλητηρίαση από αλκοόλ μοιάζει με δηλητηρίαση από τον έρωτα όπου η πρώτη γουλιά είναι εθελοντική αλλά οι επόμενες γίνονται όπως και υπό την επήρεια του αλκοόλ και δεν ελέγχουν τα βασικά ένστικτα, οπότε μπορούν οι άνθρωποι να υποπέσουν σε αμαρτήματα, όπως αιμομιξία, φόνο, αυτοκτονία και υποδούλωση της ψυχής, η οποία δεν θα πρέπει να υποτάσσεται παρά μόνο στο Θεό.

Πολλές γυναίκες στην Κομοτηνή ισχυρίζονται ότι η μαντίλα τις προστατεύει από ενδεχόμενη σεξουαλική παρενόχληση χωρίς όμως να κατηγορούν τους άνδρες γι' αυτό. Συχνά χρησιμοποιείται το επιχείρημα ότι, επειδή η μουσουλμάνα είναι καλυμμένη, τη μεταχειρίζονται ως «πρόσωπο» και όχι ως σεξουαλικό αντικείμενο. Για το λόγο αυτό, υποστηρίζουν ότι με τα κατάλληλα ρούχα οι άνδρες δεν θα προκαλούνται από αυτές. Η MacLeod (1991: 107), δίνοντας ένα πιο ενεργό ρόλο στη γυναίκα, λέει ότι, το να χρησιμοποιούν τη μαντίλα για να κατευνάσουν τη ζήλια των συζύγων τους, σημαίνει πως «η αναγκαιότητα για αλλαγή δεν τοποθετείται στους άνδρες αλλά στις γυναίκες που συμβιβάζονται με τη νόρμα της κατάλληλης συμπεριφοράς των γυναικών υιοθετώντας μια ενδυμασία που θα τις προστατέψει από ακατάλληλα σχόλια».

«Εμείς τις ζηλεύουμε τις γυναίκες μας...» (Σεμίχ, 16 ετών, μαθητής).

«Είναι πολύ σεξουαλική η γυναίκα» (Αχμέτ, 16 ετών, μαθητής).

«Διαφορετικός είναι ο άνδρας, διαφορετική είναι η γυναίκα. Ότι θα δείξουμε, θα το δείξουμε μόνο στον άνδρα μας, όχι αλλού. Δεν πρέπει να βλέπουν οι ξένοι» (Φατμέ, 16 ετών, μαθήτρια).

«Η γυναίκα προκαλεί περισσότερο από τον άνδρα. Μονάχα το 5% των ανδρών θέλουν να είναι όμορφοι. Από τις γυναίκες το 95% θέλουν να είναι όμορφες. Όταν περνάει μία όμορφη γυναίκα, την κοιτάζουν όλοι 50 φορές» (εκλεγμένος Μουφτής).

Οι θέσεις αυτές των ντόπιων θυμίζουν τον ηθικό κώδικα της «τιμής» και της «ντροπής», που υποστηρίχθηκε από ένα κυρίαρχο ρεύμα Ευρωπαϊστών ανθρωπολόγων τις δεκαετίες 1960 και 1970, και που διακρίνει κοινά βασικά γνωρίσματα όσον αφορά τα φύλα σε όλες τις μεσογειακές κοινωνίες, από τη βόρεια Αφρική μέχρι τη νότια Ευρώπη⁴⁰. Οι Loizos και Parataxiarchis (1991: 222-225) εξηγούν ότι «τιμή» είναι η αξία ενός προσώπου τόσο ενώπιον της συνειδήσής του όσο και ενώπιον της κοινωνίας του. Υπό αυτήν την έννοια η «τιμή» συνδέει το ηθικό πρόσωπο με την κοινωνία και κυρώνει την κοινωνική θέση. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες έχουν τιμή όμως για να τη διατηρήσουν πρέπει να δράσουν με τρόπους που υπαγορεύονται από τη «φύση» τους και εμπλέκουν τη σεξουαλική πλευρά της ταυτότητάς τους.

⁴⁰ Σχετικά με τον κώδικα της «τιμής» και της «ντροπής» βλ. π.χ. Peristiany (1966) και Campbell (1964).

Στη Dubisch (2000: 247) διαβάζουμε ότι ο κώδικας τιμής και ντροπής επιβάλλει την αρετή που εκφράζεται με τη σεξουαλική αγνότητα στις γυναίκες και το καθήκον υπεράσπισης της γυναικείας αρετής στους άνδρες. Η υπεράσπιση της τιμής από τους άνδρες διεξάγεται στη δημόσια σφαίρα ενώ οι γυναίκες διαφυλάσσουν την τιμή καλλιεργώντας τη δική τους αίσθηση ντροπής. Η ντροπή μιας γυναίκας είναι μία ενστικτώδης αποστροφή προς τη σεξουαλική δραστηριότητα, μία προσπάθεια να συγκαλύψει σε ό,τι αφορά την ένδυση, την κίνηση και τη στάση της το γεγονός ότι κατέχει τις σωματικές ιδιότητες του φύλου της.

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, είναι δεδομένη η έμφυλη διάκριση ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα. Στη δημόσια σφαίρα, η ανδρική τιμή διεκδικείται, αξιολογείται, προασπίζεται. Οι γυναίκες, από την άλλη πλευρά, συμβάλλουν στην οικογενειακή υπόληψη παραμένοντας μέσα, περιορίζοντας τις δραστηριότητές τους όσο δυνατόν περισσότερο στην οικιακή σφαίρα. Έτσι, οι άνδρες είναι δημόσιοι και ορατοί ενώ οι γυναίκες είναι ιδιωτικές και κρυμμένες. Επιπλέον, η διατύπωση αυτή τοποθετεί σε υψηλότερη θέση τη «δημόσια» σφαίρα ως πηγή εξουσίας και γοήτρου. Επίσης σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, υπάρχει συγκεκριμένη «φύση» των ανδρών και των γυναικών. Η άποψη αυτή διατυπώνεται, για παράδειγμα, στον Campbell και στη γνωστή μελέτη για τους Σαρακατσάνους (1964), όπου διαβάζουμε για τις γυναίκες ότι είναι υπεύθυνες για την απώλεια του Παραδείσου, από τη «φύση» τους βρίσκονται κοντύτερα στο Διάβολο: στερούνται θέλησης και αποφασιστικότητας, υποτάσσονται εύκολα στη ζωική τους φύση, κατατείνουν προς την κακία και την πονηριά. *«Έρμιαια των σεξουαλικών τους ενστίκτων, 'φύσει' ηδυπαθείς, απειλούν την ηθική αρμονία και την κοινωνική ευταξία. Η σεξουαλικότητα των γυναικών και οι λειτουργίες του γυναικείου σώματος είναι πηγή μιαιρότητας και κινδύνων. Υπό αυτή την έννοια η θηλυκότητα είναι μειονεξία που πρέπει να ελεγχθεί, καταρχάς από τις ίδιες τις γυναίκες, με μια επιβεβλημένη τροπή του εαυτού τους προς τα μέσα. Η 'ντροπή', δηλαδή η αγνότητα, η συστολή και η σεμνότητα, ως στάση και συμπεριφορά αρμόζει στις ηθικές γυναίκες, σε αυτές που συμβάλλουν με την υιοθέτηση του αυτοπεριορισμού στην προστασία της οικογενειακής τιμής, για την οποία όμως έχουν μόνο δευτερεύουσα ευθύνη»* (Παπαταξιάρχης 1998: 46). Υπάρχει, ωστόσο, και άλλη μία πλευρά των γυναικών, διότι εκπροσωπούν τόσο το καλό όσο και το κακό. *«Ιδιαίτερα με τον κοινωνικά καταξιωμένο ρόλο της μητέρας, οι γυναίκες εξαγοράζουν την αμαρτωλή τους φύση, ταυτίζονται με τη Θεομήτορα και υπερβαίνουν την έκπτωτη Εύα μέσα τους. Ως μητέρες, οι γυναίκες εκφράζουν το τέλειο ηθικό αγαθό»* (Dubisch 2000: 249).

Ο κώδικας της «τιμής» και της «ντροπής» αμφισβητήθηκε από μετέπειτα κριτικά ρεύματα της ανθρωπολογίας⁴¹ αλλά είναι ενδιαφέρον ότι στο λόγο των ντόπιων της Κομοτηνής παρατηρούμε παρόμοια ουσιοκρατική αντίληψη των φύλων και των αντίστοιχων σεξουαλικών προσανατολισμών.

Η Abu-Lughod διαπιστώνει ότι οι γυναίκες *«όσο περισσότερο μπορούν να αρνηθούν τη σεξουαλικότητά τους τόσο μεγαλύτερη 'τιμή' και 'αξιοπρέπεια' θα έχουν»* (1986:153). Και η μαντίλα (όπως και ο εγκλεισμός) είναι ένας δύσκολος και δυναμικός τρόπος για έναν τέτοιο συμβιβασμό, καθώς τις «προφυλάσσει» από τους άνδρες. Σύμφωνα με την ίδια, οι γυναίκες έχουν μία διπλή φύση: ως σύζυγοι και μητέρες από τη μία, που αποτελούν το κέντρο της οικογένειας, και ως σεξουαλικό δέλεαρ από την άλλη, που απειλεί το οικοδόμημα αυτής της

---

⁴¹ Η κριτική αναθεώρηση έδειξε ότι η «μεσογειακότητα» είναι βορειοευρωπαϊκή κατασκευή που ανέδειξε τις κοινωνίες της νότιας Ευρώπης σε νόμιμο – σύμφωνα με το πρωτόκολλο της εποχής – αντικείμενο της αγγλοσαξονικής ανθρωπολογίας (βλ. Παπαταξιάρχης 1998: 50).

ίδιας οικογένειας: «*Η μαντίλα και ο εγκλεισμός αποτελούν παραδείγματα του ελέγχου της κοινωνίας επάνω στην παράνομη φύση των γυναικών. Τις γυναίκες δεν μπορείς να τις εμπιστευτείς, γι' αυτό πρέπει να ελέγχονται από εξωτερικές δυνάμεις*» (ibid: 83).

Υπό το φως των παραπάνω, είναι ενδιαφέρον να ακούει κανείς και εκείνες τις γυναίκες οι οποίες, όντας «κρυμμένες» πίσω από τη μαντίλα τους, δηλώνουν ότι δεν αισθάνονται ολοκληρωτικά «προστατευμένες» από τα βλέμματα των ανδρών. Ενδέχεται μάλιστα να παρενοχλούνται περισσότερο από τις ακάλυπτες.

«-Δεν ξέρω, μπορεί να σε ενοχλήσει πιο πολύ ένας άνδρας άμα φοράς μαντίλα...

(Της χαμογελάω και την κοιτάζω απορημένη) -Αφού δε βλέπουν τίποτα, τι ενοχλούν...

(Μου χαμογελάει κι αυτή και μου λέει με ένα ύφος γυναικείας αλληλεγγύης και κατανόησης)

«...αφού ξέρεις πώς είναι οι άνδρες... Αλλά νομίζω ότι έτσι (με τη μαντίλα) πιο πολύ προστατευόμαστε» (Τζεμιλέ, 30 ετών, νοικοκυρά).

Εδώ προκύπτει ένα σημαντικό θέμα: οι καλυμμένες γυναίκες αντιλαμβάνονται ότι η ίδια η κάλυψη δεν τις «εξαφανίζει» από το πεδίο των άλλων, δεν τις μετατρέπει σε «αόρατες». Άραγε τι να είναι αυτό που τις ενοχλεί πραγματικά, τι να είναι αυτό από το οποίο θέλουν να «κρυφτούν», εφόσον η κάλυψη δεν επιφέρει τα επιθυμητά για αυτές αποτελέσματα; Μήπως η καλυμμένη γυναίκα πράγματι εκλαμβάνεται ως περισσότερο «σεξουαλική» από μία ακάλυπτη γυναίκα, δεδομένου του στοιχείου της απόκρυψης και άρα της δημιουργίας επιθυμίας με βάση αυτό; Στην περίπτωση αυτή, η καλυμμένη γυναίκα υφίσταται την ανάλογη συμπεριφορά από κάποιο περίγυρο, που περιλαμβάνει την ενόχλησή της.

Οι ίδιες ισχυρίζονται ότι το βασικότερο κίνητρο για την κάλυψη δεν είναι πάντα η «αορατότητά» τους από το αντίθετο φύλο αλλά η ιδιωτικότητα που θεωρούν ότι η κάλυψη μπορεί να τους προσφέρει. Κάποιες αισθάνονται ότι η ιδιωτικότητα αυτή αποτελεί το μέσο που θα τις φέρει σε αμεσότερη «επαφή» και «επικοινωνία» με το Θεό. Το επιχείρημα έχει ως εξής: *«Δεν είναι ανάγκη να προβάλλουμε προς τα έξω τον εαυτό μας, είναι ωραίο να κρατάμε κάτι για μας και τον Θεό».*

Πρόκειται για μία συνηθισμένη «δικαιολογία» από την πλευρά των καλυμμένων γυναικών, οι οποίες τη χρησιμοποιούν προκειμένου να υποστηρίξουν την «επιλογή» τους (δηλαδή τη μαντίλα). Αυτή είναι μία εικασία που κάνω μετά από την εμπειρία μου μιλώντας μαζί τους, καθώς δε μου φαίνεται απίθανο η επίκληση της θρησκείας να χρησιμοποιείται για να καλύψει άλλα πράγματα - κάτι εξάλλου που γίνεται όχι μόνο από μουσουλμάνους αλλά και από χριστιανούς. Μία παρόμοια «δικαιολογία» είναι η ίδια η «ωραιοποίηση» της καταπίεσης. Πολύ συχνά η γυναίκα παρομοιάζεται (από τις ίδιες τις μουσουλμάνες γυναίκες) με ένα ωραίο «φαγητό», με «χρυσάφι», με «διαμάντι» ή με «λουλούδι» που πρέπει να «προστατευτεί», να καλυφθεί και να παραμείνει «αθέατο».

«Ένα πιάτο φαγητό, όταν το κρύβεις, δεν ξέρεις τι έχει μέσα. Όταν όμως το ανοίγεις ξέρεις τι έχει μέσα και σε τραβάει, είναι ελκυστικό. Το ίδιο γίνεται και με μία ανοιχτή γυναίκα. Σε άλλο εδάφιο γράφει για τους άνδρες, ότι πρέπει να φυλάγονται κι αυτοί» (Τουρκάλα Ιεροκήρυκας, 30 ετών).

«Στο Ισλάμ η γυναίκα θεωρείται ως κάτι που έχει μεγάλη αξία. Η γυναίκα είναι πιο ελκυστική και όμορφη, είναι σαν χρυσάφι, σαν ένα διαμάντι. Το ασήμι δεν έχει την αξία του διαμαντιού. Το

διαμάντι το βάζεις σε ένα κουτί με προσοχή και δεν το πετάς από δω κι από κει. Το προστατεύεις. Γι' αυτό καλύπτεται η γυναίκα» (Ντιλέκ, 25 ετών, δικηγόρος).

Επίσης, οι μουσουλμάνες γυναίκες υποστηρίζουν ότι σε κάθε περίπτωση, είτε με μαντίλα είτε χωρίς αυτήν, ένας άνδρας θα πρέπει πάντα να σέβεται μία γυναίκα και να μην την εκθέτει τόσο λεκτικά όσο και με άσεμνες πράξεις και χειρονομίες.

«Όσοι ενοχλούν μία γυναίκα δεν έχουν καθόλου επίπεδο. Ένας σοβαρός άνθρωπος δεν θα προσβάλει καμία γυναίκα, με μαντίλα ή χωρίς» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

Όμως, τι είναι αυτό που κάνει πιο «σεξουαλική» μια γυναίκα, η οποία καλύπτει όλα τα «προκλητικά» σημεία του σώματός της; Τι είναι αυτό που έλκει το ενδιαφέρον των ανδρών; Η ίδια η κάλυψη ή η απορία; Η περιέργεια και η αγωνία για το τι μπορεί να κρύβεται; Για να πάρω μια «ανδρική» άποψη, την ερώτηση αυτή υπέβαλα σε έναν μη μουσουλμάνο φίλο μου, κάτοικο της Αθήνας, όταν κάναμε σχετική συζήτηση κατά τη διάρκεια καλοκαιρινών μας διακοπών.

«Φαντάζομαι πως για κάποιον Άραβα ή Αφρικανό, η αφαίρεση της μαντίλας θα συμβολίζει την κατάκτηση, την επιβεβαίωση του κυνηγού... Σε μας τους δυτικούς, όμως, ίσως προστίθεται και ο παράγων 'εξωτισμός', ίσως δηλαδή βλέπουμε τη συγκεκριμένη πράξη και σαν μυστηριακή επιβεβαίωση, όχι μόνο του ανδρισμού μας, αλλά και της πολιτισμικής μας προέλευσης... Νομίζω πως πολλά είναι αυτά που δημιουργούν αυτή την έλξη... Το κυριότερο νομίζω πως είναι το ότι η αίσθηση του απαγορευμένου συνήθως ξυπνά τον κυνηγό μέσα στον άνδρα, φέρνει στην επιφάνεια τον αρχέγονο ενστικτώδη, πρωτόγονο εαυτό του. Η αφαίρεση της μαντίλας γίνεται έτσι στόχος, σύμβολο της προσωρινής υπερίσχυσης του αρσενικού πάνω στα πιεστικά δεσμά του εκπολιτισμού του και σύνδεσμος με την απελευθερωμένη, άγρια εκδοχή της ανδρικής του υπόστασης» (Αλέξανδρος, 28 ετών, φοιτητής).

Πρόκειται για μία άποψη που θεωρώ ότι θυμίζει τη διατύπωση του φιλοσόφου Fanon για το ίδιο ζήτημα. Σύμφωνα με το Fanon, αυτή η πράξη του "unveiling" (της αφαίρεσης της μαντίλας από έναν άνδρα) είναι μία πράξη βίας που ισοδυναμεί με απογύμνωση, με σπάσιμο της αντίστασης των γυναικών, με μετατροπή τους σε διαθέσιμες (στο Αθανασίου 2007: 266). Άρα είναι και μια άποψη που υπονοεί ότι η μαντίλα είναι «αντίσταση» για μια γυναίκα, κάτι με το οποίο μπορούμε ή όχι να συμφωνήσουμε. Εδώ οι θεωρητικές απόψεις δίστανται.

Η άποψη ότι οι άνδρες δελεάζονται σεξουαλικά στη θέα μίας καλυμμένης γυναίκας, είναι πολύ κυρίαρχη. Αυτό έδειξαν οι πληροφορητές κατά την έρευνα στην Κομοτηνή.

«Κανονικά τη φοράνε για να μην είναι σεξουαλικές. Αλλά κυρίως οι δυτικοί εξιτάρονται με τη μαντίλα... (χαμογελάει πονηρά)... Για το τι κρύβεται από μέσα αλλά τι νομίζουν ότι θα κρύβεται;... (γελάμε). Η φαντασία τους οργιάζει...» (αντινομάρχης νομού Ροδόπης, 35 ετών).

«Η μαντίλα υπάρχει για να αποφεύγει να προκαλεί. Ωστόσο και οι γυναίκες που φοράνε μαντίλα ίσως προκαλούν. Η σκέψη είναι αυτή που πρέπει να χαλιναγωγηθεί. Πίσω από όλα αυτά υπάρχει μία λογική εξήγηση. Από τη στιγμή που δεν θέλεις να προκαλέσεις, δεν έχει σημασία αν φοράς ή όχι μαντίλα... Έχω ακούσει ότι οι γυναίκες είναι πολύ σέξι με τη μαντίλα... (γελάει). Είναι το άγνωστο. Πέρα από τα εσώρουχα και τα προκλητικά ρούχα, το ντυμένο με κάποια σκισίματα και

ορατά σημεία είναι πιο σέξι... Ακόμη, λένε ότι στις Ισλαμικές χώρες, πολύ παλιά, οι γυναίκες δεν έπρεπε να περπατάνε πολύ δυνατά για να μην τραβάνε πολύ τα βλέμματα των ανδρών. Δεν ξέρω τώρα αν είναι δίδαγμα θρησκευτικού περιεχομένου...» (Μπελγίν, 35 ετών, καθηγήτρια αγγλικών, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Παρόλα αυτά όταν μία γυναίκα θέλει να προκαλέσει το αντίθετο φύλο, έχει τη δύναμη να το κάνει ακόμη και μέσα από ένα μακρύ ένδυμα που μπορεί να κρύβει κάθε πτυχή του σώματός της, καθώς όπως αναφέρει μία πληροφορήτρια, «δεν μπορείς να χαλιναγωγήσεις τη σεξουαλικότητα κάποιου».

«Μα κοιτάζτε να δείτε, και οι άνδρες έχουν σεξουαλικότητα, έτσι δεν είναι; ... Δεν είναι ανάγκη να δείχνει το σώμα της για να είναι σέξι, και μία μαντιλοφορεμένη μπορεί να είναι σέξι. Θυμάμαι στην Αίγυπτο που είχα πάει εκδρομή, είχα δει μία γυναίκα καλυμμένη από πάνω μέχρι κάτω, ως και γάντια φορούσε στα χέρια της, και ήταν τόσο σέξι που όλοι έτρεχαν από πίσω της. Και το κακό είναι ότι αυτό που λέω το ξέρουν και οι άνδρες και το εκμεταλλεύονται. Δεν μπορείς να ρυθμίσεις ή να χαλιναγωγήσεις τη σεξουαλικότητα κάποιου, ό,τι κι αν φοράει. Ο ανθρώπινος οργανισμός δεν μπορεί να αλλάξει, όπως οι καθολικοί ιερείς, που δεν τους επιτρέπεται να παντρευτούν, έχουν ομοφυλοφιλικές σχέσεις. Δεν είναι δυνατό να το πειθαρχήσεις αυτό» (Αϊσέ, 52 ετών, οδοντίατρος).

«... Όμως, αν μια γυναίκα θέλει να γίνει προκλητική, μπορεί ακόμα και με φερετζέ. Μία γυναίκα έχει πάντα τον τρόπο της. Μπορεί για παράδειγμα να βάλει ένα πολύ στενό μαντώ. Λίγο σεξουαλική είναι έτσι;... (χαμογελάει). Η θηλυκότητα δεν κρύβεται ό,τι κι αν βάλει μια γυναίκα» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Η Tarlo (1997) μας λέει ότι πολλοί μουσουλμάνοι που ζουν στην Αγγλία, οπότε βλέπουν ακάλυπτες γυναίκες, χρησιμοποιούν πολύ συχνά το διαδίκτυο και συγκεκριμένα την ιστοσελίδα Islam online για να συμβουλευτούν πώς πρέπει να συμπεριφέρονται ως πιστοί μουσουλμάνοι. Εκεί προτείνεται ότι τα πάρκα των δυτικών χωρών θα πρέπει να τα επισκέπτονται άνδρες μουσουλμάνοι είτε τις πολύ πρωινές ώρες είτε κατά το απόγευμα, όταν δηλαδή – επιτέλους – οι γυναίκες θα φορούν περισσότερα ρούχα εξαιτίας των χαμηλότερων θερμοκρασιών. Μάλιστα συμβουλεύονται να κατεβάζουν τα μάτια και να λένε προσευχές αν απροσδόκητα αντικρίσουν τη γυναικεία γυμνότητα σε δρόμους της Βρετανίας. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο δεν ισχύει και στην περίπτωση της Κομοτηνής, καθώς εκεί δεν έχουμε να κάνουμε με μία κοινωνία μεταναστών, όπως στη Βρετανία, αλλά με μία μειονότητα η οποία αποτελείται από γηγενείς που είναι το ίδιο γηγενείς όσο και οι «χριστιανοί» συμπολίτες τους. Στην Κομοτηνή είναι βέβαιο ότι μουσουλμάνους άνδρες μπορεί να συναντήσει κανείς όλες τις ώρες σε όλους τους δρόμους και τα σημεία της πόλης.

Οι αντιδράσεις από ορισμένες ακάλυπτες μουσουλμάνες σε ό,τι αφορά την «επιβολή» της κάλυψης και τη «χαλιναγωγήση» της γυναικείας σεξουαλικότητας, τίθενται ως εξής:

«Αν δεν είναι ο άνδρας καλός γιατί να φοράω εγώ μαντίλα, ας βάλει αυτός! Σε τελική ανάλυση, ας κάνει ό,τι θέλει, τι με νοιάζει εμένα; Αν λένε μην κάνεις αυτό ή μην κάνεις εκείνο, οι άνθρωποι το κάνουν από αντίδραση. Όπως και με την ταυτότητά μου. Αν μου αρνείσαι την τουρκική ταυτότητα, τότε θα νιώθω πιο Τουρκάλα. Έτσι το νιώθω, είναι το ίδιο με τα ναρκωτικά, το αλκοόλ, τα

τσιγάρα, το σεξ... Όταν βάζεις όρια στους ανθρώπους, τότε θέλουν να τα ξεπερνάνε. Αν τους αφήσεις, τότε θα βρουν τον δρόμο τους. Αν βρεις τον εαυτό σου, τότε ψάχνεις άλλα σημαντικά πράγματα. Ο χότζας λέει μην κάνεις αυτό ή εκείνο. Και από αντίδραση, εσύ θέλεις να κάνεις αυτό που σου απαγορεύει. Και οι χότζες και οι παπάδες ζουν ακόμα στον Μεσαίωνα, θέλουν οι άνθρωποι να είναι στην ίδια εποχή. Και επειδή δεν μπορούν να τους ελέγξουν, βάζουν πάντα μπροστά τη θρησκεία. Είναι σαν το σκάκι, οι άνθρωποι είμαστε πόνια, κάποιοι είναι τα άλογα, κάποιοι οι βασιλιάδες και πάει λέγοντας...» (Παρβίν, 35 ετών, πρόεδρος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

Τέτοιες απόψεις εκφράζουν οι πιο «ιδιαιτερες» ομάδες μουσουλμάνων γυναικών, εκείνες που ζουν πιο «ανεξάρτητα», που είναι σχετικά ευκατάστατες σε ό,τι αφορά την οικονομική τους κατάσταση, και που είχαν την ευκαιρία να λάβουν την τυπική εκπαίδευση μέχρι το πανεπιστήμιο. Αυτές οι γυναίκες έχουν την ικανότητα και τη δυνατότητα να ασκήσουν την κριτική τους στη δημόσια σφαίρα, και να αντιδράσουν σε ό,τι θεωρούν ότι τους «αδικεί» ή τους «καταπιέζει».

Ανακεφαλαιώνοντας, διαπιστώνω το δίσημο χαρακτήρα της κάλυψης. Οι μουσουλμάνες που υιοθετούν τη μαντίλα επιδιώκουν συνήθως να γίνουν «αόρατες». Το βασικότερο επιχείρημα που αρθρώνουν οι ίδιες για να υποστηρίξουν την «επιλογή» τους είναι ότι ο κυριότερος σκοπός της μαντίλας είναι να «προστατεύει» τις γυναίκες που τη φορούν, απομακρύνοντας όλα τα βλέμματα (ανδρικά και μη) από πάνω τους. Στη διαδικασία αυτή, αυτό που συγχρόνως καταφέρνουν πολλές φορές είναι να έλκουν ακόμη περισσότερο τα βλέμματα του ευρύτερου περιβάλλοντος, καθώς συχνά «προκαλούν» με την κάλυψή τους. Επομένως, η μαντίλα μπορεί πράγματι να «κρύβει» μία γυναίκα, ταυτόχρονα όμως την κάνει πολύ ορατή.

Το δυναμικό μήνυμα «Κοίταξέ με!» φάνηκε να στέλνει προς τους θεατές της η καλλιτέχνης Μαριλένα Πετρίδου, στα πλαίσια ενός θεατρικού δρωμένου που έλαβε χώρα στο Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα) στις 27 Νοεμβρίου του 2008. Το δρώμενο πραγματοποιήθηκε με αφορμή την έκθεση «Δυο μάτια μόνο...» της εικαστικού Νεφέλης Κονταρίνη, αμέσως μετά την ομιλία της ανθρωπολόγου Φωτεινής Τσιμπιρίδου, με θέμα: «Βλέποντας κάτω από το πέπλο: Γυναίκες του Ισλάμ ανάμεσα σε ‘κοσμικές’ και ‘θρησκευτικές’ ηγεμονίες». Η ηθοποιός υποδύθηκε μία καλυμμένη μουσουλμάνη η οποία ανάμεσα σε ένα πλήθος από ομοιώματα καλυμμένων γυναικών γέμισε το χώρο με μία σειρά από χοροθεατρικές κινήσεις. Το ενδιαφέρον στο δρώμενο αυτό, βρίσκεται στο γεγονός ότι η ηθοποιός εγκατέλειψε τη σκηνή της (η οποία - καθόλου τυχαία - ήταν και αυτή καλυμμένη με ένα λευκό ημιδιαφανές πέπλο), περνώντας ανάμεσα από το κοινό που την παρακολουθούσε έκπληκτο. Το «πέρασμα» αυτό το έκανε κοιτώντας μας στα μάτια με έναν τόνο «προκλητικό». Η καλυμμένη γυναίκα προκαλούσε όλους γύρω της να την κοιτάξουν ευθέως στα μάτια (ή αλλιώς έστελνε το μήνυμα «Κοιτάξτε με!») ενώ ταυτόχρονα επιβεβαίωνε με την ένταση του βλέμματός της την παρουσία της στον χώρο.

Υποθέτω η άποψη της καλλιτέχνης είναι ότι αυτό είναι ένα δυναμικό βλέμμα, η οποία θεωρώ ότι δεν ισχύει απόλυτα, όπως και η κυρίαρχη άποψη ότι οι καλυμμένες μουσουλμάνες απομακρύνουν όλα τα βλέμματα και γίνονται «ουδέτερες» αποκρύπτοντας ουσιαστικά κάθε σεξουαλική πτυχή του φύλου τους. Δεν είναι ασυνήθιστο κάποιος να προκαλείται με ποικίλους τρόπους, άρα και να δελεάζεται, στη θέα μιας καλυμμένης γυναίκας.

Στο παρόν κεφάλαιο μελέτησα το ζήτημα της «αορατότητας» που θεωρητικά εγγυάται η χρήση της μαντίλας, και της συνακόλουθης «ορατότητας» που η συγκεκριμένη «αορατότητα»

εξασφαλίζει. Παρουσίασα τα επιχειρήματα των πληροφορητριών από την Κομοτηνή σχετικά με τους λόγους για τους οποίους καλύπτονται. Η προστασία και η ιδιωτικότητα που προσφέρει η κάλυψη ώστε να έρχεται κανείς σε αμεσότερη «επαφή» και «επικοινωνία» με το Θεό είναι η ρητορική που χρησιμοποιείται συχνότερα από τις καλυμμένες μουσουλμάνες. Επιπλέον διαπίστωσα ότι η «πρόκληση» είναι μία έννοια που αφορά τόσο ένα ακάλυπτο, όσο και ένα υπερβολικά καλυμμένο γυναικείο σώμα. Άλλωστε δεν είναι λίγες οι πληροφορήτριες οι οποίες δηλώνουν ότι ένας από τους λόγους που καλύπτουν τα μαλλιά και το σώμα τους είναι η επιθυμία τους να ξεχωρίζουν και να έλκουν είτε τα ανδρικά είτε τα γυναικεία βλέμματα. Τα κίνητρα για την κάλυψη δεν είναι πάντοτε «αγνά», με την έννοια ότι η γυναίκα που καλύπτεται δεν επιδιώκει πάντα την «προστασία» από τις ματιές των άλλων.

Είναι μάλλον επιπόλαιες οι απόψεις εκείνες οι οποίες αυθόρμητα υποστηρίζουν ότι η κάλυψη συνεπάγεται απαραίτητα «προστασία» και ότι στην πραγματικότητα λειτουργεί ως μία «ασπίδα» που διώχνει μακριά όλα τα ανεπιθύμητα και αδιάκριτα βλέμματα. Στο παρόν κεφάλαιο δεν αμφισβητείται η άποψη αυτή καθεαυτή αλλά η απολυτότητα και η άρνηση κάθε εναλλακτικής πρότασης. Με άλλα λόγια, η μαντίλα χρησιμοποιείται από μουσουλμάνες, οι οποίες έχουν συχνά διαφορετικά κίνητρα για να την υιοθετήσουν, επιφέροντας και τα ανάλογα αποτελέσματα. Άλλοτε τη φορούν με σκοπό να παραμείνουν αθέατες, στέλνοντας το μήνυμα «Μη με κοιτάζεις!» και άλλοτε προκαλώντας τους άλλους να τις κοιτάξουν στα μάτια ενώ οι ίδιες κραυγάζουν σιωπηρά «Κοίταξέ με!».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η απώλεια του Παραδείσου

«Όποιος κάνει το κακό, με κακό θα πληρωθεί, και όποιος κάνει το καλό (άντρας ή γυναίκα) και πιστέψει, θα συμπεριληφθεί στη χορεία των εκλεκτών του Θεού οι οποίοι θα μουν στον Παράδεισο, όπου θα απολαμβάνουν όλα τα ατέλειωτα αγαθά του» (Κοράνιο, 40:40).

α. «Αμαρτία». Η κρυφή δύναμη των λέξεων

Ένα ζήτημα το οποίο δεν είχα σκεφτεί καθόλου ότι θα προκύψει, πριν έρθω σε επαφή με τους πληροφορητές, είναι αυτό της «αμαρτίας» - ίσως επειδή τα αυτονόητα πράγματα καμιά φορά τα προσπερνάμε. Η λέξη «αμαρτία» ήταν κρυμμένη πίσω από κάθε αναφορά στην πρακτική της μαντίλας και της υιοθέτησής της από τις μουσουλμάνες γυναίκες. Μάλιστα χρησιμοποιούνταν τόσο από τις καλυμμένες όσο και από τις ακάλυπτες μουσουλμάνες. Κατά τη διάρκεια της έρευνας πεδίου αναρωτήθηκα πολλές φορές πόσο μεγάλη δύναμη μπορεί να έχουν οι λέξεις (κυρίως μάλιστα όταν χρησιμοποιούνται από τις θρησκευτικές εξουσίες) και μέχρι ποιο βαθμό μπορεί να επηρεάζουν και να καθοδηγούν τις αντιλήψεις και τις πρακτικές των ανθρώπων. Η επιλογή των λέξεων και ο τρόπος με τον οποίο εκφράζονται τα θρησκευτικά κηρύγματα δεν είναι τυχαία. Για να δικαιολογήσω τη θέση μου αυτή αναφέρω το παράδειγμα της περίπτωσης που, προσπαθώντας κανείς να αποτρέψει κάποιον από μία «παράνομη» πράξη, του υπενθυμίζει ότι πρόκειται να υποπέσει σε «αμάρτημα». Είναι σημαντικό ότι η λέξη που επιλέγεται είναι «αμάρτημα» και όχι κάποια άλλη, όπως είναι η λέξη «κακό».

Τις σκέψεις μου αυτές μοιράστηκα με έναν συνομήλικό Πακιστανό ανθρωπολόγο ο οποίος θεωρώ ότι σκεφτόταν περισσότερο ως «πιστός μουσουλμάνος» παρά ως «ουδέτερος παρατηρητής». Μου απάντησε λοιπόν ότι υπάρχουν μεγαλύτερες και μικρότερες αμαρτίες και πως ανάλογα με αυτές που έχουμε διαπράξει ή όχι, θα «κριθούμε στο μεγάλο δικαστήριο του Θεού». Η ίδια επέμενα στο γεγονός ότι η επιλογή της λέξης «αμαρτία» δεν μπορεί να είναι τυχαία, αφού πλέον είναι γνωστό σε όλους σχεδόν τους ανθρώπους το τι αποδίδει, εφόσον όλοι τρομοκρατούνται στο άκουσμά της. Ο συνομιλητής μου αναρωτήθηκε για ποιο λόγο με προβληματίζει τόσο πολύ μία μόνο λέξη και στη συνέχεια μου ανέφερε ότι ο ίδιος δεν μπορεί να κρίνει τις πεποιθήσεις και τους φόβους των άλλων. Μήπως όμως ήταν ο ίδιος που φοβόταν να κάνει τέτοιες σκέψεις; Τελικά η λέξη «αμαρτία» έχει ακόμη μεγαλύτερη δύναμη από ό,τι φανταζόμουν ώστε να «τρομάξει» ακόμη και έναν ανθρωπολόγο (που υποτίθεται ότι είναι «ουδέτερος», και που μάλιστα διδάσκει Ανθρωπολογία σε ένα από τα καλύτερα πανεπιστήμια της χώρας του).

Η αμαρτία⁴² περιγράφεται στην Παλαιά Διαθήκη ως η παράβαση του νόμου του Θεού (Α' κατά Ιωάννη 3: 4) και επανάσταση εναντίον του Θεού (Δευτερονόμιο 9: 7, Ιησούς του Ναυή 1: 18). Η αμαρτία είχε την αρχή της με τον Εωσφόρο, το «λαμπερό αστέρι, το τέκνο της

---

⁴² Για ανθρωπολογικά κείμενα σχετικά με την έννοια της αμαρτίας στην Ορθοδοξία βλ. Stewart (2008) και Handman (1990).

αυγής», τον πιο όμορφο και δυνατό από τους αγγέλους. Δεν αρκέστηκε σε όλα αυτά, επιθύμησε να γίνει όμοιος με τον Θεό και αυτή ήταν η πτώση του και η αρχή της αμαρτίας (Ησαΐας 14: 12-15). Ονομάστηκε Σατανάς και έφερε την αμαρτία στην ανθρωπότητα βάζοντας σε πειρασμό τον Αδάμ και την Εύα που βρίσκονταν στον Κήπο της Εδέμ με την ίδια αποπλάνηση, «*θα γίνετε σαν θεοί*». Στη Γένεση 3 περιγράφεται η επανάστασή τους ενάντια στο Θεό και ενάντια στις εντολές Του. Από τότε η αμαρτία έχει περάσει σε όλες τις γενιές της ανθρωπότητας και εμείς, οι απόγονοι του Αδάμ, έχουμε κληρονομήσει την αμαρτία από αυτόν. Η προς Ρωμαίους (5: 12) μας λέει ότι μέσω του Αδάμ, η αμαρτία μπήκε στον κόσμο και έτσι ο θάνατος εξαπλώθηκε σ' όλους τους ανθρώπους γιατί «ο μισθός της αμαρτίας είναι θάνατος» (6: 23). Μέσω του Αδάμ, η έμφυτη κλίση στην αμαρτία μπήκε στην ανθρώπινη φυλή και οι άνθρωποι έγιναν αμαρτωλοί από τη φύση τους. Όταν αμάρτησε ο Αδάμ, η εσωτερική του φύση μεταμορφώθηκε από την αμαρτία του, φέρνοντάς του πνευματικό θάνατο και διαφθορά, που πέρασαν σε όλους όσους ήρθαν μετά από αυτόν. Οι άνθρωποι έγιναν αμαρτωλοί όχι επειδή αμάρτησαν, αλλά αμάρτησαν επειδή έγιναν αμαρτωλοί. Αυτή η κατάσταση είναι γνωστή ως *κληρονομική αμαρτία*. Ακριβώς όπως κληρονομούμε τα φυσικά χαρακτηριστικά από τους γονείς μας, έτσι κληρονομούμε και την αμαρτωλή φύση από τον Αδάμ. Ο Βασιλιάς Δαβίδ θρηνεί αυτή την κατάσταση της έκπτωτης ανθρώπινης φύσης: «*Δες ότι μες την αμαρτία γεννήθηκα, στην ανομία ζω από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής μου*» (Ψαλμός 51: 7).

Η *προσωπική αμαρτία* είναι αυτή που διαπράττεται καθημερινά από κάθε άνθρωπο. Επειδή έχουμε κληρονομήσει μια αμαρτωλή φύση από τον Αδάμ, διαπράττουμε ατομικά προσωπικές αμαρτίες (από φαινομενικά αθώα ψέματα μέχρι φόνους). «*Αν όμως ομολογούμε τις αμαρτίες μας, ο Θεός, που είναι αξιόπιστος και δίκαιος, θα συγχωρήσει τις αμαρτίες μας και θα μας καθαρίσει από κάθε άδικη πράξη*» (Α' κατά Ιωάννη 1: 9).

Η έννοια αυτή της αμαρτίας αποδίδεται στις τρεις μονοθεϊστικές συγγενικές θρησκείες (Χριστιανισμό, Ισλάμ, Ιουδαϊσμό). Πολύ συχνά ακούμε τους ιερείς να αποτρέπουν τους ανθρώπους να προβούν σε ενέργειες και πράξεις που θεωρούνται «αμαρτωλές». Και αυτό που τρομάζει τους ανθρώπους δεν είναι τόσο η ίδια η «αμαρτία», όσο οι συνέπειες που την ακολουθούν. Η «τιμωρία» που συνεπάγεται μία πράξη «αμαρτωλή» αφορά κυρίως τη «μεταθανάτια ζωή», γεγονός που την καθιστά ένα πολύ ισχυρό φόβητρο, ώστε οι άνθρωποι να μην παραβαίνουν «το λόγο του Θεού».

Τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες μουσουλμάνες, χρησιμοποιούσαν τον όρο «αμαρτία» κάθε φορά που αναφέρονταν στην αποχή από την υιοθέτηση της μαντίλας. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι η λέξη αυτή χρησιμοποιήθηκε από γυναίκες όλων των κοινωνικών κατηγοριών, και εννοώ ειδικά, όχι μόνο από γυναίκες που δεν είναι εγγράμματες, αλλά και από γυναίκες που έχουν τυπική εκπαίδευση μέχρι το πανεπιστήμιο, και από γυναίκες που διαθέτουν «αναγνωρισμένη» κοινωνική θέση και οικονομική επιφάνεια. Δεν υποστηρίζω ότι εν γένει οι ακάλυπτες (και συνήθως εγγράμματες) μουσουλμάνες κρίνουν την αποχή τους από τη μαντίλα ως πράξη «αμαρτωλή», ωστόσο διαπιστώνω ότι δεν είναι λίγοι εκείνοι οι κοσμικοί (γυναίκες και άνδρες) που πράγματι πιστεύουν ότι οι ακάλυπτες μουσουλμάνες «αμαρτάνουν». Εδώ έχει ενδιαφέρον ότι τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες μουσουλμάνες επιμένουν με την ίδια σφοδρότητα ότι είναι αμαρτία για μια μουσουλμάννα να μη φορά μαντίλα. Και το ιδιαίτερα παράδοξο είναι ότι ενώ το δέχονται απολύτως ως αμαρτία, ταυτόχρονα δηλώνουν ότι δεν καλύπτονται.

«Είναι μεγάλη αμαρτία. Μετά τα πενήντα, εξήντα χρόνια δεν πειράζει. Η θρησκεία μας λέει ότι μπορείς αν θέλεις να τη βγάλεις στα εξήντα. Σήμερα, αν δεν είναι κάτι αμαρτία, μπορείς να τα κάνεις όλα» (Ρεϊχάν, 25 ετών, μοδίστρα).

«Απλώς, μαντίλα πρέπει να φοράς γιατί η θρησκεία είναι έτσι. Και το ξέρω ότι είναι αμαρτία που δε φοράω» (Γκιουλντέν, 40 ετών, μοδίστρα).

«Τη δεχόμαστε ή όχι είναι το διάταγμα της θρησκείας και το ξέρω ότι εγώ αμαρτάνω που δεν φοράω. Η κάθε θρησκεία έχει, ανάλογα με την εποχή, κάποιους θεσμικούς νόμους» (Μπελγίν, 40 ετών, καθηγήτρια αγγλικών, σύζυγος πρώην βουλευτή).

«Το Κοράνι γράφει ότι η γυναίκα δεν επιτρέπεται να δείχνει τα μαλλιά της και τα χέρια της. Είναι αμαρτία» (Σαϊμέ, 20 ετών, φοιτήτρια).

Συχνά, μάλιστα, το μόνο επιχείρημα για το λόγο που μία «καλή» μουσουλμάνα οφείλει να καλύπτει τα μαλλιά της είναι απλώς ότι σε αντίθετη περίπτωση κάνει κάτι «κακό» ή «αμαρτάνει», χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις. Στο ερώτημα «γιατί αμαρτάνει μία ακάλυπτη μουσουλμάνα», πολύ συχνά λάμβανα την απάντηση «δεν ξέρω, είναι κακό». Από την άλλη, αρκετές φαίνεται να είναι οι μουσουλμάνες οι οποίες έχουν «ακούσει» ότι είναι αμαρτία να αποκαλύπτει μια γυναίκα τα μαλλιά της δημόσια όχι μόνο στους ξένους άνδρες αλλά ακόμη και στον δικό της. Κανένα εδάφιο του Κορανίου δεν απαγορεύει στις μουσουλμάνες να μένουν ακάλυπτες μπροστά στους συζύγους τους.

Επιπλέον, υπάρχει η άποψη ότι από τη στιγμή που μία μουσουλμάνα «επιλέγει» να εμφανίζεται καλυμμένη σε δημόσιους χώρους, είναι «υποχρεωμένη» (τουλάχιστον ηθικά) να υιοθετήσει τη μαντίλα εφ' όρου ζωής. Και αυτό, γιατί μία γυναίκα αμαρτάνει όταν φορά τη μαντίλα για ένα μικρό διάστημα και στη συνέχεια την αφαιρεί. Αυτό υποστήριξε μία νεαρή ακάλυπτη μουσουλμάνα η οποία με δέχτηκε στο σπίτι των γονιών της. Τη γνώρισα μέσω ενός φίλου μου στην Κομοτηνή ο οποίος ζούσε ακριβώς δίπλα στο διαμέρισμα των γονιών της. Η κοπέλα ήταν πολύ όμορφη ενώ στις φωτογραφίες που είχε κολλημένες στη ντουλάπα της ήταν έντονα μακιγιαρισμένη.

«Στη δική μας θρησκεία είναι αμαρτία, απαγορεύεται να δείξουμε τα μαλλιά στους άνδρες, ακόμα και στους άνδρες μας... Όλα είναι αμαρτία, να βάφεις τα νύχια σου, τα μαλλιά σου... Αλλά ποιος τα κρατάει;... Είναι αμαρτία να φοράς μαντίλα ένα μήνα και τους υπόλοιπους έντεκα να τη βγάζεις (θυμωμένη). Ο Θεός δε σε βλέπει εκείνους τους μήνες;... Αν φορέσεις, θα φοράς μέχρι να πεθάνεις, έτσι το υποστηρίζεις καλύτερα. Είναι πολύ αμαρτία από τη μία να μη φοράς και από την άλλη να φοράς» (Τσιδέμ, 18 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

Ωστόσο, ο αρραβωνιαστικός της ίδιας κοπέλας μου ανέφερε ότι η μαντίλα προορίζεται ουσιαστικά μόνο για το τζαμί. Πολλοί πιστεύουν, όμως, ότι εφόσον είναι αμαρτία για μια γυναίκα να μην καλύπτεται μέσα στο τζαμί, το ίδιο θα ισχύει και για όλους τους υπόλοιπους χώρους.

«Η θρησκεία δε λέει να τη φοράς συνέχεια, μόνο μέσα στο τζαμί. Αλλά οι άλλοι το σκέφτονται αλλιώς. Ότι είναι αμαρτία. Αφού είναι αμαρτία να μην φοράς μαντίλα στο τζαμί, θα είναι αμαρτία να μην την φοράς και έξω» (Αλή, 22 ετών, ιδιωτικός υπάλληλος).

Επιπλέον, πολλές καλυμμένες μουσουλμάνες υποστηρίζουν ότι φορούν κοντομάνικες μπλούζες ή ακόμη μίνι φούστες όταν βρίσκονται στο σπίτι. Παρόλο που για πολλές δεν είναι «κακό», ή μάλλον δεν είναι «αμαρτία», να φορούν μίνι φούστα μέσα στο σπίτι τους, παρουσία γυναικών και πολύ στενών ανδρικών συγγενικών προσώπων, εντούτοις ορισμένες μουσουλμάνες επικρίνουν αυτήν την τάση.

«Αμαρτία λένε... εμένα αν με δουν με κοντομάνικο, θα λένε 'κάνει αμαρτία, κοροϊδεύει τη θρησκεία'. Αλλά εμένα δε με νοιάζει (με περιφρόνηση), τι να κάνουμε, έτσι θέλουμε έτσι κάνουμε» (Φαδιλέ, 52 ετών, ιδιοκτήτρια καταστήματος γυναικείων ενδυμάτων).

«Στο σπίτι φοράω και μίνι και απ' όλα... Ε, μερικές δεν φοράνε... Ορισμένες γυναίκες λένε, ότι δεν κάνει να φοράς μίνι στο σπίτι... Μπορεί να δείξουν τα μαλλιά στο γείτονα, αλλά στο σπίτι να φοράνε μακριά... Αυτές οι γυναίκες δεν ξέρουν το σωστό, δεν ξέρουν το σωστό...» (Και επαναλαμβάνει μερικές φορές την ίδια φράση, προσπαθώντας να με πείσει ότι η ίδια κάνει σίγουρα το σωστό) (Τζεμιλέ, 30 ετών, νοικοκυρά).

Για ποιο λόγο χρησιμοποίησαν οι πληροφορητές μου την λέξη «αμαρτία» αντί της λέξης «κακό»; Ποια είναι η δυναμική και τι συνέπειες συνεπάγεται η πρώτη σε σχέση με τη δεύτερη έννοια; Έλαβα μία απάντηση από μία πληροφορήτρια, με την οποία ήπια καφέ σε ένα κατάστημα της πόλης.

«Όταν πεις σε κάποιον, 'μην το κάνεις αυτό, είναι κακό', δεν τον πείθεις και πολύ, θα το κάνει. Όταν, όμως, μπαίνει η λέξη αμαρτία είναι πιο εύκολο να κόψεις τις συνήθειες κάποιου. Τον χτυπάς στο φιλότιμο. Βάζοντας μπροστά τη λέξη 'αμαρτία', μπορείς να πετύχεις πολλά» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Φαίνεται πως πράγματι «μπορείς να πετύχεις πολλά» καθώς δεν είναι λίγες οι γυναίκες που τρομοκρατούνται στην ιδέα της αμαρτίας. Υπάρχει η πεποίθηση ότι οι γυναίκες που αποκαλύπτουν τα μαλλιά τους στους ξένους άνδρες, θα πάνε στην Κόλαση γιατί έχουν «αμαρτήσει». Σε πολλές μουσουλμανικές απεικονίσεις της Κόλασης αναπαρίστανται ακάλυπτες γυναίκες. Σύμφωνα με μελέτη της Delaney, τα μαλλιά θυμίζουν τη Sirat, τη γέφυρα πάνω από την οποία πρέπει να περάσουν οι ψυχές των νεκρών. Η Sirat είναι τόσο στενή όσο μία πλεξίδα που κόβεται στα δύο για τους αρματωλούς, οι οποίοι πέφτουν στην Κόλαση, ενώ πλαταίνει για τους δίκαιους ανθρώπους σχηματίζοντας ένα μονοπάτι που οδηγεί στον Παράδεισο. Συχνά υποστηρίζεται ότι για κάθε τούφα μαλλιά που αποκαλύπτει μία γυναίκα, θα περάσει μία μέρα στην Κόλαση. Τα γυναικεία μαλλιά αποτελούν σύμβολο της γυναικείας σεξουαλικότητας, επομένως οι προσπάθειες των ανδρών να ελέγξουν τα μαλλιά θα πρέπει να συμβολίζουν τις προσπάθειές τους να ελέγξουν τις γυναίκες (2006: 356-357).

Μία μεσήλικη μουσουλμάνα που συνάντησα στο μαχαλά όπου βρίσκεται το σπίτι της, εξέφρασε με βεβαιότητα την άποψη ότι η αποχή από την πρακτική της μαντίλας συνιστά πράξη «αμαρτωλή». Τη μουσουλμάνα αυτή τη βρήκα να κάθεται κάτω στο δρόμο έξω από το σπίτι της. Στην προσπάθειά μου να την πλησιάσω, κάθισα πλάι της και τη ρώτησα αν ζεσταίνεται (οι ημέρες κατά τις οποίες διεξήγαγα την έρευνα στην Κομοτηνή ήταν αφόρητα ζεστές σε βαθμό που η ίδια υπέφερα από λιποθυμικές τάσεις). Η πληροφορήτρια συμφώνησε ταλαιπωρημένη ότι πράγματι κάνει ζέστη, ωστόσο συνέχισε:

«Είναι αμαρτία να φοράς ανοιχτά, έτσι νομίζω, δεν ξέρω, τι να σου πω... Όλοι οι άνθρωποι έχουν αμαρτίες, και ο χότζας και ο παπάς και όλοι μας. Δεν υπάρχει άνθρωπος χωρίς αμαρτίες. Όλοι οι άνθρωποι είμαστε το ίδιο, η ζωή περνάει, σημασία έχει που θα πάμε μετά. Όταν πεθάνουμε δε θα έχουμε ούτε μαμά, ούτε μπαμπά, ούτε γιο, μόνο στο Θεό θα είμαστε. Πρέπει να προσέχουμε να μη μας κάψει» (αρκετά φοβισμένη), (Γκιουλντέν, 50 ετών, νοικοκυρά).

«Εμένα η μαμά μου, μου λέει 'θέλω να βάλεις μαντίλα, μια μέρα όλοι θα πεθάνουμε, μη φοράς πολύ ανοιχτά ρούχα'» (Λεϊλά, 35 ετών, δημοσιογράφος).

Είναι «αμαρτία» για μία πιστή μουσουλμάνα να αποκαλύπτει τα μαλλιά της, από την άλλη όμως δεν φαίνονται να συμφωνούν όλοι οι πληροφορητές μου σχετικά με το τι μπορεί να είναι η «αμαρτία» ή ποιες είναι οι πράξεις που θεωρούνται περισσότερο «αμαρτωλές». Για παράδειγμα, το κάπνισμα θεωρείται γενικά από το Ισλάμ μία πράξη αμαρτωλή. Και είναι βέβαιο ότι η αποχή από το κάπνισμα τηρείται από πολλούς μουσουλμάνους. Θυμάμαι από τη συνάντησή μου με τους Άραβες πρίγκιπες του Ντουμπάι (βλ. τελευταίο κεφάλαιο), τους οποίους γνώρισα σε καλοκαιρινές διακοπές τον Ιούλιο του 2008 στην Κέρκυρα, ότι ένας κοινός φίλος Έλληνας πήγε κάποια στιγμή να κάνει ψώνια από το περίπτερο. Ο μεγαλύτερος από τους δύο πρίγκιπες προσφέρθηκε να του πληρώσει όλα όσα είχε αγοράσει (και μάλιστα η προθυμία του άγγιζε τα όρια της διαταγής), με εξαίρεση ένα πακέτο τσιγάρα. Ο λόγος για αυτή την εξαίρεση ήταν ότι το Ισλάμ απαγορεύει ρητά το κάπνισμα και, έστω και αν αυτά τα τσιγάρα δεν προορίζονταν για τον Άραβα μουσουλμάνο, ο ίδιος δεν θέλησε να γίνει «συνένοχος» σε μία πράξη που το Ισλάμ θεωρεί «αμαρτωλή».

Αναρωτιέμαι μήπως και σε ποιες περιπτώσεις οι πληροφορητές «βαφτίζουν» μία πράξη «αμαρτωλή» στρατηγικά. Έθιξα το θέμα με τον Αχμέτ, 16 ετών, ο οποίος μου ανέφερε ότι μια γυναίκα που επιδεικνύει την ομορφιά της στους ξένους «αμαρτάνει». Τον νεαρό αυτό συνάντησα στο καφενείο της «πρώην τουρκικής νεολαίας» μαζί με τους συμμαθητές του που μόλις είχαν σχολάσει από το σχολείο. Καθόταν άνετα με τους φίλους του και έπινε «τουρκικό» καφέ (πολλοί νεαροί μουσουλμάνοι προτιμούν αυτό το είδος καφέ) ενώ έδειχνε ο πιο πρόθυμος από την παρέα να κουβεντιάσει μαζί μου. Δε σταμάτησε ούτε λεπτό να καπνίζει τα τσιγάρα του.

«Πρέπει να κρύβουμε την ομορφιά, είναι αμαρτία όταν τη δείχνεις στους ξένους. Εντάξει, τώρα και να μη φοράει μαντίλα δεν είναι τόσο μεγάλη αμαρτία... Για μας το αλκοόλ και το ψέμα είναι οι μεγαλύτερες αμαρτίες».

Όταν λίγο αργότερα, όμως, του έδειξα τα τσιγάρα που είχε ακουμπισμένα στο τραπέζι, ρωτώντας τον αν και το κάπνισμα θεωρείται αμαρτία, μου απάντησε αμήχανα:

«Ε, το τσιγάρο δεν είναι και τόσο» (αμαρτία).

Τα παρακάτω μου είπαν οι ίδιοι οι «εκπρόσωποι» του Ισλάμ στην Κομοτηνή σχετικά με το «αμάρτημα» που διαπράττει μία μουσουλμάνα όταν αφήνει τα μαλλιά της ακάλυπτα. Και κυρίως ποιο είναι πρακτικά το «τίμημα» μιας τέτοιας πράξης και κατά πόσο μπορεί να επηρεάσει τη θέση κάποιου μέσα στην θρησκεία.

«Αν πεις ότι ο Μωάμεθ δεν είναι Προφήτης, βγαίνεις από το Ισλάμ. Αν δε φορέσεις μαντίλα δεν πειράζει τόσο, δεν βγαίνεις από το Ισλάμ. Η μαντίλα έχει να κάνει με τις πράξεις, όπως είναι η νηστεία και η προσευχή. Και άλλο είναι να λες ότι δεν υπάρχει μαντίλα στη θρησκεία, άλλο ότι δεν

θέλεις να τη φοράς. Το πρώτο έχει να κάνει με την πίστη και το δεύτερο με τις πράξεις» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

«Κατά το Ισλάμ αμαρτάνεις (όταν δεν υιοθετείς τη μαντίλα), αλλά δεν βγαίνεις από τη θρησκεία. Όπως γίνεται και με το αλκοόλ» (Τουρκάλα Ιεροκήρυκας, 30 ετών).

Ωστόσο, ορισμένες κοσμικές μουσουλμάνες «βλέπουν» πέρα από τα θρησκευτικά δόγματα, τις απαγορεύσεις και τους «νόμους» που κρίνουν τους ανθρώπους και τις πράξεις τους. Ο Μαρξ παρομοίαζε συχνά τη θρησκεία με το όπιο. Η φράση του «η θρησκεία είναι το όπιο των λαών» είναι αναμφίβολα ένας από τους πιο διάσημους φιλοσοφικούς αφορισμούς. Για το Γερμανό φιλόσοφο η θρησκεία, όπως και το όπιο, δημιουργεί ευχάριστες παραισθήσεις στα άτομα που τα εμποδίζει αφενός να δουν τη σκληρή πραγματικότητα της «εκμετάλλευσης» και αφετέρου να εξεγερθούν εναντίον των καταπιεστικών συνθηκών που αντιμετωπίζουν. Με άλλα λόγια και τα δύο «αποχαυνώνουν». Οι ίδιες οι κοσμικές υποστηρίζουν ότι οι αυστηροί περιορισμοί και οι απαγορεύσεις μπορεί συχνά να οδηγούν σε αντίθετα από τα επιθυμητά αποτελέσματα καθώς οι άνθρωποι τείνουν να αντιδρούν με διάφορους τρόπους σε καταπιεστικά συστήματα. «Όταν βάζεις όρια στους ανθρώπους, τότε θέλουν να τα ξεπερνάνε». Αυτό υποστήριξε μία ακάλυπτη μουσουλμάνη η οποία αγωνίζεται για την κατοχύρωση του προσδιορισμού της μειονότητας ως «τουρκικής» καθώς θεωρεί ότι η στροφή των ανθρώπων προς τη θρησκεία, τους οδηγεί σε εσωστρέφεια και μισαλλοδοξία. Η ίδια έχει οικουμενική αντίληψη για τις θρησκείες, θεωρώντας παράλογο το διαχωρισμό των ανθρώπων σε θρησκευτικές ομάδες.

«Αν λένε μην κάνεις αυτό ή μην κάνεις εκείνο, οι άνθρωποι το κάνουν από αντίδραση. Όπως και με την ταυτότητά μου. Αν μου αρνείσαι την τουρκική ταυτότητα τότε θα νιώθω πιο Τουρκάλα. Έτσι το νιώθω, είναι το ίδιο με τα ναρκωτικά, το αλκοόλ, τα τσιγάρα, το σεξ... Όταν βάζεις όρια στους ανθρώπους, τότε θέλουν να τα ξεπερνάνε. Αν τους αφήσεις, τότε θα βρουν τον δρόμο τους. Αν βρεις τον εαυτό σου, τότε ψάχνεις άλλα σημαντικά πράγματα. Ο χότζας λέει μην κάνεις αυτό ή εκείνο. Και από αντίδραση, εσύ θέλεις να κάνεις αυτό που σου απαγορεύει. Και οι χότζες και οι παπάδες ζουν ακόμα στον Μεσαίωνα, θέλουν οι άνθρωποι να είναι στην ίδια εποχή. Και επειδή δεν μπορούν να τους ελέγξουν, βάζουν πάντα μπροστά τη θρησκεία. Είναι σαν το σκάκι, οι άνθρωποι είμαστε πόνια, κάποιοι είναι τα άλογα, κάποιοι οι βασιλιάδες και πάει λέγοντας...» (Παρβίν, 35 ετών, πρόεδρος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

«Όσο μεγαλώνεις, καταλαβαίνεις γιατί υπάρχουν οι θρησκείες και γιατί βάζουν και τις νηστείες. Παντού υπάρχουν σκοπιμότητες. Και στην Αίγυπτο που πήγα, είδα ότι η θρησκεία ελέγχει τον κόσμο. Τους λένε μην κάνεις αυτό και μην κάνεις εκείνο» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

β. «Καρδιά σα νυφικό. Το να είσαι μουσουλμάνη είναι στην καρδιά, όχι στη μαντίλα».

Αρκετές είναι οι ακάλυπτες μουσουλμάνες στην Κομοτηνή οι οποίες υποστηρίζουν τη φιλελεύθερη άποψη ότι η χρήση της μαντίλας από τις γυναίκες μπορεί μεν να απαιτείται από το Ισλάμ από την άλλη όμως δεν αρκεί για να κάνει «καλή» μία μουσουλμάνη. Υποστηρίζουν ότι

άλλες όψεις της θρησκείας έχουν μεγαλύτερη σημασία και ότι μία μουσουλμάνα μπορεί να είναι «καλή» και «σωστή» χωρίς να καλύπτει απαραίτητα τα μαλλιά της. Μάλιστα, δηλώνουν διαρκώς ότι «το Ισλάμ δεν είναι στη μαντίλα αλλά στην καρδιά». Αν κάποια γυναίκα δεν συμπεριφέρεται «σωστά», δεν ακολουθεί μία «ηθική» στάση ζωής, τότε η μαντίλα δεν έχει καμία ουσία: «Η ουσία βρίσκεται σε αυτό που έχει μέσα το κεφάλι, όχι στη μαντίλα»:

«Αυτό που μετράει είναι να είσαι σωστός άνθρωπος, όχι η μαντίλα. Απλώς, μαντίλα πρέπει να φοράς γιατί η θρησκεία είναι έτσι» (Ελτσίν, 40 ετών, μοδίστρα).

«Το θέμα είναι να έχεις καθαρή καρδιά και από κει και πέρα ο καθένας κάνει ό,τι θέλει. Η ουσία είναι στην καρδιά και σε αυτό που έχει μέσα το κεφάλι, όχι στη μαντίλα. Αν η καρδιά δεν είναι καθαρή, τότε και κάτω από τον φερετζέ μπορείς να κάνεις πολλά άσχημα πράγματα. Εμένα η θρησκεία μου είναι στην καρδιά μου, όχι στο μυαλό μου. Έτσι το σκέφτομαι, τηρώ τους πέντε στύλους του Ισλάμ και προσεύχομαι πέντε φορές την ημέρα. Τότε φοράω μαντίλα, μπροστά στον Θεό πρέπει να είμαστε κλειστοί» (Εμινέ, 35 ετών, ψυχολόγος).

«Για μένα αυτό που μετράει είναι να έχει κανείς καθαρή καρδιά και μυαλό» (Εντέρ, 35 ετών, κτηνίατρος, υπάλληλος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

«Το θέμα είναι τι έχουμε στην καρδιά μας, να είμαστε καλοί άνθρωποι και να αγαπάμε πραγματικά τον πλησίον μας. Εκεί βρίσκεται η ουσία» (Παρβίν, 35 ετών, πρόεδρος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

«Εγώ δεν φοράω, γιατί δε μου έρχεται από μέσα μου να το κάνω. Αυτοί, όμως, που φοράνε μαντίλα, μπορεί να μην είναι αναγκαστικά καλοί άνθρωποι. Από έξω ίσως φαίνονται μια χαρά, από μέσα, όμως, είναι χάλια. Εμείς που δε φοράμε μαντίλα μπορεί να φαινόμαστε ότι τα κάνουμε όλα, αλλά στην πραγματικότητα να μην κάνουμε τίποτα. Και αυτό δεν είναι δίκαιο, δεν είναι σωστό» (Τσιδέμ, 18 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

Σε συζήτηση μου με την Τσιδέμ σχετικά με τους γάμους που γίνονται μεταξύ μελών της μειονότητας μου ανέφερε ότι οι γάμοι είναι μία πολύ καλή ευκαιρία για να έρθουν σε κάποια επαφή τα αγόρια με τα κορίτσια. Στην καθημερινότητά τους δεν υπάρχει αυτή η δυνατότητα καθώς τα κορίτσια κυρίως είναι πολύ περιορισμένα. Στους γάμους, όμως, τα αγόρια πλησιάζουν τα κορίτσια και τα οδηγούν σε μέρη που θεωρούνται απομακρυσμένα.

«Αν θες κάτι πραγματικά, θα το κάνεις... Γι' αυτό σου έλεγα πριν ότι η μαντίλα είναι από μέσα, όχι από έξω» (Τσιδέμ, 18 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

Την άποψη ότι οι ακάλυπτες γυναίκες μπορεί να φαίνονται ότι «τα κάνουν όλα» ενώ στην πραγματικότητα οι καλυμμένες μπορεί να είναι ακόμη πιο «προοδευτικές» ή ενδεχομένως «χαλαρών σεξουαλικών ηθών» φαίνεται να την έχουν και άλλοι (νέοι κυρίως) μουσουλμάνοι οι οποίοι αποστρέφονται τη μαντίλα και υποστηρίζουν την απόρριψή της. Εντελώς τυχαία γνωρίστηκα με τον γιο του πρώην προέδρου της σχολικής εφορείας ο οποίος ασπάζεται την Κεμαλική ιδεολογία. Η περίοδος κατά την οποία βρέθηκα στην Κομοτηνή ήταν περίοδος Ραμαζανιού. Ο Εντέρ, υπάλληλος του συλλόγου επιστημόνων μειονότητας, μου τόνιζε διαρκώς:

«Δύσκολα να βγουν έξω ο γυναίκες και τα κορίτσια αυτές τις μέρες που έχουμε το Ραμαζάνι. Συνήθως μένουν στο σπίτι». Προσπαθούσα να μην απογοητευόμην και να εκμεταλλευτώ όποια ευκαιρία μπορούσε να βρεθεί στο δρόμο μου. Έτσι μία μέρα που κάθισα μόνη στην πλατεία για να ξεκουραστώ, στάθηκε το βλέμμα μου σε μία κρεπερί και θυμήθηκα πως εκεί δούλευε ένας νεαρός μουσουλμάνος τον οποίο μάλιστα είχα γνωρίσει ως πελάτισσα τον Ιούλιο και είχε προσφερθεί να με βοηθήσει. Τότε δεν ήταν δυνατό να μου προσφέρει τη βοήθειά του και σκέφτηκα μήπως ήταν τώρα η ώρα. Κατευθύνθηκα στο μαγαζί του, του θύμισα ποια είμαι και τελικά του άφησα το τηλέφωνό μου για να με πάρει σε περίπτωση που είχε κάποιο νέο. Τελικά μου τηλεφώνησε πέντε λεπτά αργότερα, για να μου δώσει το τηλέφωνο ενός φίλου του, του Σουλεϊμάν, ο οποίος είναι 27 ετών και εργάζεται ως δικηγόρος στην Κομοτηνή.

Με τον Σουλεϊμάν, δικηγόρο, γιο του πρώην προέδρου της σχολικής εφορείας, συναντηθήκαμε σχεδόν αμέσως. Δώσαμε ραντεβού στην πλατεία για να πιούμε καφέ το μεσημέρι που θα σχολούσε από τη δουλειά του.

«Μη νομίζεις, οι μαντιλοφορούσες κάνουν περισσότερες τρελίτσες από τις ακάλυπτες γυναίκες... Ε, δεν καταλαβαίνεις;... (χαμογελάει ντροπαλά) Θεωρητικά απαγορεύονται οι προγαμιαίες σχέσεις αλλά όλες κάνουν σχέσεις... Κάνουν και σεξ... Και μετά τρέχουν στο γιατρό, ξέρεις γιατί... Για παρθενορραφή... Εντάξει, παλιά ήταν πιο δικαιολογημένο αλλά και στις μέρες μας;... Παλιά είχε γίνει μεγάλο θέμα στο μειονοτικό Λύκειο. Φορούσαν περισσότερα κορίτσια μαντίλα στο σχολείο λόγω πολιτικής εκμετάλλευσης και αργότερα κατηγορήθηκε ο πατέρας μου, ο οποίος ήταν πρόεδρος τότε, για τη μείωση αυτών των κοριτσιών».

Το ίδιο το θέμα είναι αρκετά σύνθετο καθώς ακόμη και οι καλυμμένες μουσουλμάνες διατυπώνουν την ίδια άποψη ότι δηλαδή η μαντίλα δεν κάνει μία μουσουλμάνη αναγκαστικά «καλή» και ότι όλοι οι άνθρωποι (τόσο καλυμμένοι όσο και ακάλυπτοι) έχουμε «αμαρτίες». Μάλιστα, μπορεί οι ακάλυπτες να έχουν καλύτερη καρδιά από τις καλυμμένες. Οι ίδιοι οι πληροφορητές μας δείχνουν την πολυσημία του θέματος: μία καλυμμένη και μία ακάλυπτη γυναίκα δεν είναι δύο ξεκάθαρα οριοθετημένα πράγματα.

«Εσύ, συγγνώμη που το λέω κορίτσι μου, πολύ ανοιχτά φορές αλλά μπορεί να έχεις καλύτερη καρδιά από μένα...» (Γκιουλντέν, 50 ετών, νοικοκυρά).

Στη συζήτηση που ανέπτυξα με κάποια ηλικιωμένη μουσουλμάνη την οποία συνάντησα στο κατάστημα ρούχων μιας ξαδέλφης της, έλαβα για ακόμη μια φορά την απάντηση ότι η ουσία βρίσκεται στη καρδιά, όχι στη μαντίλα. Καθώς με ρώτησε πώς η ίδια βλέπω τους ανθρώπους της μειονότητας και αν τους «αγαπώ» της απάντησα:

«Σας αγαπώ πολύ. Αν δεν σας αγαπούσα δεν θα σας πλησίαζα για να μιλήσουμε».

Τότε φάνηκε πως την ενθάρρυνα να μου εκφράσει τη σκέψη της για τη μαντίλα και τις «καρδιές των ανθρώπων», με έναν μάλιστα ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο:

«Αχ κορίτσι μου, η καρδιά πρέπει να είναι άσπρη σα νυφικό... Πρέπει να έχεις καρδιά σα νυφικό... Και τα μούτρα σου να κρύβεις, τι σημασία έχει αν είσαι κακός; (Και τότε σηκώνει τη

μαύρη μαντίλα της, φέρνοντάς την μπροστά στο πρόσωπό της για να μου δείξει ακριβώς τι εννοεί). *Εγώ πιστεύω στην καρδιά μου*» (Ζουχάλ, 70 ετών, νοικοκυρά).

Τόσο οι γυναίκες που υιοθετούν όσο και εκείνες που δεν υιοθετούν τη μαντίλα, μας ενθαρρύνουν να κοιτάξουμε πιο μακριά από αυτήν όταν προσπαθούμε να κατανοήσουμε το Ισλάμ και τις πρακτικές των μουσουλμάνων. Με τις απαντήσεις τους προσπαθούν να αποκαταστήσουν την «αλήθεια» σε ό,τι αφορά τη δική τους εκδοχή για το Ισλάμ ενώ επιχειρούν να επιδείξουν τι σημαίνει να είσαι «καλή» μουσουλμάννα.

Παρά την αντίδραση και την εναντίωση που οι απαγορεύσεις και οι επιβολές μπορούν συχνά να επιφέρουν, τα ίδια τα «εργαλεία» που χρησιμοποιούνται για να ενισχύσουν την επιρροή τους (όπως ο όρος «αμαρτία»), φαίνεται να επηρεάζουν σημαντικά μία μεγάλη μερίδα της μουσουλμανικής μειονότητας της Κομοτηνής. Όπως έδειξα παραπάνω, τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες μουσουλμάνες πιστεύουν ότι η μη κάλυψη είναι αμαρτία και το γεγονός αυτό τους γεννά συναισθήματα φόβου και ενοχής. Και παρά τις όποιες αντιθέσεις και διαφωνίες η γενική αντίληψη των μειονοτικών μουσουλμάνων είναι ότι μία ακάλυπτη μουσουλμάννα αμαρτάνει. Την ίδια στιγμή, η φράση που πολύ συχνά επαναλαμβάνουν τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες μουσουλμάνες «το Ισλάμ δεν είναι στη μαντίλα αλλά στην καρδιά», δείχνει και πάλι πόσο μεγάλο ρόλο παίζει η θρησκεία στις ζωές τους. Η αναφορά στη θρησκεία αποτελεί κοινό σημείο αναφοράς για όλες σχεδόν τις μουσουλμάνες.

Από την άλλη πλευρά, ενώ δεν αμφισβητούν την πίστη τους, δείχνουν ότι προτιμούν να πληρώσουν το τίμημα της «απώλειας του Παραδείσου», προκειμένου να κερδίσουν την κοσμικότητα και την «ελευθερία» που τους προσφέρει η επιλογή τους να μείνουν ακάλυπτες. Μοιάζει να προσπαθούν να επιβεβαιώσουν ότι οι ίδιες έχουν τη δυνατότητα να αρνηθούν και να απορρίψουν κάτι το οποίο, αν και ξέρουν ότι θα τους «κοστίσει» μελλοντικά (στην «άλλη» ζωή), αυτή τη στιγμή θα τις περιορίσει ή ακόμη θα τις καταστήσει όμοιες με όλες τις άλλες μουσουλμάνες. Προσπαθούν έτσι για ακόμη μια φορά να δείξουν ότι οι ίδιες δεν εντάσσονται στο γενικό σύνολο των καλυμμένων μουσουλμάνων που εφαρμόζουν τυφλά ό,τι «πρέπει», αλλά ότι είναι διαφορετικές και ανεξάρτητες γυναίκες που βάσει των κρίσεων και των πεποιθήσεών τους κάνουν και τις ανάλογες επιλογές. Με τον ίδιο τρόπο οι καλυμμένες μουσουλμάνες που υποστηρίζουν ότι «το Ισλάμ είναι στην καρδιά» φαίνεται, ως ένα βαθμό, να «αμύνονται», να αφήνουν δηλαδή ένα μικρό ενδεχόμενο να μπορέσουν κάποτε να υπάρξουν και αυτές ως κοσμικές μουσουλμάνες μέσα σε ένα μουσουλμανικό κατεστημένο, όπως είναι αυτό της Θράκης, παραμένοντας όμως «καλές» μουσουλμάνες.

Παρακάτω θα ασχοληθώ με τη ρητορική που χρησιμοποιούν οι κοσμικές και οι θρησκευόμενες μειονοτικές μουσουλμάνες προκειμένου να υποστηρίξουν ότι η ανεκτικότητα που δείχνουν στην κάλυψη ή στη μη κάλυψη είναι άξια παρατήρησης αφού σε καμία άλλη κοινωνία δεν παρατηρείται αντίστοιχη ανεκτικότητα που να επιτρέπει ανάλογη συνύπαρξη διαφορετικών πρακτικών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Περί ανεκτικότητας (στο εσωτερικό της μειονότητας).

α. «Μπόρα είναι, θα περάσει»: Οι δηλώσεις μη ανοχής στη μαντίλα από την πλευρά των κοσμικών μουσουλμάνων.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα μιλήσω για σχέσεις ανεκτικότητας και σχέσεις μη ανοχής, και για ρητορικές ανεκτικότητας, στο εσωτερικό της κοινότητας. Πιο συγκεκριμένα, θα ασχοληθώ με τη στάση των κοσμικών και μη καλυμμένων απέναντι στην πρακτική της μαντίλας και στις συμπατριώτισσές τους που την εφαρμόζουν, και στη συνέχεια θα μιλήσω για στάσεις των καλυμμένων απέναντι στις μη καλυμμένες μουσουλμάνες.

Οι κοσμικοί μουσουλμάνοι δε δέχονται τις νέες, μετα-νεωτερικές, χρήσεις της μαντίλας, ενώ την ίδια ξενότητα φαίνεται να προκαλούν και σε πολλούς μη μουσουλμάνους. Αναφέρω ένα απόσπασμα από την «Επιφυλλίδα» του Χρήστου Γιανναρά: *«Ένα πολύ νέο κορίτσι σε πολυσύχναστο δρόμο των Βρυξελλών. Ξεχωριστή ομορφιά, αλλά το πρώτο που τραβάει την προσοχή είναι η σφιχτοδεμένη στο κεφάλι του μαντίλα. Προφανώς μουσουλμάνια και θέλει να το δείχνει. Κατά τα άλλα: κολλητό μπλουτζίν με τη ζώνη χαμηλά κάτω από τη μέση και μπλουζάκι κοντό, ώστε η γύμνια του αφαλού να αναδείχνει το αψεγάδιαστο κάλλος, τη χάρη της κορασίδας»* (Καθημερινή 15/1/2006).

Αν η μαντίλα είναι ένα θρησκευτικό σύμβολο τότε θα πρέπει, κατά την άποψη των «κοσμικών» μουσουλμάνων, να παραμένει ως τέτοιο με την υιοθέτηση αντίστοιχων ρούχων και τρόπου ζωής, *«γιατί δεν είναι μόνο η ενδυμασία, είναι και η επιλογή τρόπου ζωής»*. Η συμπεριφορά μιας γυναίκας που κάνει χρήση της μαντίλας οφείλει να επηρεάζεται από αυτήν, καθώς «κυβερνά» το βαθμό και τους όρους των κοινωνικών σχέσεων με τους άλλους. Το εν λόγω επιχείρημα αρθρώνεται από όλους σχεδόν τους «κοσμικούς» μουσουλμάνους, ανεξάρτητα από την ηλικία, την εκπαίδευση, το κοινωνικό ή οικονομικό status του καθενός.

«Η μαντίλα είναι ένα καθαρά θρησκευτικό σύμβολο, έτσι πρέπει να το βλέπουμε. Δεν πρέπει να το βλέπουμε ως ένα πολιτικό ή πολιτιστικό στοιχείο. Η μαντίλα είναι αναμφισβήτητα και μόδα... Βλέπετε στους δρόμους τα διάφορα χρώματα, τους διαφορετικούς τρόπους που φοράνε τη μαντίλα...» (Λεμάν, 42 ετών, ψυχολόγος του κέντρου πρόληψης κατά των εξαρτησιογόνων ουσιών).

«Η μαντίλα είναι θρησκεία για μας... Μπορεί να είναι και μόδα, σήμερα έγινε έτσι... Για μένα οι κοπέλες που φοράνε μαντίλα και κοντομάνικα ή κολλητά ρούχα δεν πιστεύουν πραγματικά... Το κρίνω αρνητικά... Εμείς (οι ακάλυπτες) έχουμε πολλές φίλες που φοράνε μαντίλα. Μη νομίζετε, αυτές πιο πολύ προσέχουν τη μόδα από μας! (γέλιο)... Ε, επειδή δε θέλουν να μείνουν πίσω... Προσπαθούν να συνδυάσουν τη μαντίλα με τη μόδα... Όμως δεν είναι καλά όταν φοράνε πολύ ανοιχτά ρούχα...» (Φατμέ, 16 ετών, μαθήτρια λυκείου).

«'Φοράω μαντίλα', δεν σημαίνει 'κάνω ηλιοθεραπεία', 'πάω για καφέ στην πλατεία' και όλα καλά... Το δέχομαι με αυτούς τους όρους, όχι πειραματικά. Γιατί δεν είναι μόνο η ενδυμασία, είναι και η επιλογή τρόπου ζωής. Δεν μπορώ να βγαίνω στα μουτζούκια και να φοράω μαντίλα, δεν κολλάει το ένα με το άλλο... Εμένα δεν με ενοχλεί καθόλου από τη στιγμή που δεν ξεφεύγει από τις κοινωνικές νόρμες... Εδώ είναι φαινόμενο εν μέρει θρησκευτικό, εν μέρει κοινωνικό. Δεν είναι μόδα, αλλά συνδυάζεται πολύ συχνά με τη μόδα... Εμένα δεν με ενοχλεί καθόλου... Όμως, μου φαίνεται αστείο όταν κάποιος φοράει μαντίλα και κοντομάνικο! (γελάει). Το βλέπω και στις νέες και στις μεγαλύτερες» (Μπελγίν, 35 ετών, καθηγήτρια αγγλικών, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Οι κοσμικοί μουσουλμάνοι της Κομοτηνής οι οποίοι είναι αντίθετοι με τη χρήση της μαντίλας, αρθρώνουν το δικό τους λόγο για το ζήτημα αυτό. Άλλοτε εκφράζουν την αγωνία τους για το αν μειώθηκε ο αριθμός των καλυμμένων γυναικών, άλλοτε προσπαθούν με επιχειρήματα να εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους τελικά δεν έχει εξαλειφθεί το «φαινόμενο» της μαντίλας. Πάντοτε όμως δείχνουν απογοητευμένοι και δυσαρεστημένοι με εκείνη τη μερίδα της μειονότητας η οποία όχι μόνο υιοθετεί τη χρήση της μαντίλας, αλλά και την ενθαρρύνει, διαστρεβλώνοντας πολλές φορές την «αληθινή» εικόνα της μουσουλμανικής μειονότητας που ζει στην Κομοτηνή το έτος 2008.

«Η μαντίλα δε μου αρέσει καθόλου. Τι είναι αυτά... στο 2008 ζούμε... Ο άνθρωπος πήγε στο φεγγάρι και αυτοί εδώ ακόμη φοράνε μαντίλα...» (με απέχθεια και περιφρόνηση), (Ισμαήλ, 20 ετών, φοιτητής).

«Εσείς παρατηρήσατε ότι μειώθηκε ο αριθμός των γυναικών που φοράνε μαντίλα σε σχέση με τα χρόνια που σπουδάζατε στην Κομοτηνή;... Εγώ πιστεύω ότι μειώθηκε αρκετά. Ειδικά αυτές που φοράνε τα παραδοσιακά θρακιώτικα, λιγοστεύουν όλο και πιο πολύ. Ούτως ή άλλως αυτές είναι μεγάλες σε ηλικία, το παίρνουν μαζί τους! (γελάει ευχαριστημένος). Λιγοστεύουν ευτυχώς... Μπόρα είναι, θα περάσει...» (πρώην πρόεδρος σχολικής εφορείας μειονοτικού γυμνασίου και λυκείου).

«Εδώ κυρίως φοράνε φερετζέ ή μαντώ, αυτό είναι το παραδοσιακό ένδυμα. Τι να πω (απογοητευμένη), αντί να πάμε μπροστά πάμε προς τα πίσω, τα πράγματα γίνονται όλο και χειρότερα. Παλιά δεν είχαμε τόσες τυλιγμένες, τώρα όσο πάνε και γίνονται περισσότερες... Δεν μειώθηκε καθόλου και αυτό οφείλεται σε δύο λόγους: α) στην τηλεόραση, λόγω του ότι στην Τουρκία είναι το πρώτο θέμα μεταξύ ισλαμιστών – κεμαλιστών και β) στις γειτονιές όπου γίνονται, ας πούμε, κάτι σαν θρησκευτικά μαθήματα. Μαζεύονται όλοι μαζί για να διαβάσουν το Κοράνι (χαμογελάει ειρωνικά). Εμένα δεν με κάλεσαν ποτέ σε τέτοια πράγματα... Είναι δυνατόν να πάω;...» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Ακούγοντας τα λόγια αυτά, αναρωτήθηκα για τη σχέση ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές κατηγορίες, δηλ. τους/τις κοσμικούς/ές και τους μη κοσμικούς/ές μουσουλμάνους/ες, όσον αφορά το ποσοστό ανεκτικότητας της μίας προς την άλλη, και κατά πόσο η ανεκτικότητα αυτή μπορεί να διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία. Για να αναφέρω ένα παράδειγμα, στην έρευνα των Ghazal και Bartkowski (2000) για την έμφυλη ταυτότητα μεταξύ καλυμμένων και ακάλυπτων μουσουλμάνων γυναικών στο Austin του Texas, διαπιστώθηκε ότι οι Μεσανατολίτισσες ακάλυπτες μουσουλμάνες δεν ασκούν ποτέ κριτική στις ομόδοξες «αδελφές»

τους για μία πολιτισμική πρακτική που οι ίδιες αποφεύγουν. Και αυτό επειδή πολλές φορές είναι οι άνδρες (κυρίως οι μουσουλμάνοι της ελίτ) εκείνοι οι οποίοι κατηγορούνται για την ύπαρξη και την επιβολή της μαντίλας. Πολλές ακάλυπτες μουσουλμάνες θεωρούν ότι η καθολική υιοθέτηση της μαντίλας οφείλεται στην ανδρική υπερσεξουαλικότητα και στις επιδιώξεις των ανδρών να θέτουν πάντα τις γυναίκες υπό τον έλεγχό τους. Έτσι, αρνούνται να ασκήσουν οποιαδήποτε κριτική στις γυναίκες που καλύπτονται καθώς θεωρούν ότι δεν είναι αυτές που επιλέγουν την υιοθέτηση της μαντίλας αλλά οι άνδρες οι οποίοι τους την επιβάλλουν. Και είναι ακριβώς αυτό το αντιπατριарχικό συναίσθημα που κάνει τις ακάλυπτες γυναίκες να εκφράζουν σκληρή κριτική στην ίδια τη μαντίλας ενώ συγχρόνως δείχνουν ανοχή και σεβασμό στις ισλαμίστριες που υιοθετούν τη μαντίλα. Και πραγματικά, από τότε που πολλές ακάλυπτες γυναίκες στο Austin του Texas θεωρούν ότι η hijab είναι ένα προϊόν της πατριαρχικής καταπίεσης, οι καλυμμένες δεν μπορούν να κατηγορηθούν για αυτό. Άρα στην εν λόγω έρευνα μπορούμε να μιλάμε για μια κοινωνία (στην ουσία, μέσα στην αμερικανική κοινωνία) που έχει δεχθεί την επιρροή του φεμινιστικού κινήματος, το οποίο συγκεκριμένα εδώ ηχεί όπως ο αντι-«πατριαρχικός» ριζοσπαστικός φεμινισμός του «δεύτερου κύματος».

Οι κεμαλικόι μουσουλμάνοι που ζουν στην Κομοτηνή έχουν διαφορετικά συναισθήματα για τις ισλαμίστριες που καλύπτονται, από αυτά που προβάλλουν οι παραπάνω μουσουλμάνοι στο Austin του Texas. Το γεγονός αυτό μπορεί να οφείλεται στο ότι η μειονότητα της Θράκης είναι μία συντηρητική μουσουλμανική κοινότητα, με την έννοια ότι δεν έχει δυτικοποιηθεί αρκετά, με αποτέλεσμα, οι φεμινιστικές επιρροές που έχει δεχτεί, να μην κάνουν τόσο κυρίαρχη την αντίστοιχη ρητορική περί πατριαρχίας. Μπορεί όμως να υπάρχουν και άλλοι λόγοι.

Οι κεμαλικόι μουσουλμάνοι της Κομοτηνής συχνά παραπονούνται ότι λόγω της υιοθέτησης της μαντίλας, πολλοί είναι αυτοί που τους συνδέουν με τους Άραβες. Το γεγονός αυτό τους ενοχλεί ιδιαίτερα, όχι μόνο επειδή οι ίδιοι δεν είναι Άραβες, αλλά επειδή επιπλέον δε συμπαθούν τόσο τους «Άραβες». Η αντιπάθεια αυτή φαίνεται να οφείλεται στα στερεότυπα που έχουν κατασκευαστεί στο δυτικό κόσμο για την αραβικότητα και την οπισθοδρόμηση που αυτή συνεπάγεται⁴³. Η «Ανατολή» είναι «πρωτόγονη», «στάσιμη», «βάρβαρη», «δεσποτική». Αντίθετα, οι κοσμικοί μουσουλμάνοι της Κομοτηνής αισθάνονται πιο κοντά στα «ευρωπαϊκά» πρότυπα, δηλαδή προσλαμβάνουν τους εαυτούς τους ως «πολιτισμένους» και «προοδευτικούς». Υποστηρίζουν ότι η νέα γενιά είναι προοδευτική και ότι η (ετεροπροσδιορισμένη) εικόνα τους που προβάλλεται στους μη μουσουλμάνους του ελληνικού κράτους είναι λανθασμένη. Υποθέτω ότι και, στο βαθμό που ταυτίζονται με την Τουρκία, προσλαμβάνουν την Τουρκία ως κατεξοχήν κοσμικό κράτος – από την ίδρυσή της.

«Οι άνθρωποι από την Αθήνα, την Πάτρα, νομίζουν ότι είμαστε Άραβες (πολύ ενοχλημένος). Εμείς δεν έχουμε καμία σχέση με αυτούς. Τη σειρά 'Μη μου λες αντίο' τη θυμάσαι; Επαιξα κι εγώ σε ένα επεισόδιο ως κομπάρσος, ωραία εμπειρία! Το μεγάλο λάθος του Μανουσάκη ήταν ότι πήρε μία φανατική μαντιλοφορούσα για να καθοδηγήσει τη σειρά. Αυτή είναι πολύ των άκρων και γι' αυτό έδωσε γραμμή αραβότροπη. Η νέα γενιά είναι διαφορετική, δεν έχει καμία σχέση με αυτά που προβλήθηκαν στη σειρά. Και καλά δεν επιτρεπόταν να κάνει χειραψία η γυναίκα με τον άνδρα, δε

---

⁴³ Βλ. «οριενταλισμός» στο κεφάλαιο «Η ιστορική πορεία της Δυτικής Θράκης και της μουσουλμανικής μειονότητας».

μπορούσε να τον κοιτάξει στα μάτια... Τι είμαστε, Σαουδική Αραβία;...» (Σουλεϊμάν, 27 ετών, δικηγόρος).

«Μας συνδέουν με τους Άραβες που εγώ δε συμπαθώ καθόλου. Δεν είμαστε όμως από την Αραβία...» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

Τα λεγόμενα των πληροφορητών μου θυμίζουν ακριβώς τις κοσμικές ομάδες της Τουρκίας που δηλώνουν συχνά ότι είναι υπερήφανες για το γεγονός ότι η Τουρκία είναι η μόνη μουσουλμανική χώρα με τόσο προοδευτικές έμφυλες σχέσεις, ενώ δε θέλουν να επιστρέψουν στην οπισθοδρόμηση που υπάρχει στην Αίγυπτο, στη Μαλαισία ή στο Ιράν (Wiltse 2008).

Εντούτοις, είτε πιστεύουν ότι η μαντίλα επιβάλλεται από το Κοράνι είτε όχι, αρκετές ακάλυπτες μουσουλμάνες υποστηρίζουν ότι θα σέβονταν τη χρήση της μαντίλας, μόνο αν υιοθετούνταν αποκλειστικά για λόγους πίστης. Αναφέρουν ότι δεν είναι λίγες οι φορές που η χρήση της μαντίλας ξεφεύγει από τα αυστηρά όρια της θρησκείας, με αποτέλεσμα να χάνει τη θρησκευτική συμβολική σημασία που υποτίθεται πως θα έπρεπε να έχει. Θεωρούν, δηλαδή, ότι μπορεί απλώς να αποτελεί μία παραδοσιακή πρακτική, και ότι συνδυάζεται σε προκλητικό μάλλον βαθμό με τις εκάστοτε τάσεις της μόδας ή, ακόμη, ότι οι γυναίκες που καλύπτονται μπορεί να έχουν κάποιο «πρόβλημα», καθώς δεν μπορούν να βρουν άλλον τρόπο για να ξεχωρίσουν από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας, παρά μόνο μέσα από τη χρήση της μαντίλας. Επιπλέον, όπως ανέφερα παραπάνω, συχνά υποστηρίζουν ότι η μαντίλα εκφράζει πολιτικές πεποιθήσεις, εκμεταλλεζόμενη έτσι τη θρησκεία για πολιτικές σκοπιμότητες. Επομένως οι κοσμικοί μουσουλμάνοι αποδίδουν την υιοθέτηση της μαντίλας κυρίως στην πολιτική, και το γεγονός αυτό ξεπερνάει τα όρια της ανοχής τους.

«Έχω διαφορετικά συναισθήματα για τους διαφορετικούς τύπους μαντίλας. Ο φερετζές είναι παράδοση. Δεν με ενοχλεί, επειδή είμαι γεννημένη σε ένα τέτοιο περιβάλλον, αλλά τα τελευταία χρόνια αυτά που φοράει, για παράδειγμα, η σύζυγος του Ερντογάν έχουν μία επίφαση πολιτικής σκοπιμότητας» (Παρβίν, 35 ετών, πρόεδρος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

«Δεν είμαι κατά της μαντίλας. Δεν είμαι ανεκτικός όμως στην πολιτικοποίησή της ως πολιτική θέση και άποψη. Προσωπικά, δεν είμαι υποστηρικτής αυτής της άποψης που θέλει τη μαντίλα ως πολιτικό σύμβολο. Στην Τουρκία, όπου σπούδασα, είχα φίλες που φορούσαν μαντίλα» (Βεϊσέλ, 30 ετών, δικηγόρος).

«Είμαι πολύ ανεκτική μόνο όταν χρησιμοποιείται ως θρησκευτικό σύμβολο. Στο πανεπιστήμιο του Βοσπόρου πολλές γυναίκες είχαν σκοπούς προσηλυτιστικούς, έλεγαν 'να εξαπλωθούμε'! Τότε πια μιλάμε για ιδιαίτερες ομάδες με συγκεκριμένους κανόνες και σκοπούς, που είναι ό,τι πιο λάθος θα μπορούσε να γίνει...» (Λεμάν, 42 ετών, ψυχολόγος του κέντρου πρόληψης κατά των εξαρτησιογόνων ουσιών).

Επιπλέον, υποστηρίζουν ότι, αν η μαντίλα αποτελούσε πράγματι ένα αμιγώς θρησκευτικό σύμβολο, θα έπρεπε να συνδυάζεται με ρούχα που θα υποστήριζαν τη θρησκευτική εκδοχή της. Λιγότερες φαίνεται να είναι οι αντιδράσεις των ακάλυπτων γυναικών όταν η μαντίλα υιοθετείται σε συνδυασμό με την «κατάλληλη» κάλυψη που υπαγορεύει το Κοράνι.

Αυτό τον σεβασμό, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, δείχνουν κυρίως οι ηλικιωμένες Θρακιώτισσες μουσουλμάνες οι οποίες φορούν τον παραδοσιακό φερετζέ. Οι τελευταίες καλύπτονται «σωστά», με την έννοια ότι δεν διαγράφεται καμία πτυχή του σώματός τους ενώ τα χρώματα που υιοθετούν είναι σοβαρά και κλασικά (μαύρο, γκρι και λευκό). Πολλές ακάλυπτες μουσουλμάνες έχουν μεγαλώσει σε σπίτια όπου οι μητέρες τους ανέκαθεν φορούσαν φερετζέ. Πρόκειται, επομένως, για μία εικόνα που τους είναι αρκετά οικεία και προσφιλή, ακόμη κι αν δεν τη μιμήθηκαν ποτέ. Καμία από τις ακάλυπτες μουσουλμάνες με τις οποίες ήρθα σε επαφή δεν έκρινε ή κατηγορήσε τις γυναίκες που υιοθετούν τον φερετζέ, καθώς θεωρούν ότι η «σωστή» κάλυψη είναι αυτή που εφαρμόζεται από τις παραδοσιακές Θρακιώτισσες μουσουλμάνες. Επιπλέον, για αυτές, η μαντίλα αποκτά θρησκευτικό νόημα μόνο όταν καλύπτει και την παραμικρή τρίχα της κεφαλής. Σκοπός είναι η πλήρης κάλυψη. Θεωρούν ότι η μαντίλα δεν είναι μόδα (ή τουλάχιστον δε θα έπρεπε να είναι) και δεν πρέπει με κανένα τρόπο να συνδυάζεται με αυτήν. Φαίνεται ότι από εκεί που αρχίζουν τα όρια της μόδας τελειώνουν τα όρια της ανοχής τους.

«Η μαμά μου φοράει μαντίλα... Ε, έτσι όπως τη φοράει, καλύτερα να τη βγάλει (γελάει). Εγώ της το λέω, 'τι τη φοράς αφού τα μαλλιά σου πετάνε από παντού;» Κανονικά, το σωστό είναι να μη φαίνονται καθόλου τα μαλλιά» (Τσιδέμ, 18 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

«Εδώ στην Κομοτηνή, έχουμε την παραδοσιακή Θρακιώτισσα και τα κοριτσάκια που φοράνε μαντίλα μαζί με τζιν, άσπρα κολλητά παντελόνια, κολάν... Παλιά οι γιαγιάδες φορούσαν τα μακριά φορέματα για να μην διαγράφεται τίποτα. Το Κοράνι λέει να μην διακρίνονται, αυτές όμως δείχνουν κανονικά τα μέλη του σώματός τους, επειδή δεν τη φοράνε για θρησκευτικούς λόγους, απλά επηρεάζεται η μία από την άλλη. Αυτή είναι η σωστή τάση, γι' αυτό πρέπει να τη φορά η γυναίκα, αν το επιλέγει. Γιατί μιλάμε για πλήρη κάλυψη, αποκλειστικά για λόγους θρησκευτικούς. Καθετί άλλο ξεφεύγει. Ό,τι είναι στα λογικά πλαίσια δεν με ενοχλεί καθόλου... Κανονικά η μαντίλα δεν θα έπρεπε να είναι και μόδα... Είναι όμως... Εμένα δεν μου αρέσουν τα έντονα χρώματα στη μαντίλα. Η κανονική μαντίλα πρέπει να είναι αυτή που φοράνε οι παραδοσιακές, άσπρη, γκρι, τέτοια χρώματα... Είναι δυνατόν μαντίλα και κολλητό τζιν μαζί; Αυτό το κοιτάζουν περίεργα και άνδρες και γυναίκες» (αντινομάρχης Ροδόπης, 40 ετών).

«Καμιά φορά, (το λέει με μεγάλο δισταγμό) θέλω να ρωτήσω τα μικρά κορίτσια γιατί φοράνε μαντίλα, αφού είναι όμορφες και λεπτές... Κρατάνε κινητό, φοράνε τζιν και φοράνε και τη μαντίλα...» (Ελτσίν, 40 ετών, μοδίστρα).

Οι κοσμικές μουσουλμάνες θεωρούν ότι η μαντίλα είναι κάτι «απαρχαιωμένο», ένα παλιό σύμβολο, το οποίο δεν ταιριάζει με τον σύγχρονο τρόπο ζωής και τα μέσα του (π.χ. κινητό τηλέφωνο).

«Είναι προκλητικό να βλέπω μαντίλα και στρινγκ μαζί. Θα σεβόμουν να το δω ως θρησκευτικό σύμβολο, αν ήταν τέτοιο. Δεν ξέρω, κάποιιοι το βλέπουν σαν μόδα. Εδώ, το 90% παρακολουθούν μόνο τουρκικά κανάλια που δείχνουν θρησκευόμενες μοντέρνες γυναίκες και έτσι επηρεάζονται από τη μόδα. Για μένα, μια τέτοια γυναίκα δεν φοράει μαντίλα λόγω πίστης... Αν τυλίγεται νορμάλ το σέβομαι... Εννοώ ότι δεν μου αρέσει ο αραβικός τρόπος δεσίματος μίας μαντίλας, αυτό πλέον είναι μόδα. (Εννοεί τον χαλαρό τρόπο, όπου η μαντίλα κρέμεται τόσο από μπροστά όσο και από

πίσω, αφήνοντας συχνά τα μαλλιά να είναι διακριτά. Αυτό το κάνουν κυρίως οι νέες). Επίσης, το σέβομαι αν το κάνει για λόγους θρησκευτικούς. Με ενοχλεί πολύ που πηγαίνουν τα παιδιά στον μεντρεσέ (ιεροσπουδαστήριο) με μαντίλα. Εκεί γιατί να φοράνε μαντίλα;... Εντάξει, στο τζαμί να το σεβαστώ, εκεί είναι αλλιώς, όταν διαβάζει το Κοράνι πρέπει να φοράς μαντίλα. Αυτό είναι κάτι άλλο... Κι εγώ όταν πηγαίνω στο τζαμί, σε κάποια κηδεία ή όταν κάνω προσευχή φοράω και μετά που φεύγω τη βγάζω πάλι» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

«Και μη νομίζετε, έχει μπει στη συνείδησή μας, ότι η μαντίλα δεν σε κάνει άσχημη, ότι σε ομορφαίνει... Όχι και στη συνείδηση των δυτικών, σίγουρα όχι. Οι δυτικοί πιστεύουν ότι η μαντίλα κάνει άσχημη μια γυναίκα. Αντίθετα, οι μουσουλμάνοι βρίσκουν όμορφες τις γυναίκες με τη μαντίλα. Πολλές φορές που πηγαίνω στο τζαμί, και εκεί αναγκαστικά φοράω μαντίλα, μου λένε οι γυναίκες 'σου πηγαίνει η μαντίλα, και έτσι όμορφη είσαι'... Η μαντίλα είναι αναμφισβήτητα και μόδα. Βλέπετε στους δρόμους τα διάφορα χρώματα, τους διαφορετικούς τρόπους που φοράνε τη μαντίλα... Είναι αυτό που λέγαμε πριν, στο τζαμί λένε ότι η μαντίλα σε ομορφαίνει... Δε με ενοχλεί να είναι και μόδα... Χαίρομαι μια 18χρονη που της αρέσει να φοράει τη μαντίλα. Με ενοχλεί, όμως, να φορά στενό τζιν με μαντίλα γιατί τότε δεν είναι θρησκευτικό σύμβολο, είναι συνέπεια επιβολής των γονέων. Τότε είναι πραγματικά τραγικό και με θυμώνει πολύ» (Λεμάν, 42 ετών, ψυχολόγος του κέντρου πρόληψης κατά των εξαρτησιογόνων ουσιών)⁴⁴.

«Η μαντίλα δεν είναι μόδα, είναι αμαρτία να κάνεις μόδα τη θρησκεία. Αν είσαι καλή και από μέσα και από έξω, τότε μπορείς να φοράς μαντίλα» (Τσιδέμ, 18 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

«Εγώ δεν βλέπω τη μαντίλα σε καμία περίπτωση ως θρησκευτικό σύμβολο. Οι άνθρωποι λένε ότι είναι θρησκεία, αλλά εγώ δεν το βλέπω έτσι. Χρησιμοποιείται και ως μόδα... Αν είναι θρησκεία τότε πρέπει να φοράει κάτι πιο φαρδύ. Για ποιο λόγο να φοράει κάτι κολλητό με μαντίλα; Αυτό για μένα δείχνει ότι δεν είναι θρησκεία. Με ενοχλεί αλλά... δεν με καταστρέφει» (γελάει). (Παρβίν, 35 ετών, πρόεδρος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

«Τα τελευταία χρόνια η μαντίλα, που είναι μεγάλος θόρυβος, δεν είναι ένα θρησκευτικό σύμβολο, είναι ένα πολιτικό σχήμα. Όταν γίνεται σύμβολο πολιτικής ιδεολογίας με ενοχλεί... Χρόνια εδώ η μαντίλα είναι μια τοπική ενδυμασία. Επειδή μάλιστα οι μουσουλμάνοι δεν είχαν σχέση με τους Έλληνες, είχαν κλειστεί ακόμη περισσότερο στην παράδοσή τους... Η μαντίλα είναι τώρα τελευταία και μόδα, αντί για τον κλασικό φερετζέ φοράνε τζιν κολλητά παντελόνια, κοντά μπλουζάκια, κοντομάνικα... Δεν με ενοχλεί... Ο καθένας κάνει ό,τι θέλει... Αυτό το κάνουν όσοι έχουν προβλήματα και θέλουν να δείξουν τον εαυτό τους, να τραβήξουν την προσοχή. Αν μία γυναίκα σκεπάζεται στα καλά καθούμενα, ε, τότε έχει κάποιο πρόβλημα. Δεν μπορεί να διακριθεί με άλλον τρόπο και χρησιμοποιεί αυτόν... Είναι μόδα η μαντίλα». (Αϊσέ, 52 ετών, οδοντίατρος).

⁴⁴ Πράγματι, οι καλυμμένες μουσουλμάνες ισχυρίζονται ότι η μαντίλα ομορφαίνει μία γυναίκα. Αυτό διαπίστωσα κατά την επίσκεψή μου σε τζαμί της πόλης όπου φόρεσα μαντίλα. Οι γυναίκες που βρίσκονταν εκεί είχαν τη δυνατότητα να με δουν τόσο ως ακάλυπτη όσο και ως καλυμμένη. Έκριναν λοιπόν ότι είμαι πιο όμορφη με καλυμμένα μαλλιά. Όπως έχω αναφέρει και πριν, το αντιλαμβάνομαι αυτό ως επιχείρημα που χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει («ωραιοποιήσει») την κάλυψη.

Ένας επιπλέον λόγος που μια γυναίκα μπορεί να καλύπτεται είναι τα «τουρκικά κανάλια» και οι «κοινωνικοί λόγοι». Οι κεμαλικές μουσουλμάνες κατακρίνουν τις ισλαμίστριες που αφαιρούν τη μαντίλα «με την πρώτη ευκαιρία», δηλαδή στις διακοπές τους ή στις απογευματινές τους βόλτες, μακριά από τα βλέμματα του στενού οικογενειακού τους περιβάλλοντος και κυρίως των πεθερικών τους. Μία μουσουλμάνη που συνηθίζει να καλύπτεται σε δημόσιους χώρους, οφείλει (ηθικά) να τηρεί αυτή την πρακτική με όποιον και όπου και αν βρίσκεται, μέχρι το τέλος της ζωής της⁴⁵.

«Αν παλιά ήταν με μίνι και μετά αποφάσισε να τολμίσει το κεφάλι της ή αν είχε τολιγμένο κεφάλι και μετά φόρεσε μίνι, τότε έχω άσχημα συναισθήματα... Πιστεύω πως εδώ σκεπάζονται πιο πολύ για κοινωνικούς λόγους. Και αυτό είναι σίγουρο, γιατί αν την ήθελαν πραγματικά, θα την φορούσαν συνέχεια και δεν θα την έβγαζαν με την πρώτη ευκαιρία... Τη βγάζουν όταν δεν ελέγχονται... Τόσο, που εγώ δυσκολεύομαι να γνωρίσω μερικές γυναίκες. Για παράδειγμα, τις βγάζουν όταν πηγαίνουν διακοπές. Πολλές όταν είναι με την πεθερά, τη φοράνε, και όταν είναι με τον σύζυγο, τη βγάζουν» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

«Και πολλές από την πλατεία έρχονται χωρίς μαντίλα και μέσα στο αυτοκίνητο και στο σπίτι φοράνε μαντίλα... Αυτοί κοροϊδεύουν τη θρησκεία. (Αμέσως μετανιώνει για αυτό που μου λέει). Όχι, όχι, μη γράψεις ότι κοροϊδεύουν τη θρησκεία! Δεν ξέρω αν την κοροϊδεύουν, μάλλον κοροϊδεύουν τον εαυτό τους. Τη θρησκεία και τον Θεό δεν μπορούμε να τα κοροϊδέσουμε» (Ελτσίν, 40 ετών, μοδίστρα).

Συχνά είναι οι ίδιες οι καλυμμένες που παραδέχονται ότι αφαιρούν τη μαντίλα όταν τους δίνεται η ευκαιρία.

Φαδιλέ: Εγώ όταν πηγαίνω στη Θεσσαλονίκη τη βγάζω τη μαντίλα (52 ετών, ιδιοκτήτρια καταστήματος γυναικείων ενδυμάτων).

Ζουχάλ: Ξέρεις τι ωραία που ντύνεται αυτή άμα πάει Θεσσαλονίκη; (65 ετών, νοικοκυρά).

«Εδώ είναι φαινόμενο εν μέρει θρησκευτικό, εν μέρει κοινωνικό. Δεν είναι μόδα αλλά συνδυάζεται πολύ συχνά με τη μόδα» (Μπελγίν, 35 ετών, καθηγήτρια αγγλικών, σύζυγος πρώην βουλευτή).

«Κοιτάζτε, οι ηλικιωμένες φορούν φερετζέ γιατί αυτό φαίνεται να είναι μέρος της κουλτούρας τους. Οι νεότερες φορούν μοντέρνα ρούχα. Είναι απλά παράδοση. Δεν είναι μόδα. Είναι μόνο παράδοση. Η μαντίλα κανονικά πρέπει να είναι από τη θρησκεία, να είναι ένα καθαρά θρησκευτικό σύμβολο. Η μαντίλα δεν είναι μόδα, αλλά οι γυναίκες που τη φοράνε τη συνδυάζουν με τα χρώματα της μόδας» (Εμινέ, 30 ετών, ψυχολόγος).

Μολονότι γίνονται συχνά προσπάθειες από τις επιμέρους ομάδες να διατηρήσουν τις ισορροπίες ή να «προστατεύσουν» την εικόνα της κοινότητάς τους, ωστόσο γίνεται φανερή η

---

⁴⁵ Μία καλυμμένη μουσουλμάνη οφείλει να καλύπτεται ισόβια ή έστω μέχρι τα πενήντα ή εξήντα χρόνια της ζωής της. Υποστηρίζεται ότι το Ισλάμ επιτρέπει σε μία πενήντάχρονη ή εξηντάχρονη γυναίκα να αφαιρέσει τη μαντίλα καθώς σε εκείνη την ηλικία θεωρείται πως έχει πια χάσει τη σεξουαλικότητά της.

έλλειψη ανεκτικότητας για τις διαφορετικές πρακτικές που εφαρμόζονται από τις μουσουλμάνες. Τόσο οι κοσμικές γυναίκες όσο και οι άνδρες υποστήριξαν ότι οι καλυμμένες μουσουλμάνες ενδέχεται να είναι πιο «ανοιχτές» από τις ακάλυπτες, να παρακολουθούν με πιο εντατικούς ρυθμούς τις εκάστοτε τάσεις της μόδας, ή ακόμη να έχουν πιο έντονο σεξουαλικό βίο.

«Πάντως, μη νομίζεις, οι γυναίκες που φοράνε μαντίλα είναι πολλές φορές πιο ανοιχτές από εκείνες που δε φοράνε. Όλα τα κάνουν... Δεν παίζει ρόλο η μαντίλα. Αυτές δεν είναι τόσο υπάκουες όσο εγώ. Ειδικά αυτή την εποχή... Εγώ τα δέχομαι όλα εκτός από αυτό» (Ελτσίν, 40 ετών, μοδίστρα).

β. Οι δηλώσεις της ανεκτικότητας και από τις δύο «πλευρές».

Συγχρόνως με τις στιγμές της μη ανοχής, υπάρχουν και οι στιγμές ανεκτικότητας, τουλάχιστον σε επίπεδο λόγου. Συγκεκριμένα άκουσα συχνά από κεμαλικούς μουσουλμάνους της Κομοτηνής να εκφράζουν το σεβασμό και την κατανόησή τους για τις μουσουλμάνες που καλύπτονται. Το ίδιο διαπίστωσα και από την πλευρά καλυμμένων μουσουλμάνων, οι οποίες πολλές φορές φαίνεται να προσπαθούν να χτίσουν γέφυρες επικοινωνίας με τις ομόθρησκες «αδελφές» τους. Άραγε τι είδους «σεβασμός» είναι αυτός; Έχει πολιτικά ερείσματα; Εκφράζεται όντως μέσα στις καθημερινές μεταξύ τους σχέσεις ή πρόκειται για μια ρητορική του σεβασμού που προβάλλεται μονάχα «προς τα έξω», χάριν της δημόσιας εικόνας, ώστε να φαίνεται η μουσουλμανική κοινότητα «αρμονική»; Ας περάσω λοιπόν στη ρητορική που χρησιμοποιούν οι επιμέρους ομάδες.

Αυτό που συνήθως υποστηρίζουν είναι ότι μεταξύ τους υπάρχει μία εξαιρετική ανεκτικότητα, την οποία δε συναντά κανείς σε οποιοδήποτε άλλο μέρος του κόσμου κατοικημένο από μουσουλμάνους. Τόσο οι ακάλυπτες όσο και οι καλυμμένες μουσουλμάνες τονίζουν διαρκώς ότι διατηρούν μεταξύ τους φιλικούς δεσμούς και ότι καλλιεργείται ένα κλίμα εμπιστοσύνης. Οι ίδιες ισχυρίζονται ότι η κάλυψη ή όχι της κεφαλής δεν αποτελεί για αυτές θέμα για το οποίο θα μάλωναν ποτέ. Το επιχείρημά τους είναι ότι συχνά οι καλυμμένες συνυπάρχουν με τις ακάλυπτες γυναίκες μέσα στο ίδιο σπίτι. Όλες υπογράμμισαν το γεγονός ότι στην περιοχή της Κομοτηνής υπάρχει μία αξιοθαύμαστη ανεκτικότητα.

«Βέβαια (έχω φίλες που φοράνε μαντίλα), μα εγώ διαλέγω τις φίλες μου! Δεν περνάει από το μυαλό μου αυτό, αυτά που με ρωτάτε δεν τα έχω σκεφτεί ποτέ. Αυτό που μετράει είναι να είσαι σωστός άνθρωπος, όχι η μαντίλα. Απλώς, μαντίλα πρέπει να φοράς γιατί η θρησκεία είναι έτσι» (Ελτσίν, 40 ετών, μοδίστρα).

«Έχω φίλες που φοράνε μαντίλα. Και η μητέρα μου φοράει» (Τσιδέμ, 18 ετών, ιδιωτική υπάλληλος).

«Πάντως, σεβόμαστε τον καθένα, όπως κι αν είναι» (Τουλιά, 35 ετών, καθηγήτρια γαλλικών).

«Ναι, κανέναν δεν ενοχλεί κανέναν» (Λεϊλά, 35 ετών, δημοσιογράφος).

«Είμαστε πολύ αγαπημένες, δεν μαλώνουμε ποτέ» (Σουκρέμ, 20 ετών, φοιτήτρια).

Επιπλέον, όλες ανεξαιρέτως οι κοσμικές μουσουλμάνες μου ανέφεραν ότι ποτέ καμία καλυμμένη μουσουλμάνα δεν επενέβη στη ζωή τους προκειμένου να τις πείσει να υιοθετήσουν και οι ίδιες τη χρήση της μαντίλας. Σίγουρα θα χρειαζόταν περισσότερη έρευνα από μέρους μου για να καταλάβω αν πράγματι υπάρχει αυτή η διακριτικότητα που οι ακάλυπτες μουσουλμάνες υποστηρίζουν ή αν πρόκειται απλά για μία «αμυντική» στάση από πλευράς τους, ώστε να προστατεύσουν την εικόνα της κοινότητάς τους.

«Ποτέ δεν με έκρινε κανείς. Και τόσα χρόνια στη δουλειά μου, είχα ασθενείς από παντού και δεν με έκρινε κανείς. Υπάρχει μεγάλη ανοχή μεταξύ μας... Όχι, κανένας δεν κρίνει κανένα» (Ελβάν, 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή).

«Εμένα δεν με έκριναν ποτέ. Αντιθέτως, με πλησιάζουν με σεβασμό. Είμαι οδοντίατρος και έχω κάποια θέση στην κοινωνία... Στην Τουρκία ίσως και να με έκριναν, δεν υπάρχει αυτή η ανοχή εκεί. Εκεί θέλουν να κάνουν θρησκευτική επανάσταση, είναι σαν θρησκευτικός πόλεμος. Είναι εύκολο να χρησιμοποιείς τους ανθρώπους...» (Αϊσέ, 52 ετών, οδοντίατρος).

«Δεν μπορεί κανένας να μου πει τίποτα, ούτε ο παππούς μου ούτε ο μπαμπάς μου ούτε η μαμά μου... Εγώ τους σέβομαι όλους. Ποτέ δεν λέω στις γυναίκες που φοράνε μαντίλα κάτι για να τις πληγώσω, αν βέβαια είναι όντως θρησκευόμενες. Αλλά αν η μαντίλα χρησιμοποιείται ως πολιτική, δε μου αρέσει. Αν είναι θρησκεία ή παράδοση, δεν με πειράζει. Από την άλλη, με δέχονται και μένα όπως είμαι» (Παρβίν, 35 ετών, πρόεδρος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας).

«Όχι, ποτέ κάποιος δε μου άσκησε κριτική. Κι εγώ από την άλλη, κριτικάρω, ως ψυχολόγος, όταν μου λένε ότι θέλουν να βγάλουν τη μαντίλα, να δουλέψουν χωρίς αυτήν, ναι, τότε τους μιλάω. Εκείνες που εκφράζουν την ανάγκη να τη βγάλουν, πρέπει να τη βγάλουν. Αντίθετα, όταν έχουν βρει την ισορροπία με αυτήν, πρέπει να τη φοράνε» (Λεμάν, 42 ετών, ψυχολόγος του κέντρου πρόληψης κατά των εξαρτησιογόνων ουσιών).

Από την άλλη πλευρά, οι καλυμμένες μουσουλμάνες εκφράζουν παρόμοιες απόψεις σχετικά με την ανεκτικότητα και το σεβασμό που δείχνει η μία ομάδα στην άλλη. Υποστηρίζουν ότι στις σχέσεις τους υπάρχει αμοιβαιότητα και όλοι σέβονται τη στάση ζωής και τις «επιλογές» των άλλων.

«Τις δέχομαι απόλυτα, σέβομαι τον τρόπο ζωής αυτών που δεν φοράνε μαντίλα. Τις σέβομαι και με σέβονται...» (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

«Δεν έχω κανένα πρόβλημα, ο καθένας μπορεί να φοράει ό,τι θέλει. Έχω 2 κόρες. Η μία σπούδασε στην Τουρκία και παντρεύτηκε εκεί. Αυτή δε φοράει μαντίλα. Η άλλη, να τη αυτή είναι, (βρισκόταν στο ψηλό μπαλκόνι της απέναντι πολυκατοικίας και μας κοίταζε γελώντας με την παρέα της όση ώρα κουβεντιάζαμε), φοράει μαντίλα και μαντώ. Ο καθένας μπορεί να κάνει ό,τι θέλει. Είμαστε πολύ αγαπημένες, δεν μαλώνουμε ποτέ» (Ελμάς, 70 ετών, νοικοκυρά).

«Δεν με ενοχλεί να βλέπω κοντές μπλουζες, ο καθένας φοράει ό,τι θέλει» (Τζεμιλέ, 30 ετών, νοικοκυρά).

«Όλες έχουμε καλές σχέσεις, κανένα πρόβλημα» (Φαδιλέ, 52 ετών, ιδιοκτήτρια καταστήματος γυναικείων ενδυμάτων).

Τόσο οι ακάλυπτες όσο και οι καλυμμένες μουσουλμάνες, υποστηρίζουν ότι η υιοθέτηση ή όχι της μαντίλας δεν αποτελεί γι' αυτές κριτήριο σύμφωνα με το οποίο θα επέλεγαν τις φίλες τους. Δεν είναι λίγες εκείνες οι οποίες αναφέρουν ότι κάνουν παρέα όχι μόνο με ακάλυπτες μουσουλμάνες, αλλά και με μη μουσουλμάνες.

«Μα δεν έχει διαφορά... Έχω πολλές φίλες που δεν φοράνε μαντίλα και μάλιστα πολλές είναι χριστιανές. Κοιμούνται στο σπίτι μου κι εγώ στα δικά τους, δεν έχω κανένα πρόβλημα... Δεν ενοχλούμαι, είναι υπόθεση του καθενός το τι θα φορέσει» (Ντιλέκ, 25 ετών, δικηγόρος).

Η πιο «ριζοσπαστική» τοποθέτηση που έλαβα στο θέμα αυτό από καλυμμένη μουσουλμάνη είναι η παρακάτω:

«Έχω πάρα πολλές φίλες που δε φοράνε μαντίλα, το 90% των φίλων μου δε φοράει μαντίλα. Μία φίλη μου Κεμαλίστρια από σεβασμό δεν καπνίζει μπροστά μου, αν και εγώ δεν έχω κανένα πρόβλημα ή ακόμη έχει ένα χαλάκι στο σπίτι της μόνο για μένα. Γιατί ξέρει ότι αν πάω στο σπίτι της για καφέ και έρθει η ώρα της προσευχής, θα προσευχηθώ και θα χρειαστώ ένα χαλάκι... Κοίταξε να δεις, εγώ έχω και φίλες γυμνίστριες! (γελάει δυνατά). Μια φορά ήμασταν μια μεγάλη παρέα, γυναίκες και άνδρες μουσουλμάνοι, καθολικοί, ινδουιστές, άθεοι και είχαμε μαζί μας και δύο λεσβίες! (γελάει). Ψάχναμε μια καλή παραλία για να κάνουμε μπάνιο. Εγώ κάθισα έξω και πρόσεχα τα πράγματα, τις τσάντες μας» (γελάει). (Τζαχιντέ, 30 ετών, θεολόγος).

Στην πρώτη ομάδα ανήκουν όσοι, κατά την πληροφόρησή μου, είναι η νόρμα, δηλ. οι θρησκευόμενοι μουσουλμάνοι. Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν όλοι όσοι δεν είναι η νόρμα, π.χ. όσοι έχουν διαφορετικό θρησκευτικό προσανατολισμό ή διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό. Παρά το διαχωρισμό αυτό, η Τζαχιντέ υποστηρίζει ότι επιλέγει για φίλους ανθρώπους της δεύτερης αυτής ομάδας, δείχνοντας ανεκτικότητα σε αυτούς. Η στάση αυτή μου θύμισε την πολύ δημοφιλή φράση του πρώην Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, ο οποίος φώναζε στους νέους από το βήμα της εκκλησίας: «Κι εγώ σας πάω», ή «Ελάτε στην εκκλησία όπως είστε, με τα μίνι και τα σκουλαρίκια». Στην περίπτωση του, αυτό είναι και δείγμα του γνωστού λαϊκισμού του. Το κοινό όμως και των δύο είναι ότι φανερώνουν ένα είδος ανεκτικότητας το οποίο έχει στρατηγική σημασία για αυτούς, δηλ. επιδιώκει να καταστήσει τη θρησκεία ελκυστική για πολιτικούς λόγους. (Η Τζαχιντέ εκπροσωπεί την άνοδο του πολιτικού Ισλάμ σήμερα). Για να γίνει αυτό, χρειάζεται μια επίφαση φιλελευθερισμού.

Η κατηγοριοποίηση των ανθρώπων σε δύο ομάδες, φάνηκε να γίνεται και από την Τουρκάλα ιεροκήρυκα την οποία συνάντησα στην «παράνομη» μουφτεία. Η πληροφόρητη αυτή παραπονέθηκε για την απαγόρευση της μαντίλας στους δημόσιους χώρους, επικαλούμενη την αρχή διατήρησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ την ίδια στιγμή κοίταξε περιφρονητικά εμένα όταν τη ρώτησα πώς βλέπει τις ακάλυπτες γυναίκες. Φοβούμενη την αντίδρασή μου, συμπλήρωσε ότι η απογοήτευσή της να βλέπει ακάλυπτες γυναίκες «*ισχύει μόνο για τις μουσουλμάνες*».

Οι καλυμμένες μουσουλμάνες υποστηρίζουν ότι σέβονται τη διαφορετικότητα, τις γυναίκες που προβάλλουν το σώμα τους με ρούχα που στα δικά τους μάτια φαίνονται «έξαλλα» την ίδια στιγμή όμως συμπληρώνουν ότι μία τέτοια στάση ζωής δεν είναι σωστή.

«Κοίταξε, τα ανοιχτά ρούχα δε με πειράζουν, αλλά δεν είναι σωστό να διαφημίζεις το σώμα σου. Ξέρεις πόσες γυναίκες με μαντίλα και κλειστά ρούχα έχουν τέλειο σώμα; Με ενοχλεί στο γυμνάσιο και στο λύκειο που μερικά κορίτσια είναι έξαλλα. Αφού μια φορά μου το είπε και ο λυκειάρχης ενός σχολείου ότι είναι πολύ άσχημο... Και στην πλατεία, όταν πηγαίνω για καφέ και είναι μερικές πολύ έξαλλες, ενοχλούμαι γιατί εκεί υπάρχουν οικογένειες και μικρά παιδιά. Και ως γονιός πρέπει και εγώ να προστατέψω το παιδί μου» (Τζαχιντέ, θεολόγος, 30 ετών).

Ακόμη, η «γυμνότητα» μπορεί να αποτελεί κριτήριο, σύμφωνα με το οποίο «μετριέται» η αφοσίωση και η πίστη της γυναίκας στον Θεό.

«Νομίζω πως οι μουσουλμάνες που δεν φοράνε μαντίλα δεν πιστεύουν πολύ. Έτσι πιστεύουν, έτσι κάνουν... Τώρα ξέρεις, έχουμε Ραμαζάνι. Όποιος πιστεύει, νηστεύει... Έχω πολλές φίλες που δε φοράνε μαντίλα και η μία πίνει και κρασί! Εγώ της λέω ότι δεν κάνει, αλλά δεν ξέρει, γι' αυτό πίνει. Δεν ξέρει ούτε η μαμά της ούτε αυτή. Η θρησκεία έχει κάποιους κανόνες... Εγώ δεν λέω ποτέ 'γιατί δεν φοράς μαντίλα' ή 'αυτή δεν είναι καλή κοπέλα'. Έχει τέτοιους ανθρώπους αλλά το μυαλό είναι έτσι, όχι η θρησκεία. Δεν έχω πρόβλημα αν είναι καλοί άνθρωποι. Έχω και χριστιανές φίλες, κάνουμε πολύ ωραία παρέα» (Ρεϊχάν, μοδίστρα, 25 ετών).

Δύο κοσμικές πληροφορήτριες υποστήριξαν ότι καθετί το ακραίο είναι κακό και ότι «πρέπει να υπάρχει ένα μέτρο σε όλα».

«Εμένα δεν με ενδιαφέρει, όπως προτιμάει ο καθένας, δεν με ενοχλεί καθόλου. Και στο Odeon που δουλεύω (εμπορικό κέντρο της Κομοτηνής, όπου η Τουλάι κόβει εισιτήρια στον κινηματογράφο), πολλές έρχονται με μικίνι και δεν με ενοχλεί και άλλες με πολύ κλειστά ρούχα, και πάλι δεν με ενοχλεί... Εγώ πιστεύω ότι πρέπει να υπάρχει ένα μέτρο σε όλα... Μια μέρα που ήμουν στο αστικό έλεγε μια γυναίκα 'αυτά τα παραδοσιακά δεν είναι καλά, αλλά ούτε τα πολύ ανοιχτά είναι καλά'. Κι εγώ το λέω όταν μια κυρία είναι πολύ ανοιχτή» (Τουλάι, 35 ετών, καθηγήτρια γαλλικών).

«Μα, όταν μια γυναίκα φοράει πολύ ανοιχτά ρούχα, γυρίζω να την κοιτάξω κι εγώ, φαντάσου οι άνδρες!» (γελάει) (Λειλά, 35 ετών, δημοσιογράφος).

Στο κεφάλαιο αυτό ασχολήθηκα με τις σχέσεις ανεκτικότητας ή μη ανοχής στο εσωτερικό της ίδιας της μουσουλμανικής κοινότητας. Μίλησα για τη στάση των κοσμικών μουσουλμάνων γυναικών απέναντι στις γυναίκες που καλύπτονται και για την αντίστοιχη στάση των καλυμμένων απέναντι στις κοσμικές μουσουλμάνες. Από τη μία πλευρά, οι κεμαλικοί μουσουλμάνοι της Κομοτηνής αγωνίζονται για την αναγνώριση της τουρκικής ταυτότητας, αποτινάσσοντας κάθε θρησκευτικό στοιχείο που τους προσδιορίζει, αφού πολλοί από αυτούς αυτοπροσδιορίζονται ως άθεοι⁴⁶. Από την άλλη πλευρά, οι ισλαμιστές θέτουν σε προτεραιότητα

⁴⁶ Η Ελβάν μου ανέφερε ότι ο σύζυγός της είναι ο πρώτος μουσουλμάνος που εντάχθηκε σε κόμμα της αριστεράς και δηλώνει άθεος. Ως άθεος αντιδρά στον θρησκευτικό προσδιορισμό της μειονότητας, διεκδικώντας έναν εθνικό προσδιορισμό. Η ίδια πληροφορήτρια μου ανέφερε ότι λίγο καιρό πριν ο σύζυγός της δημοσίευσε ένα άρθρο στο οποίο ομολογούσε ότι χάρη στον προσδιορισμό της μειονότητας ως μουσουλμανικής, έμαθε πώς πρέπει να συμπεριφέρεται ως πιστός μουσουλμάνος, ποιες είναι οι προσευχές και οι νηστείες που πρέπει να κάνει.

το θρησκευτικό «νόμο» μένοντας έγκλειστοι στα στενά όρια της πίστης τους, μένοντας πίσω από τις μαντίλες τους. Όμως οι στάσεις απέναντι στη μαντίλα δεν αντιστοιχούν ακριβώς στις δύο παραπάνω κατηγοριοποιήσεις. Είναι σαφές ότι στους πρώτους είναι κυρίαρχη η αντίθεση προς την πρακτική της μαντίλας και της συναφούς θρησκοληψίας που πιστεύουν ότι χαρακτηρίζει τους περισσότερους συμπατριώτες τους, και στους δεύτερους η αντίθεση προς τις μουσουλμάνες γυναίκες που ζουν κοσμικά και αρνούνται να καλυφθούν. Ωστόσο η μαντίλα είναι ένα θέμα που δεν τίθεται πάντα πολιτικά, γιατί για πολλούς έχει πολιτισμική σημασία, και αυτό φαίνεται από τη στάση τους απέναντι στις γηραιότερες μουσουλμάνες που φοράνε φερετζέ. Δεν είναι τυχαίο τόσο ότι καμία σχεδόν κοσμική μουσουλμάνη δεν ασκεί κριτική στις γυναίκες που υιοθετούν το φερετζέ, όσο και ότι τονίζουν (πολλές φορές ακόμη και με υπερηφάνεια) ότι ο φερετζές αποτελεί παραδοσιακή θρακιώτικη μουσουλμανική ενδυμασία που φοράνε αποκλειστικά οι μουσουλμάνες της δυτικής Θράκης. Πέρα από το τι πιστεύουν τελικά είτε οι κοσμικές είτε οι μη κοσμικές μουσουλμάνες, παρατηρούνται τοποθετήσεις ανεκτικότητας που μπορεί να γίνονται για στρατηγικούς λόγους και συγκεκριμένα για να προβληθούν όλοι ως μία κοινότητα, της οποίας τα μέλη, ανεξάρτητα από το βαθμό θρησκευτικότητάς τους, σέβονται και κατανοούν ο ένας τον άλλο, ενώ δείχνουν μια εξαιρετική ανεκτικότητα που όμοιά της δεν υπάρχει σε άλλο λαό. Το βασικότερο τεκμήριο για να στηρίξουν το παραπάνω επιχείρημά τους είναι η εξόφθαλμη συνύπαρξη κοσμικών και μη κοσμικών μουσουλμάνων γυναικών ακόμη και μέσα στο ίδιο σπίτι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Μαντίλα και Οριοθετήσεις της Δημόσιας ζωής και της Κοινωνικότητας

Στο κεφάλαιο αυτό θα μιλήσω για θέματα δημόσιας ζωής και κοινωνικότητας που τίθενται με τη μαντίλα. Θα αναδείξω τα επιχειρήματα των καλυμμένων κυρίως γυναικών για τις επαγγελματικές ευκαιρίες που έχει ή όχι μία μουσουλμάνα, η οποία θέλει να ενταχθεί στον εργασιακό κόσμο με τη μαντίλα της. Μπορεί η υιοθέτηση της μαντίλας να είναι συμβατή με την ενεργητική παρουσία της γυναίκας στην κοινωνική και δημόσια ζωή – άρα και στην πολιτική; Πολλές καλυμμένες μουσουλμάνες στην Κομοτηνή εκφράζουν συχνά την άρνησή τους ότι νιώθουν καταπιεσμένες σε ό,τι αφορά τη μαντίλα, υποστηρίζουν ότι επηρεάζουν σημαντικά τη δημόσια ζωή μέσα από την οικογένεια, και αναφέρουν ότι οι ρόλοι που παίζουν μπορεί να φαίνονται μόνο κοινωνικής σημασίας αλλά μπορούν επίσης να επηρεάσουν την «ανδρική» πολιτική. Αναφέρω ένα παράδειγμα γυναικείας φιγούρας που χρησιμοποιεί η κοινωνιολόγος Mernissi (1987) για να δείξει ότι ακόμη και στα πρώτα χρόνια του Ισλάμ οι γυναίκες είχαν το θάρρος να αντιδράσουν στο σύστημα. Μία από τις διασημότερες πρώιμες μουσουλμάνες, γνωστή για τις πράξεις αντίστασης που έκανε κατά της παρερμηνείας του ζητήματος του διαχωρισμού σύμφωνα με τη διδασκαλία του Προφήτη Μωάμεθ, ήταν η αγαπημένη εγγονή του Προφήτη, Sukayna (671 μ.Χ.). Η Sukayna (γνωστή για την ομορφιά, τη σοφία και το ενδιαφέρον της για την πολιτική και την ποίηση) απέρριψε τη μαντίλα και εξέθεσε δημόσια την ομορφιά της. Στόχος της ήταν να δείξει ότι η θέση των γυναικών στην αραβική παράδοση δεν ήταν κατώτερη από εκείνη των ανδρών. Λέγεται ότι παντρεύτηκε πέντε ή έξι φορές και ότι δεν επέδειξε ποτέ *ta'a* (υπακοή, η βασικότερη αρχή του ισλαμικού γάμου) σε κάποιον από τους συζύγους της.

Με το θάνατο του Προφήτη, οι μουσουλμάνες έχασαν τα πιο σημαντικά δικαιώματά τους ενώ οι νόμοι δεν απέδιδαν πια τα δικαιώματα που τους είχε δώσει το Κορανικό κείμενο (Ahmed 1992). Εντούτοις, παρόλο που δεν βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή, οι γυναίκες δεν ήταν απύσες. Η Mernissi (1987) έφερε στο φως τις ιστορίες εννέα ξεχασμένων Βασιλισσών του Ισλάμ που είχαν ενεργό δημόσιο βίο. Στην περίπτωση του Ιράν διαπιστώνουμε ότι, αν και απομονωμένες, οι γυναίκες της δυναστείας του Ghaznavid κατά τον 10^ο και 11^ο αιώνα ήταν «πολιτικά σημαντικές και ενεργές, παρόλο που αυτή η δραστηριότητα πραγματοποιήθηκε πίσω από τις μαντίλες» (Meisami 2003).

Οι γυναίκες εξακολούθησαν και κατά τους επόμενους αιώνες να ασκούν επιρροή και να διαδραματίζουν σημαντικούς ρόλους ενώ τον 16^ο αιώνα οι γυναίκες της πολιτικής ελίτ ήταν «παρούσες και ενεργές σε στρατιωτικές εκστρατείες» (Szurpe 2003). Τον 19^ο αιώνα οι Ιρανές βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή των επαναστάσεων και της αντίστασης. Με την εξέλιξη της λογοτεχνίας και την απόφαση πολλών θρησκευτικών ηγετών και πλουσίων οικογενειών να σπουδάσουν τις κόρες τους, οι γυναίκες άρχισαν να αναδεικνύουν τα δικά τους Κορανικά δικαιώματα. Από τότε, άρχισαν να υποστηρίζουν ότι το Ισλάμ απαιτεί υποταγή μόνο στο Θεό και ότι η μόρφωση αποτελεί καθήκον όλων των γυναικών (Afshar 1991).

Σήμερα, ηρωίδες μυθιστορημάτων ή κινηματογραφικών ταινιών εκπροσωπούν εκείνο το κομμάτι της κοινωνίας που επιθυμεί να ζήσει διαφορετικά από ό,τι τους έχει επιβληθεί. Η μικρή Μαρζάν του «Περσέπολις» αναγκάζεται σε όλη τη διάρκεια της ταινίας να τακτοποιεί τη

μαντίλα της (σύμφωνα με τις υποδείξεις των θεματοφυλάκων του καθεστώτος Χομεϊνί), την οποία διόλου δεν θεωρεί «σύμβολο ελευθερίας» όπως κηρύττει η δασκάλα της από την έδρα. Η Καντιφέ ζει στο Καρς, «μια ξεχασμένη πόλη της Τουρκίας που έχει μείνει εκτός ιστορίας» και σε μια έκρηξη θυμού απειλεί ότι «θα ξεσκεπαστεί μπροστά σε όλους». Ένα από τα κεντρικά πρόσωπα του τελευταίου μυθιστορήματος του Ορχάν Παμούκ «Χιόνι» παλεύει με «το θυμό και την αηδία» που της προκαλεί η χυδαιότητα του κόσμου και προτάσσει τη μαντίλα ως σημαία ταυτίζοντας, ουσιαστικά, την κίνηση αυτή με αυτοκτονία. Η Χαντάν Ιπεκσί είναι Τουρκάλα σκηνοθέτις που γύρισε πρόσφατα τα «Κρυμμένα Πρόσωπα» (“Hidden Faces”), θέλοντας να μιλήσει για τα εγκλήματα τιμής τα οποία απασχολούν συχνά το διεθνή Τύπο. Νέα κορίτσια που αρνούνται να αποδεχτούν τον ισλαμικό φονταμενταλισμό στην καθημερινότητα και στις σχέσεις τους, επιλέγοντας το δρόμο της αυτοεξορίας, καταδιώκονται και δολοφονούνται από συγγενείς. «Το 70% των γυναικών στην Τουρκία φορούν μαντίλα από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους. Η χρήση της ως σύμβολο του πολιτικού Ισλάμ είναι μια κατάσταση μη φυσιολογική και εξαιρετικά ενοχλητική», λέει η Ιπεκσί (Καθημερινή, 26/01/2008).

Σύμφωνα με τη MacLeod (1991), ένα βασικό επιχείρημα που χρησιμοποιείται προκειμένου να αποδοθεί στη hijab «απελευθερωτική» συμβολική σημασία είναι αυτό που υποστηρίζει ότι η μαντίλα επιτρέπει στις γυναίκες να ενταχθούν στον εργασιακό κόσμο, προστατεύοντάς τες από ενδεχόμενη σεξουαλική παρενόχληση, ενώ συγχρόνως με «ορατό» τρόπο απαιτεί το σεβασμό από τον σύζυγο μιας γυναίκας, από τους άνδρες στο γραφείο, αλλά και αυτούς έξω στο δρόμο. Η ίδια η εργασία τις τοποθετεί βέβαια σε μια αμφιλεγόμενη θέση απέναντι στο Ισλάμ καθώς απασχολεί τις παντρεμένες έξω από το σπίτι, κρατώντας τες έτσι μακριά από τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Εν τούτοις, η μαντίλα θεωρείται ότι αποτελεί ένα σημαντικό όργανο για τη διαπραγμάτευση αυτής της αμφισβήτησης καθώς επιτρέπει στις γυναίκες να εισβάλλουν στη δημόσια σφαίρα ενώ την ίδια στιγμή καθιστά σαφές ότι είναι «σωστές» γυναίκες και ότι δεν έχουν καμία σχέση με τις δυτικές.

Τα πιο θρησκευόμενα μέλη της μειονότητας αναφέρουν συχνά ότι η γυναίκα υφίσταται μόνο σε σχέση με τη μαντίλα που φορά, ενώ διαφωνούν με την άποψη ότι η μαντίλα καθαυτή συνεπάγεται εγκλεισμό της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα. Τονίζουν ότι τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες μουσουλμάνες έχουν τις ίδιες επαγγελματικές ευκαιρίες, αφού σκοπός της μαντίλας δεν είναι να κρατά τις γυναίκες στο σπίτι. Επιπλέον, υποστηρίζουν ότι οι ίδιες, αν και καλυμμένες, είναι «δραστήριες».

Πρακτικά όμως, μπορεί μία καλυμμένη μουσουλμάνη να εργαστεί; Ποιο είναι το κατάλληλο εργασιακό περιβάλλον για μία καλυμμένη γυναίκα, ή αλλιώς, ποιος θα ήταν ο εργοδότης που θα αποδεχόταν στο χώρο του μία καλυμμένη γυναίκα; Ο Βεϊσέλ, ένας τριαντάχρονος κοσμικός δικηγόρος που αμφισβητούσε τη δυνατότητα των καλυμμένων γυναικών να εργαστούν, αναρωτήθηκε: «*Ακόμη κι αν πράγματι εργάζονται, η δραστηριότητα σημαίνει και ιδεολογική απελευθέρωση;*».

Δεν είναι λίγοι εκείνοι οι οποίοι δεν θα ήθελαν να προσλάβουν ως υπάλληλό τους μία καλυμμένη μουσουλμάνη. Ας αναφέρω το παράδειγμα της Τουτσέ (28 ετών, ιδιωτική υπάλληλος) η οποία φόρεσε τη μαντίλα στα έντεκα της χρόνια, και την αφαίρεσε όταν πήρε διαζύγιο από τον σύζυγό της. Υποστήριξε ότι τώρα είχε την ευθύνη των παιδιών της και ότι με τη μαντίλα δεν την προσλάμβανε κανένας εργοδότης στην Κομοτηνή.

«Κάποια στιγμή, ενώ ήμουν ακόμα παντρεμένη, άρχισα να νιώθω ότι η μαντίλα δεν με εκφράζει, ότι κάτι δεν πάει καλά... Στα 25 ένιωθα ότι δεν την εκπροσωπώ σωστά, όπως πρέπει... Αλλά

ήμουν παντρεμένη και καταλαβαίνεις πιστεύω λίγο... Δεν είχα πολλές απαιτήσεις από τον εαυτό μου. Είπα 'δε βαριέσαι, τόσα χρόνια τώρα το συνήθισα'. Τελικά στα 27 αποφάσισα να χωρίσω και ξαναγύρισα στο πατρικό μου. Ένιωθα ότι κάπως με περιόριζε η μαντίλα. Τώρα πια ήμουν μόνη, έπρεπε να δουλέψω σκληρά για τα παιδιά μου... Πρώτον, λόγω του ότι δεν είχα κάποιο πτυχίο πανεπιστημίου και, δεύτερον, λόγω της μαντίλας, πολλές πόρτες έκλειναν. Τις περισσότερες φορές κλείνουν... Ακόμα και όταν οδηγάς αμάξι σε κοιτάζουν περίεργα. Εγώ βλέπω τη διαφορά επειδή έζησα και τις δύο πλευρές. Δεν σε προσλαμβάνουν καταστήματα ρούχων, εταιρείες, τράπεζες και άλλα πολλά... Και βέβαια κλείνουν οι πόρτες...»

Ακόμα κι αν τα επιχειρήματα περί προστασίας των καλυμμένων γυναικών στον εργασιακό χώρο ισχύουν πράγματι σε κάποιες μουσουλμανικές κοινωνίες, η περίπτωση της Κομοτηνής φαίνεται πολύ διαφορετική. Η μαντίλα θα μπορούσε ενδεχομένως να προσφέρει ένα μικρό μέτρο φυσικής αυτονομίας σε μία κοινωνία με συγκεκριμένα πολιτισμικά συμφραζόμενα. Σε κάποιες μουσουλμανικές κοινωνίες η hijab μπορεί όντως να είναι το μέσο που χρησιμοποιούν οι γυναίκες για να διατηρήσουν τη θέση τους στην αγορά, και να έχουν κάποιο βαθμό αυτονομίας μέσω της πρόσβασης σε δραστηριότητες της δημόσιας σφαίρας. Η Κομοτηνή όμως είναι μία πόλη ευρωπαϊκού, κοσμικού κράτους όπου η μαντίλα όχι μόνο δεν αποτελεί το επίσημο ένδυμα των γυναικών αλλά αποτελεί μάλλον εμπόδιο για την αυτονομία και την πρόσβαση μιας γυναίκας στο δημόσιο βίο.

«Εμένα τώρα η εγγονή μου είναι αρχιτέκτονας, πώς να βάλει μαντίλα;» (Ζουχάλ, 70 ετών).

Στην πράξη, οι καλυμμένες μουσουλμάνες της Κομοτηνής δεν δείχνουν να διεκδικούν την απελευθέρωσή τους μέσω της μαντίλας αφού αυτή φαίνεται να λειτουργεί εναντίον τους, με την έννοια ότι τις «κλείνει» στο σπίτι. Σύμφωνα με την Τσιμπιρίδου (2006), η εσωτερίκευση, από μέρους των μουσουλμάνων, του «μειονοτικού» στίγματος στην πορεία προς τον σύγχρονο τρόπο ζωής, λειτουργεί πρώτα από όλα σε βάρος του γυναικείου φύλου. Οι μουσουλμάνες γυναίκες γίνονται τα σύμβολα της ετερότητας, στο σώμα και το πρόσωπο των οποίων παίζονται οι ταυτότητες και οι διαφορές. Εξαιτίας της ετερότητας που παρουσιάζει το θρακικό τοπίο οι μουσουλμάνες της πόλης της Κομοτηνής όταν εργάζονται, ασχολούνται με δουλειές που παίρνουν στο σπίτι (φτιάχνουν παπλώματα του γάμου, ράβουν φασόν, είναι μοδίστρες κ.λπ.), μένοντας έτσι «έξω από τον κόσμο», όπως λένε χαρακτηριστικά. Η δουλειά στο σπίτι ή η αεργία επιβάλλεται στη γυναίκα μουσουλμάνα μέσω του θρησκευτικοπολιτικού ενδύματος, του φερετζέ ή του μαντώ και της μαντίλας που της επιβάλλεται να φορά από την πρώτη έμμηνο ρύση. Ο φερετζές γίνεται σύμβολο για την πολιτική διαχείριση του «μειονοτικού στίγματος». Αυτή η «πράξη του φερετζέ» συνεπάγεται αυτόματα την παύση από το σχολείο άρα τη στέρηση δυνατότητας σπουδών στα νεαρά κορίτσια αλλά και τον αποκλεισμό από την άσκηση μιας σειράς άλλων πιο «κοινωνικών» επαγγελμάτων. Είναι οι ίδιες οι μουσουλμάνες που αρνούνται το ενδεχόμενο να σπουδάσει με ευκολία μία καλυμμένη γυναίκα ή ακόμη περισσότερο να διασκεδάσει σε χώρους ψυχαγωγίας.

«Εγώ επειδή θέλω να σπουδάσω εδώ στην Ελλάδα δε φοράω μαντίλα. Μπορώ να πάω στην Τουρκία αλλά δε θέλω... Μπορούν να σπουδάσουν με τη μαντίλα αλλά δε μου αρέσει να πηγαίνω στο πανεπιστήμιο με τη μαντίλα...» (Φατμέ, 16 ετών, μαθήτρια).

«Δεν μπορώ να βγαίνω στα μπουζούκια και να φοράω μαντίλα, δεν κολλάει το ένα με το άλλο... (Σκέφτεται) ...για καφέ μπορεί να πάει, αν και ίσως να της απαγορεύσουν την είσοδο, αλλά σίγουρα δεν πάει στα μπουζούκια. Κι αν κάποιες λένε ότι ζουν όπως όλες οι άλλες γυναίκες, αυτό δεν αληθεύει. Για παράδειγμα, έχεις δει ποτέ εσύ καμιά γυναίκα με μαντίλα στο Ηχοδρόμιο;» (κέντρο διασκέδασης), (Μπελγίν, 35 ετών, καθηγήτρια αγγλικών, σύζυγος πρώην βουλευτή).

«Εντάξει, δε θα μπορώ να πηγαίνω στις καφετέριες αλλά δεν θα κλείνομαι στο σπίτι» (Φατμέ, 16 ετών, μαθήτρια).

«...Για καφέ ναι, αλλά όχι σε Club... Εντάξει, ίσως και να μπορεί να πάει και σε Club αλλά δεν μπορεί ούτε να πιει κρασί ούτε να χορέψει. Και τι να κάνει, μόνο να βλέπει; Πάμε στους γάμους όμως και είναι καλά» (Ρεϊχάν, 25 ετών, μοδίστρα).

Τα γλέντια των γάμων είναι μία κοινωνικά αποδεκτή έξοδος των καλυμμένων γυναικών. Οι γάμοι είναι για αυτές μία καλή ευκαιρία να βγουν έξω και μερικές φορές ακόμη και να ντυθούν «μοντέρνα».

«Στους γάμους γίνομαι κι εγώ όμορφη. Φοράω παντελόνι και μπλούζα με ζώνη και ψηλά τακούνια. Μόνο η μαντίλα είναι που με κάνει να διαφέρω από τις άλλες» (Ρεϊχάν, 25 ετών, μοδίστρα).

Ακόμα και στους γάμους, όπου συνήθως συγκεντρώνονται μόνο μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, οι καλυμμένες γυναίκες χορεύουν πολύ σπάνια ενώ δεν υπάρχει σχεδόν καμία πιθανότητα να πιουν αλκοόλ. Η ίδια δεν παρακολούθησα από κοντά κάποιον μουσουλμανικό γάμο. Παρόλα αυτά, η Τσιδέμ, η δεκαοχτάχρονη μουσουλμάνα που με φιλοξένησε ένα απόγευμα στο σπίτι της για καφέ, μου έδειξε το βίντεο από το γάμο της αδελφής της. Έτσι παρακολούθησα όλα τα έθιμα που συνηθίζονται στους μουσουλμανικούς γάμους στην περιοχή, οι εορτές των οποίων μπορεί να κρατούν από τρεις έως και τέσσερις ημέρες.

Παρατηρώντας το βίντεο, διαπίστωσα ότι καμιά καλυμμένη γυναίκα δεν σηκωνόταν να χορέψει. Όταν έκανα αυτή την παρατήρηση στην Τσιδέμ, ρωτώντας την «τελικά η μαντίλα εμποδίζει μία γυναίκα να διασκεδάσει;», μου απάντησε ότι όσες φορούν μαντίλα είναι ηλικιωμένες. Τότε της έδειξα μία νέα καλυμμένη γυναίκα η οποία καθόταν σε μία πλαστική καρέκλα με σταυρωμένα τα χέρια. Η Τσιδέμ γέλασε και μου είπε: «Έπεσες στην περίπτωση! Αυτή είναι η γυναίκα του μουφτή!». Οι καλυμμένες μουσουλμάνες έδιναν την εντύπωση ότι ένιωθαν αμήχανα, το βλέμμα τους καρφωνόταν στα φανταχτερά, υπερβολικά για τα δικά τους μάτια, φορέματα των ακάλυπτων γυναικών, ενώ δεν συμμετείχαν στο παραδοσιακό τσιφτετέλι που χόρευαν με ιδιαίτερα προκλητικό τρόπο. Οι «ρόλοι» και η θέση που έπαιρναν οι διάφορες μουσουλμάνες εξαρτιόνταν από τα ρούχα που φορούσαν. Τα ρούχα τους ήταν αυτά που τις τοποθετούσαν σε θέσεις οι οποίες τους επέτρεπαν ή τους απαγόρευαν να συμπεριφερθούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι περισσότερες καλυμμένες μουσουλμάνες δεν μιλούν στοιχειώδη ελληνικά για να αναπτύξουν μία συζήτηση. Συνάντησα περιπτώσεις κατά τις οποίες οι γυναίκες φαίνονταν πρόθυμες να κουβεντιάσουμε αλλά δεν καταλάβαιναν την παραμικρή λέξη από αυτά που τους έλεγα ή, ακόμη, παρερμήνευαν τα λεγόμενά μου με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να συνεννοηθούμε με κανέναν τρόπο.

Επιπλέον, υπάρχει και μία άλλη πραγματικότητα που έχει σχέση με τον ψυχισμό πολλών γυναικών της μειονότητας, αλλά όχι όλων. Σύμφωνα με την Τσιμπιρίδου (2006), ο κυριολεκτικός και συμβολικός εγκλεισμός πολλών (καλυμμένων κυρίως) μουσουλμανίδων και ο αποκλεισμός τους από τον «έξω κόσμο» φαίνεται να είναι το τίμημα της νεωτερικότητας για αυτές τις μειονοτικές μουσουλμάνες που το πληρώνουν με τη διαταραχή του ψυχισμού τους και τη διαφυγή τους από τη σφαίρα της κοινωνικής πραγματικότητας που ούτως ή άλλως τις αποκλείει.

«Μερικές γυναίκες έχουν προβλήματα με τα νεύρα τους. Έχω ακούσει να λένε ότι από την πίεση τρελαίνονται και πηγαίνουν στους ψυχιάτρους. Έχουμε έναν φίλο που είναι ψυχίατρος και μας έλεγε μια φορά ότι οι περισσότερες πελάτισσές του είναι μουσουλμάνες που φοράνε μαντίλα» (Αχμέτ, 16 ετών, μαθητής).

«Εδώ συνήθως οι μουσουλμάνοι είναι κολημμένοι με τη θρησκεία. Και πολλές φορές οι γυναίκες παθαίνουν νευρικό κλονισμό... Πολλοί τις έχουν περιορισμένες, ξέρεις 'μην κάνεις αυτό και μην κάνεις εκείνο, αυτό είναι κακό, το άλλο είναι αμαρτία'. Και τις 'ποτίζουν' τόσο πολύ που μετά πιστεύουν πως όλα είναι κακά και απαγορευμένα. Και δεν μπορούν να κάνουν τίποτα. Ούτε να βγουν ούτε να γνωρίσουν έναν άντρα και να κάνουν σχέση μαζί του... (Αυτό συμβαίνει) κυρίως στα χωριά, αλλά κι εδώ δεν πάνε πίσω. Και όταν τις παντρεύουν, αυτές παθαίνουν σοκ για μια ολόκληρη ζωή. Καταστρέφονται οι ζωές τους για πάντα... Καταρχήν, ο άντρας τους δεν ξέρει πώς να τις αντιμετωπίσει στο κρεβάτι. Τους την πέφτουν κανονικά... Είναι απαγορευμένες οι προγαμιαίες σχέσεις. Οι κοπέλες δεν ξέρουν τίποτα από σεξ και οι άντρες τις φέρονται όπως να ναι... Καμία αγωγή δεν έχουν και πέφτουν πάνω τους με την πρώτη. Αυτός ο περιορισμός πρέπει να αλλάξει. Καταστρέφονται οι ζωές των γυναικών με αυτόν τον τρόπο. Είναι απαράδεκτο να συμβαίνει στην εποχή μας» (Ισμαήλ, 20 ετών, φοιτητής).

Η Τσιμπιρίδου (2006) υποστηρίζει ότι η διαφυγή των γυναικών σε «άλλους κόσμους» μέσα από βαριές φαρμακευτικές αγωγές φαίνεται να σηματοδοτεί τη μοναδική τους πράξη αντίδρασης/αντίστασης απέναντι σε αδιέξοδα. Από την άλλη, η λήψη ψυχιατρικών φαρμάκων ως επιβεβλημένη από το γιατρό αποτελεί ένα μέσο καταστολής, αφού σπάνια μουσουλμάνες γυναίκες πηγαίνουν μόνες τους στο γιατρό για να ζητήσουν τη βοήθειά του. Θα αναφέρω μία εμπειρία μου από την τετραετή διαμονή μου στην Κομοτηνή. Πολύ συχνά κουβέντιαζα με τον διαχειριστή της πολυκατοικίας όπου έμενα για την πόλη και τους κατοίκους της. Ο διαχειριστής αποκαλούσε συχνά τις μουσουλμάνες «τρελές» μόνο γιατί επισκέπτονταν τον ψυχίατρο. Και επισκέπτονταν τον ψυχίατρο γιατί οι ώρες εξόδου τους από το σπίτι περιορίζονταν στις πρωινές ώρες. Τις υπόλοιπες ώρες της ημέρας υποχρεώνονταν να περνούν στο εσωτερικό των αυλών, κλεισμένες πίσω από τους ψηλούς τοίχους των σπιτιών τους. Τις αποκαλούσε επιπλέον «καημένες» γιατί δεν γνώριζαν ελληνικά για να κάνουν μόνες τους μία απλή επίσκεψη στο γιατρό και να μοιραστούν τα προβλήματά τους μαζί του. Έτσι αναγκάζονταν να συνοδεύονται συνήθως από τους συζύγους τους οι οποίοι του μετέφεραν για λογαριασμό τους τα συμπτώματα της «ασθένειάς» τους παίζοντας έτσι το ρόλο του «μεσάζοντα». Υπό τέτοιες συνθήκες, δηλ. με διαμεσολαβημένη συζήτηση, μπορεί κανείς να αναρωτιέται για το τι είδους επικοινωνία εξασφαλίζεται με το θεραπευτή.

Εικόνες 26, 27: Κατοικίες μουσουλμάνων με ψηλούς τοίχους (φωτογραφίες: Ιουλία Καζάνα)

«Δεν ξέρω, δυστυχώς στην Τουρκία πολλές ομάδες γυναικών προσπαθούν να επαναφέρουν τη μαντίλα. Για μένα αυτές που σκέφτονται έτσι είναι τα δολώματα. Το θεοκρατικό κράτος που τόσο πολύ θέλουν να δημιουργήσουν, θα στραφεί τελικά εναντίον τους και θα τις κλείσει» (Αϊσέ, 52 ετών, οδοντίατρος).

Την ίδια στιγμή που θεωρείται ότι οριοθετεί το χώρο για να είναι προσβάσιμος προς τις γυναίκες, η μαντίλα νομιμοποιεί και ενδυναμώνει σύνορα. Ενώ, σύμφωνα με τα λεγόμενα πολλών πληροφορητών, εξασφαλίζει στις γυναίκες μία «αορατότητα» που τους επιτρέπει άνετη κίνηση στη δημόσια σφαίρα («των ανδρών»), επανεπιβεβαιώνει συμβολικά ότι ο κατάλληλος χώρος για τις γυναίκες είναι ο οικιακός. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Kader (1987), «αυτό που μπορεί πράγματι να άρχισε ως μία τάση συμβολισμού της πίστης στις ισλαμικές αξίες και παραδόσεις αλλά και την αρχή μιας ευφυούς και εκλεκτικής σύνθεσης νεωτερισμού και αυθεντικότητας, μεταμορφώνεται σταδιακά σε ένα κάλεσμα προς τις γυναίκες να επιστρέψουν στην ‘κατάλληλη’ θέση τους μέσα στο σπίτι και στην κοινωνία ως όλον».

ΑΝΤΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Συναπάντημα με το Ντουμπάι – Μικρός συγκριτικός αναστοχασμός.

Τον Ιούλιο του 2008, συνάντησα στο νησί της Κέρκυρας την πριγκιπική οικογένεια του Ντουμπάι, περνώντας μία ολόκληρη ημέρα μαζί τους. Την οικογένεια αυτή έτυχε να γνωρίσω μέσω μίας κοινής Ελληνίδας φίλης που σήμερα ζει και εργάζεται για λογαριασμό τους στο Ντουμπάι και ήταν αυτή η οποία μεσολάβησε για τη γνωριμία μας.

Αρχικά, θεωρώ χρήσιμο να αναφέρω ότι η οικογένεια αποτελούνταν από τη μητέρα, τους δύο γιους, την κόρη και τον σύζυγό της με τα δυο μικρά τους παιδιά. Επικοινωνήσαμε στα αγγλικά τα οποία μιλούσαν άπταιστα τόσο τα μεγαλύτερα όσο και τα μικρότερα μέλη της οικογένειας.

Ο μικρότερος από τους δύο γιους, 26 ετών σήμερα, ήταν ιδιαίτερα περιποιημένος. Τα ρούχα του φαίνονταν πράγματι πολύ ακριβά, ενώ επάνω σε αυτά αναγράφονταν με μεγάλα γράμματα οι μάρκες των διαφόρων μεγάλων εταιρειών από όπου τα είχε αγοράσει. Ο ίδιος μου είπε ότι στο Ντουμπάι ντύνεται διαφορετικά, καθώς εκεί επιβάλλεται συνήθως να φορά το *thawb*, ένα λευκό και μακρύ ένδυμα, με μακριά μανίκια, που μοιάζει με ρόμπα.

Ο μεγαλύτερος από τους δύο γιους της πριγκίπισσας του Ντουμπάι, ο οποίος είναι 28 ετών, φορούσε ένα μαύρο δερμάτινο παντελόνι, μαύρη μάλλινη μπλούζα και δερμάτινο πανωφόρι, παρά την ιδιαίτερα υψηλή θερμοκρασία που είχε το νησί. Τα ρούχα του προέρχονταν από γνωστή εταιρεία που κατασκευάζει πολυτελή спор αυτοκίνητα. Ο ίδιος σπάνια φορά το *thawb* στην πατρίδα του και το γεγονός αυτό πιθανότατα να σχετίζεται με τη μικρότερη αφοσίωσή του στη θρησκεία. Ο ίδιος υποστήριξε ότι «δεν είναι τόσο μουσουλμάνος, όσο ο αδελφός του» και ότι «δεν τον ενδιαφέρουν οι θρησκείες», ωστόσο ήταν ο ίδιος που άνοιξε την κουβέντα περί θρησκειών και που σχεδόν αυτόματα με ρώτησε αν είμαι χριστιανή και αν ασπάζομαι τον καθολικισμό ή την ορθοδοξία.

Τέλος, ο γαμπρός της πριγκίπισσας, φορούσε ακριβώς τα ίδια ρούχα με τους δύο μικρούς γιους του. Επρόκειτο για κοντομάνικες μπλε πουκαμίσες από φτηνό ύφασμα. Από την αρχή η ομοιότητά τους μου κίνησε την περιέργεια, αργότερα όμως έμαθα ότι αυτά ήταν ρούχα που αγόρασαν από τις διακοπές τους στη Σαντορίνη, οπότε και δεν μου επιτρέπεται να καταλήξω στο συμπέρασμα ότι η ομοιότητα αυτή οφειλόταν σε κάποια πολιτισμική τους συνήθεια.

Από την άλλη πλευρά, τόσο η μητέρα όσο και η κόρη της πριγκιπικής οικογένειας ήταν εξολοκλήρου ντυμένες με δυτικά ρούχα. Εκείνο που τις έκανε μουσουλμάνες ήταν το γεγονός ότι φορούσαν μακρυμάνικες μπλούζες, ενώ ήταν καλοκαίρι, και ασφαλώς οι μαντίλες, το σπουδαιότερο για αυτές εξωτερικό σύμβολο της πίστης τους. Οι γυναίκες αυτές φορούσαν στο κεφάλι τους τις μαντίλες, με τον ίδιο τρόπο που τις τυλίγουν και οι μουσουλμάνες που ζουν στην Κομοτηνή. Η διαφορά ασφαλώς βρισκόταν στην ποιότητα και στις μάρκες των «πέπλων» τους, τις οποίες δεν φρόντισαν να αποκρύψουν, καθώς αναγράφονταν με μεγάλα και έντονα τυπωμένα γράμματα. Στα χέρια τους κρατούσαν μεγάλες πολυτελείς τσάντες ενώ την ενδυμασία τους συνόδευαν ψηλά παπούτσια, κάνοντάς τες να φαίνονται ακόμη πιο επιβλητικές. Επιπλέον, φορούσαν μεγάλα εντυπωσιακά γυαλιά ηλίου, ήταν έντονα μακιγιαρισμένες και έφεραν πολλά κοσμήματα στα χέρια και στο λαιμό τους.

Η επαφή μου με την μητέρα της οικογένειας ήταν ελάχιστη, περιορίστηκε στο γεμάτο φρίκη μορφασμό που έκανε, όταν παρατήρησε πως φαίνονταν γυμνά τα πόδια μου μέσα από το ημίμακρο φόρεμά μου. Μάλιστα, δεν προσπάθησε με κανέναν τρόπο να κρύψει την απέχθειά της. Την περισσότερη ώρα πέρασα με τα παιδιά και τα μικρά εγγόνια της.

Ήμασταν μαζί για μία ολόκληρη ημέρα. Ήπιαμε καφέ σε μία καφετέρια που βρίσκεται στο λιμάνι της Κέρκυρας. Εκεί συνομίλησα για αρκετή ώρα με το μικρότερο από τους δύο πρίγκιπες, ο οποίος ήταν και ο πιο κοινωνικός της παρέας. Στο ερώτημά του «*με τι ασχολείσαι*», του μίλησα για την παρούσα εργασία και για το ενδιαφέρον μου για την ισλαμική hijab. Ο ίδιος έδειξε ιδιαίτερο θαυμασμό και μου ανέφερε ότι θα τον ενδιέφερε πολύ να την διαβάσει. Ενδιαφέρθηκε, μάλιστα, να πληροφορηθεί για τη μουσουλμανική μειονότητα, για το αν υπάρχουν τζαμιά στην Ελλάδα και κάθε πότε επιτρέπεται στους μουσουλμάνους να προσεύχονται μέσα σε αυτούς τους χώρους λατρείας. Επιπλέον, μου είπε ότι αναζήτησε τζαμιά στο νησί της Κέρκυρας.

Στη διάρκεια της ημέρας πήγαμε για φαγητό σε κάποιο εστιατόριο. Καθίσαμε όλοι μαζί, παρόλο που σε πολλές μουσουλμανικές κοινωνίες επιβάλλεται ο έμφυλος διαχωρισμός ακόμη και στο τραπέζι. Συνήθως στον αραβικό μουσουλμανικό κόσμο τόσο τα σεμνά ρούχα όσο και ο έμφυλος διαχωρισμός αποτελούν τις κυριότερες ίσως πρακτικές της ισλαμικής παράδοσης. Από το τραπέζι μας έλειπαν εντελώς το χοιρινό και το αλκοόλ, ενώ θεωρητικά δεν μου επιτράπη να καπνίσω. Οι γυναίκες που καπνίζουν θεωρούνται χαλαρών σεξουαλικών ηθών και υπερβολικά ανεξάρτητες, και για το λόγο αυτό δεν θέλησα να προκαλέσω.

Σε όλη τη διάρκεια του γεύματος, η νεαρή πριγκίπισσα διόρθωνε τη μαντίλα της. Την επανατοποθετούσε διαρκώς κάτω από το πηγούνι της, καθώς γλιστρούσε από τις κινήσεις που έκανε όση ώρα γευμάτιζε. Μαζί μας κάθονταν και οι δύο γιοι της, οι οποίοι άλλοτε παρακολουθούσαν παιδικά προγράμματα από έναν μικρό φορητό υπολογιστή που είχαν μαζί τους, άλλοτε σηκώνονταν από το τραπέζι για να κάνουν βόλτα μαζί με τις δύο Ινδές γυναίκες που τα φρόντιζαν. Σημειώνω απλά, ότι οι γυναίκες αυτές δεν φορούσαν μαντίλα. Ήταν ντυμένες ίδια η μία με την άλλη, φορούσαν μακριά τζιν παντελόνια και φαρδιές μακρυμάνικες μπλε πουκαμίσες. Τα παιδιά φαίνονταν εξοικειωμένα μαζί τους.

Κατά τη διάρκεια του γεύματος ανέφερα στη νεαρή πριγκίπισσα το θέμα της διπλωματικής μου και φάνηκε να ξαφνιάζεται. Με ρώτησε ποιος είναι ο τρόπος με τον οποίο καλύπτουν στην Ελλάδα οι μουσουλμάνες τα μαλλιά τους και αν η μαντίλα υιοθετείται αποκλειστικά από μουσουλμάνες. Στην προσπάθειά μου να της εξηγήσω, αφαίρεσα από τους ώμους μου μία μακριά εσάρπα και την έβαλα στα μαλλιά μου. Τόσο η ίδια όσο και η μητέρα της που καθόταν απέναντί μας, κατέβασαν τα μάτια ενοχλημένες και ντροπιασμένες μπροστά στους γυμνούς μου ώμους. Είναι αλήθεια ότι φέρθηκα αυθόρμητα και δεν μπόρεσα να προβλέψω καθόλου μία τέτοια αντίδραση.

Στη συνέχεια μου ανέφερε πως στην πατρίδα της, στο Ντουμπάι, φοράει μόνο μαύρα μακριά ρούχα. Μάλιστα πριν έρθει στην Κέρκυρα, επισκέφτηκε τη Σαντορίνη με αυτά τα μαύρα ρούχα. Ωστόσο, η ζέστη ήταν έντονη και με την παρότρυνση ορισμένων ελληνίδων φίλων της, αποφάσισε τόσο εκείνη όσο και η μητέρα της να φορέσουν μακριά μεν, αλλά χρωματιστά και μοντέρνα ρούχα. Τη ρώτησα για ποιον λόγο δεν φοράει χρωματιστά ρούχα και στην πατρίδα της, καθώς είναι πολύ νέα. Η ίδια είναι 25, ενώ η μητέρα της 45 ετών. Τότε μου είπε πως η θρησκεία της απαιτεί αυστηρά μία κατάλληλη ενδυμασία και πως δεν τίθεται θέμα αμφισβήτησης γι' αυτό. Στην προσπάθειά μου να πάω τη συζήτηση ένα βήμα πιο πέρα, της ανέφερα το φεμινιστικό λόγο και τα επιχειρήματά του, ότι η μαντίλα δε «γεννήθηκε» από το

Ισλάμ και ότι δεν αναφέρεται σε κανένα εδάφιο του Κορανίου. Εκείνη έμεινε έκπληκτη και με ρώτησε αν προσωπικά έχω διαβάσει το Κοράνι και αν τελικά διαπίστωσα πως ισχύει κάτι τέτοιο, καθώς η ίδια είναι πεπεισμένη πως το Κοράνι αναφέρεται ρητά στη μαντίλα και την κάλυψη των γυναικών. Πιθανότατα να είχε στο μυαλό της το εδάφιο εκείνο του Κορανίου που αναφέρει: *«Και παράγγειλε στις πιστές γυναίκες, ότι θα πρέπει να χαμηλώνουν το βλέμμα και να προφυλάσσουν τη σεμνότητά τους και να καλύπτουν τα θέληγιά τους, εκτός των εξωτερικών, και να ρίχνουν το πέπλο πάνω από το στήθος και να μην επιδεικνύουν την ομορφιά τους...»* (24:31). Κανένα εδάφιο του Κορανίου δεν αναφέρει ότι οι γυναίκες οφείλουν να καλύπτουν τα μαλλιά τους. Ωστόσο οι υποστηρικτές της κάλυψης της κεφαλής χρησιμοποιούν το παρακάτω εδάφιο προκειμένου να δικαιολογήσουν την πρακτική της κάλυψης: *«Προφήτη! Να πεις στις συζύγους σου, στις κόρες σου και στις συζυγούς των πιστών ν' αφήνουν κρεμάμενο το τζιλμπάμπ (καλύπτρα που καλύπτει όλο το σώμα) τους. Αυτό για να αναγνωρίζονται ως αγνές και να μην παρενοχλούνται...»* (33:59). Επομένως σύμφωνα με τους υποστηρικτές της κάλυψης των μαλλιών, είναι *φαρντ* (υποχρέωση) για όλες τις γυναίκες (και όχι μόνο για τις γυναίκες τους προφήτη) να καλύπτουν ολόκληρο το σώμα τους και να δείχνουν μόνο τα μάτια τους. Και αυτό υποστηρίζουν ότι φαίνεται από τη φράση: *«...και στις συζύγους των πιστών»*.

Το ζήτημα όμως είναι ότι η μαντίλα είτε αναφέρεται στο Κοράνι είτε όχι, αποτελεί ένα ισχυρό σύμβολο στο Ντουμπάι και σε άλλες αραβικές χώρες, προσδίδοντας ένα σαφές κοινωνικό status σε αυτές που την υιοθετούν. Η μαντίλα είναι αλήθεια ότι δεν αποτελούσε ανέκαθεν το σύμβολο των Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων καθώς αν ανατρέξουμε σε παλαιότερες πηγές, θα διαπιστώσουμε ότι εκείνο που ιδιαίτερα προβάλλονταν ήταν τα «χαρέμια» και ό,τι αυτά συνεπάγονταν.

Απέφυγα διπλωματικά να αρθρώσω οποιαδήποτε προσωπική μου άποψη επάνω στο ζήτημα της μαντίλας ενώ λίγο αργότερα η νεαρή Αράβισσα μου εξομολογήθηκε ότι έχει διαπαιδαγωγηθεί με τέτοιον τρόπο, που φοβάται πως, αν ποτέ αφαιρέσει τη μαντίλα, κάτι κακό θα συμβεί σίγουρα σε αυτήν και την οικογένειά της. Το «κακό» αυτό εννοούσε ότι θα προερχόταν από κάποια «ανώτερη δύναμη», η οποία θα την τιμωρούσε για την «ανυπακοή» της προς τις «εντολές του Θεού».

Θυμήθηκα τότε τα εδάφια του Κορανίου που απευθύνονται στον Μωάμεθ: *«Ω Προφήτη! Παράγγειλε στις γυναίκες και στις κόρες σου και σε όλες τις πιστές γυναίκες, ότι θα πρέπει να αφαιρούν τα στολίδια από πάνω τους, όταν βγαίνουν έξω»* (33:59). Αναρωτήθηκα, λοιπόν, αν ήξερε το εν λόγω εδάφιο και απλά το προσπερνούσε ή αν δεν το θυμόταν καθόλου. Μάλιστα, η απορία μου ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο, όταν αμέσως μετά το γεύμα (το οποίο πλήρωσε εξ ολοκλήρου ο μικρότερος γιος της πριγκιπικής οικογένειας, καθώς θεωρείται μεγάλη προσβολή να προσφερθεί να πληρώσει μία γυναίκα και μάλιστα ξένη), κάναμε βόλτα στην αγορά του νησιού, όπου δεν υπήρξε κατάστημα κοσμημάτων που να μην επισκέφτηκε τόσο η ίδια όσο και η μητέρα της. Σκέφτηκα τι να είναι αυτό που μετράει περισσότερο: η κάλυψη της κεφαλής και η απόκρυψη της παραμικρής τρίχας ή η απροκάλυπτη επίδειξη των πανάκριβων κοσμημάτων και συναφών αξεσουάρ; Ομολογώ ότι η δική μου εμπειρία και διανοητικές προσλαμβάνουσες δεν κατάφεραν να δεχθούν τον συνδυασμό της μαντίλας με την υπόλοιπη περιβολή. Από την πλευρά τους, οι συνομιλήτριές μου θεωρούσαν πως έκαναν το «σωστό» και πως λειτουργούσαν ως «πιστές» μουσουλμάνες. Άραγε αυτό εννοούσε ο «παράνομος» μουφτής (και εννοώ τον εκλεγμένο από τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης μουφτή), όταν έλεγε:

«Το θέμα είναι να καλύπτεσαι, δεν είναι από πού θα ψωνίσεις. Αν έχεις λεφτά θα βάλεις το ακριβό, θα ψωνίσεις από το ακριβότερο μαγαζί, αν δεν έχεις θα πας στο παζάρι και θα πάρεις το φτηνό. Εγώ σαν μουφτής λέω 'να φοράτε τα καλύτερα, τα πιο ακριβά, να είστε όμορφες'».

Την ίδια, εντούτοις, απορία μου γέννησε και το πανάκριβο αυτοκίνητο του πρίγκιπα του Ντουμπάι, το οποίο ήταν εξ ολοκλήρου επενδυμένο εσωτερικά με διαμάντια πέντε χιλιάδων καρατιών... Μου γεννήθηκαν πολλά ερωτηματικά σχετικά με τον απλό βίο και τη σεμνότητα που υπαγορεύουν οι «θεικές θρησκείες» - Έτσι μου αποκάλεσε μία μουσουλμάνη θεολόγος που συνάντησα στην Κομοτηνή, τον Ιουδαϊσμό, το Χριστιανισμό και το Ισλάμ. Τι να είναι αυτό που κάνει πιστό έναν μουσουλμάνο ή μία μουσουλμάνη (ή ένα χριστιανό ή ένα εβραίο); Ποια είναι η κατά γράμμα εφαρμογή των προσταγών της πίστης; Και τι σημαίνει η προσωπική ερμηνεία; Ποια είναι τα όρια των «επιλογών» που μπορεί να κάνει κανείς από «το γράμμα του νόμου», ώστε να θεωρήσει πια ότι πράττει το «ορθό» και από εκεί και πέρα να βαφτίσει τις πράξεις και τον τρόπο ζωής του «μουσουλμανικό» (ή κάτι άλλο);

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην εργασία αυτή προσπάθησα αρχικά να παρουσιάσω τις πιο πρόσφατες συζητήσεις που ασχολούνται με την ισλαμική μαντίλα και πιο συγκεκριμένα με τη χρήση της από τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης στην Κομοτηνή. Προκειμένου να δείξω τους τρόπους με τους οποίους βιώνεται η μαντίλα στην Κομοτηνή, πρόβαλα κατά το δυνατόν όλες τις απόψεις που διετύπωσαν οι ντόπιοι πληροφορητές μου, που ήταν μουσουλμάνοι/-ες από όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Ο λόγος που επέλεξα να ασχοληθώ με αυτό το θέμα ήταν να συνδέσω το ζήτημα της μαντίλας στην Κομοτηνή με ευρύτερα πολιτικά θέματα που τίθενται σήμερα μέσα από τη σχέση θρησκείας και πολιτικής διεθνώς, και συγχρόνως να συμβάλω στην ανθρωπολογία και ιστορία του φύλου μέσα από την πορεία και το πολιτικό νόημα του Ισλάμ παγκοσμίως. Συνοψίζοντας όσα διατυπώθηκαν σε όλη την έρευνα, καταλήγω στα παρακάτω συμπεράσματα.

Κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία για να καταλάβει κανείς τη ρητορική που χρησιμοποιούν τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας είναι ότι η Κομοτηνή μέχρι σχετικά πρόσφατα αποτελούσε τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴⁷. Η ζωή πολλών μειονοτικών κυλά σε αναφορά με την Τουρκία (σπουδές, οικογένεια, τηλεοπτικά κανάλια και ενημέρωση, κλπ). Η μειονότητα επηρεάζεται κυρίως από την Τουρκία και όχι από τις άλλες μουσουλμανικές/αραβικές κοινωνίες. Πολλοί μειονοτικοί υποστηρίζουν ότι ενοχλούνται όταν οι «άλλοι», οι χριστιανοί, τους ταυτίζουν ή τους μπερδεύουν με τους Άραβες όταν μάλιστα οι ίδιοι οι μειονοτικοί τους αντιπαθούν τόσο πολύ. Η αντιπάθεια αυτή οφείλεται στα στερεότυπα που κατασκευάστηκαν στο δυτικό κόσμο για την αραβικότητα ως «πρωτόγονη», «βάρβαρη» και «οπισθοδρομική». Οι κοσμικοί, ιδιαίτερα, μουσουλμάνοι της Κομοτηνής αισθάνονται πιο κοντά στα «ευρωπαϊκά» πρότυπα, δηλαδή προσλαμβάνουν τους εαυτούς τους ως «πολιτισμένους» και «προοδευτικούς».

Η μουσουλμανική μειονότητα της Κομοτηνής επηρεάζεται από κυρίαρχες ιδεολογίες στη δημόσια ζωή της Τουρκίας και τούτο επιτυγχάνεται και μέσα από τα τουρκικά κανάλια, καθώς ακόμη και ο ασθενέστερος οικονομικά μουσουλμάνος διαθέτει στο σπίτι του δορυφορική κεραία προκειμένου να παρακολουθεί προγράμματα της τουρκικής τηλεόρασης. Η ψυχολόγος του κέντρου αποκατάστασης Κομοτηνής μου τόνισε ότι τα τουρκικά προγράμματα ευθύνονται σημαντικά για την αύξηση του αριθμού των καλυμμένων μουσουλμάνων γυναικών της μειονότητας. Επιπλέον, συχνές είναι (κυρίως κατά τις εορταστικές περιόδους όπως είναι το Ραμαζάνι) οι μετακινήσεις ιεροδιδασκάλων γυναικών από την Τουρκία οι οποίες έχουν ως στόχο τους - μεταξύ άλλων - την προτροπή για κάλυψη. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι τα περισσότερα «μουσουλμανόπαιδα» που επιθυμούν να σπουδάσουν στο Πανεπιστήμιο, μεταναστεύουν στην Τουρκία καθώς είναι ευκολότερες για αυτά οι σπουδές στην τουρκική γλώσσα⁴⁸. Πολλά παιδιά που επιστρέφουν στην Ελλάδα, είτε έχουν αποκτήσει ισχυρότερους

⁴⁷ Η Κομοτηνή έγινε τμήμα του ελληνικού κράτους στις 14 Μαΐου του 1920 και έκτοτε κάθε άνοιξη οι δημότες της γιορτάζουν τα «ελευθέρια» της πόλης με μία σειρά από πολιτιστικές εκδηλώσεις.

⁴⁸ Αρκετοί φαίνεται να είναι οι νέοι μουσουλμάνοι που ενώ έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Κομοτηνή, δε γνωρίζουν παρά ελάχιστες μόνο ελληνικές λέξεις οι οποίες δεν τους επιτρέπουν να κάνουν την παραμικρή συζήτηση στα ελληνικά. Μια τέτοια περίπτωση συνάντησα όταν βρέθηκα σε παρέα νέων μειονοτικών φοιτητών που σπούδαζαν στην Τουρκία. Ο ένας από τους φοιτητές της παρέας δεν συμμετείχε σε καμία από

πνευματικούς δεσμούς με το Ισλάμ (επιστρέφουν περισσότερο «μουσουλμάνοι») είτε ισχυρότερη εθνικιστική συνείδηση (επιστρέφουν περισσότερο «Τούρκοι»). Τόσο η μία όσο και η άλλη πλευρά από την οποία μπορεί να επηρεαστεί ένας νέος μουσουλμάνος έχει να κάνει είτε με την άνοδο του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία, για την οποία έχω κάνει εκτενέστερο λόγο σε εισαγωγικό κεφάλαιο, είτε με το εθνικιστικό κεμαλικό κράτος που υποστηρίζει μία μεγάλη μερίδα της Τουρκίας.

Σε ό,τι αφορά τη ματιά των Ελλήνων χριστιανών, αυτή φαίνεται να ομοιάζει με τη ματιά των άλλων ευρωπαϊών χριστιανών. Η Κομοτηνή αποτελεί μία περίπτωση στην οποία οι δυτικοί, «εμείς» οι χριστιανοί, αντιμετωπίζουμε με καχυποψία τον Άλλο. Παρόλα αυτά, οι μουσουλμάνοι της Κομοτηνής έχουν status επίσημα αναγνωρισμένης (θρησκευτικής) μειονότητας. Η μουσουλμανική κοινότητα επηρεάζεται μονάχα ως ένα βαθμό από τις ευρωπαϊκές συζητήσεις για το Ισλάμ και ακόμη για την ίδια την κάλυψη (και όλα τα συναφή θρησκευτικά σύμβολα). Και αυτό συμβαίνει επειδή στην Ελλάδα ζουν μουσουλμάνοι οι οποίοι είναι γηγενείς και όχι πρόσφατοι μετανάστες. Στην Ελλάδα δεν τέθηκε ποτέ ως τώρα ζήτημα απαγόρευσης της χρήσης της ισλαμικής μαντίλας όπως τόσο σθεναρά συνέβη στη Γαλλία. Γνωρίζουμε ότι στις 3 Μαρτίου του 2004 το γαλλικό κοινοβούλιο, εφαρμόζοντας τις συστάσεις μιας ειδικής επιτροπής (της επιτροπής Σταζί), επικύρωσε ένα νόμο που απαγόρευσε στους μαθητές/μαθήτριες της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να φέρουν εμφανή θρησκευτικά σύμβολα. Ο νέος νόμος έγινε γνωστός ως «νόμος για τη μαντίλα» γιατί ουσιαστικά συνδέθηκε με την απαγόρευση της ισλαμικής μαντιλοφορίας από τις μουσουλμάνες μαθήτριες. Υπήρξε μεγάλη συναίνεση ως προς το ότι η ισλαμική μαντίλα είναι σύμβολο της κατωτερότητας των γυναικών και, ως εκ τούτου, υπονομεύει την αρχή της ισότητας των φύλων. Οι υπέρμαχοι του νόμου ισχυρίστηκαν πως η μαντίλα δεν θα ήταν δυνατό να γίνει ανεκτή, για αυτόν ακριβώς το λόγο. Οι αντίπαλοί του επισήμαναν πως οι γυναίκες που τη φορούν μπορεί να της προσδίδουν άλλες σημασίες και πως η αποβολή των κοριτσιών από το σχολείο είναι σκληρή μεταχείριση, καθώς το συνταγματικό δικαίωμα στη μόρφωση θα πρέπει να προέχει κάθε άλλης σκέψης⁴⁹.

Οι φεμινιστικοί λόγοι επηρεάζουν μία μικρή μερίδα μουσουλμάνων γυναικών που είναι νέες και αποτελούν μια από τις ελίτ της κοινότητας. Όπως ανέλυσα και στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, οι περισσότερες μουσουλμάνες προέρχονται από έναν πρώην αγροτικό πληθυσμό που υιοθετεί την πρακτική της κάλυψης συνεχίζοντας μία παράδοση που κληρονόμησαν από τους προγόνους τους. Οι γυναίκες αυτές, οι περισσότερες από τις οποίες είναι μουσουλμάνες μη εγγράμματες σε μεγάλο ποσοστό, δεν αμφισβητούν και δεν μπαίνουν στη λογική να σκεφτούν γιατί καλύπτονται. Κάνουν απλά «αυτό που απαιτεί το ιερό Κοράνι». Οι λίγες γυναίκες που φαίνεται να επηρεάζονται από τον ισλαμικό φεμινισμό (ή και από τον «μετα-μοντέρνο» φεμινιστικό λόγο) είναι εγγράμματες καλυμμένες μουσουλμάνες (όπως η θεολόγος Τζαχιντέ), οι

τις κουβέντες μας παρά μόνο με τη δική μου παρότρυνση να γίνεται μετάφραση στα τουρκικά ώστε να μπορεί να λαμβάνει μέρος στις συζητήσεις μας.

⁴⁹ Η συγκεκριμένη απαγόρευση στη Γαλλία στόχο έχει κυρίως να υποχρεώσει τις νεαρές (περισσότερο) μουσουλμάνες να απομακρύνουν τις μαντίλες τους. Και ενώ το συγκεκριμένο νομοσχέδιο «συμβιβάστηκε» με τους ευμεγέθεις χριστιανικούς σταυρούς και τα εβραϊκά kippa ή yarmulke, δε δέχτηκε κανένα συμβιβασμό με την ισλαμική ενδυμασία αφού στην πραγματικότητα ο νόμος στόχευε την κοινωνική ομάδα των μουσουλμάνων. Το Ισλάμ θεωρείται μεγαλύτερη απειλή για τον γαλλικό αστικό πολιτισμό από οποιαδήποτε άλλη θρησκεία.

οποίες θεωρούν ότι η μαντίλα συμβολίζει την «απελευθέρωση» της γυναίκας από τα πατριαρχικά και κυρίως από τα καπιταλιστικά δυτικά δεσμά. Με την επίφαση της νομιμότητας του Ισλάμ και της απαίτησης από αυτό να καλύπτονται, κάνουν το δικό τους αγώνα προκειμένου να πείσουν για τα «πλεονεκτήματα» της κάλυψης. Από την άλλη πλευρά, η μερίδα των κοσμικών μουσουλμάνων της Κομοτηνής επηρεάζεται από τον «κεμαλικό» (δυτικό και «διαφωτιστικό») φεμινισμό που υποστηρίζει ότι μαντίλα σημαίνει «σκοταδισμός» και «οπισθοδρόμηση» και άρα «αιχμαλωτίζει» τη γυναίκα που τη φορά στα στενά όρια του σπιτιού της χωρίς να της επιτρέπει να γίνεται «ορατή» σε χώρους της δημόσιας σφαίρας.

Παρά τα επιχειρήματά που συχνά χρησιμοποιούν οι θρησκευόμενες μουσουλμάνες προκειμένου να υποστηρίξουν ότι οι ίδιες αποστρέφονται τη μόδα και όσους ασχολούνται με αυτήν, έδειξα ότι τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες γυναίκες κινούνται μέσα στην ίδια (καπιταλιστική) αγορά και με ίδια καταναλωτικά πρότυπα, και μάλιστα είναι το ίδιο δραστήριες για την τόνωση και την ανάπτυξή της. Ο συνδυασμός της μαντίλας με μοντέρνα χρωματιστά ρούχα, εφαρμοστά παντελόνια (που διαγράφουν απόλυτα το γυναικείο σώμα), κοντομάνικες μπλούζες και επιμελημένο μακιγιάζ (αναφέρομαι ιδιαίτερα στις έφηβες μαθήτριες που συνηθίζουν να τονίζουν τα μάτια τους με μαύρο μολύβι) δεν αφήνουν αμφιβολία για την ανάγκη των καλυμμένων μουσουλμάνων γυναικών να ασχοληθούν με τις τάσεις που επιτάσσει η μόδα στο βαθμό που ασχολούνται και οι ακάλυπτες.

Και ενώ η μόδα δεν αντικαθιστά σε καμία περίπτωση τη θρησκευτικότητα που έχει η μαντίλα για αυτές, πολλές καλυμμένες γυναίκες υποστηρίζουν ότι την παρακολουθούν και προσπαθούν να είναι όσο γίνεται πιο κοντά σε αυτήν. Θεωρούν ότι κάνουν κάτι «που ζητά ο Θεός» χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η μαντίλα δεν επιτρέπεται να «φαίνεται χαρούμενη» ή να συνδυάζεται με τα χρώματα που είναι στη μόδα. Δε μπορούμε σε καμία περίπτωση να καταλήξουμε σε μονομερή συμπεράσματα σχετικά με αυτό που συμβολίζει η μαντίλα. Όμως δε θα μπορούσα να ισχυριστώ ότι πλήρως καλυμμένες μουσουλμάνες που φοράνε επώνυμα αξεσουάρ ή έντονα χρώματα αντικαθιστούν τη θρησκεία με τη μόδα, γιατί η μόδα ούτε περιορίζει ούτε αντικαθιστά τη θρησκευτικότητα. Φαίνεται απλώς ότι η μόδα κυριαρχεί συχνότερα ως ερμηνεία σε σχέση με τη θρησκευτικότητα που υποτίθεται ότι θα πρέπει να αποδίδεται στην κάλυψη.

Η εμμονή πολλών καλυμμένων μουσουλμάνων να πείσουν ότι όχι μόνο «έχουν τον έλεγχο» των επιλογών τους αλλά και ότι οι επιλογές που έχουν είναι πολυάριθμες, δείχνει την ανάγκη να επιβεβαιώσουν την «ελευθερία» τους. Υπάρχει η ανάγκη από μέρους τους να τονίζουν ότι δεν «ελέγχονται» και δεν «καταπιέζονται», και γι' αυτό αναφέρουν συχνά ότι σημασία έχει η πράξη της κάλυψης, και όχι τα χρώματα ή τα σχέδια, από τα οποία μπορούν να επιλέξουν όποια τους αρέσουν και τους ταιριάζουν.

Καμία σχεδόν μουσουλμάνη δεν παραδέχεται ότι η πρακτική της κάλυψης είναι μία επιβεβλημένη πρακτική. Αυτό που συνήθως τονίζουν είναι το θέμα της «προσωπικής επιλογής», αφού η κάλυψη αποτελεί μία «προσωπική απόφαση». Οι ηλικιωμένες κυρίως μουσουλμάνες όταν μιλούν για τα κίνητρά τους να υιοθετήσουν την μαντίλα είτε επικαλούνται θρησκευτική παράδοση είτε παραδέχονται ότι εφαρμόζουν αυτό που απαιτεί η «κουλούρα» τους - δεδομένη και μη αμφισβητήσιμη γι' αυτές. Όμως τα ίδια τα επιχειρήματά τους έδειξαν ότι τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες μουσουλμάνες κάνουν αυτό που το οικογενειακό τους περιβάλλον θεωρεί άμεσα ή έμμεσα ότι είναι σωστό.

Είναι αμφιλεγόμενο αν τελικά οι καλυμμένες γυναίκες επιτυγχάνουν ή αν πράγματι θέλουν να επιτύχουν μία «αορατότητα» μέσα από την κάλυψη. Η προστασία και η ιδιωτικότητα

που προσφέρει η κάλυψη ώστε να έρχεται κανείς σε αμεσότερη «επαφή» και «επικοινωνία» με το Θεό είναι η ρητορική που χρησιμοποιείται συχνότερα από τις καλυμμένες μουσουλμάνες. Η έρευνα έδειξε ότι η κάλυψη (που θεωρητικά στοχεύει στην απόκρυψη κάθε σεξουαλικής πτυχής του γυναικείου σώματος και άρα στην αποσεξουαλικοποίηση της ίδιας της γυναίκας) δεν συνεπάγεται απαραίτητα «ουδετερότητα», καθώς το αντίθετο φύλο έλκεται συχνά από ένα καλυμμένο γυναικείο σώμα. Διαπίστωσα ότι η «πρόκληση» είναι μία έννοια που αφορά τόσο ένα ακάλυπτο, όσο και ένα υπερβολικά καλυμμένο γυναικείο σώμα. Και με βάση αυτή την πραγματικότητα, η κάλυψη της κεφαλής μπορεί να ταυτίζεται με την «κάλυψη» της ανάγκης που έχουν ορισμένες γυναίκες να ξεχωρίζουν και να τραβούν επάνω τους όλα τα βλέμματα.

Παρά τη διαφορετική τους στάση απέναντι σε μία πρακτική που μπορεί να θεωρείται αμφιλεγόμενη, η θρησκεία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για όλες τις μουσουλμάνες. Τόσο η μερίδα που υποστηρίζει την κάλυψη όσο και εκείνη που την απορρίπτει αντλούν επιχειρήματα από το Ισλάμ. Διαπίστωσα ότι η θρησκεία αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς στη ζωή των περισσότερων γυναικών με τις οποίες μίλησα - τόσο στις θρησκευόμενες όσο και στις κοσμικές μουσουλμάνες. Έτσι, ενώ η μουσουλμανική μειονότητα της Κομοτηνής δεν είναι ομοιογενής ιδεολογικά, αφού αποτελείται από μουσουλμάνους με διαφορετικές διεκδικήσεις και στόχους (οι μεν ισλαμιστές δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στη θρησκεία και κατηγορούνται συχνά από τους κεμαλικούς για αμάθεια, θρησκοληψία και οπισθοδρόμηση, οι δε κεμαλικοί δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στην εθνική τους καταγωγή και κατηγορούνται από τους πρώτους για έλλειψη θρησκευτικότητας), τα επιχειρήματα των μουσουλμάνων γυναικών αποδεικνύουν συχνά το αντίθετο.

Συνεπώς, θα μπορούσε κανείς να πει, η μαντίλα και η αφαίρεσή της είναι μία «βιτρίνα» για την κοινότητά τους. Αμφότερες οι «ομάδες» αντλούν επιχειρήματα και παραδείγματα από το Ισλάμ το οποίο επικαλούνται «στρατηγικά» για να δικαιολογήσουν τις θέσεις τους.

Ως παράδειγμα για το παραπάνω, οι συζητήσεις για την πρακτική της μαντίλας συνοδεύονται σχεδόν πάντοτε από τη λέξη «αμαρτία». Η επιλογή του συγκεκριμένου όρου φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά μία μεγάλη μερίδα της μουσουλμανικής κοινότητας της Κομοτηνής και να λειτουργεί καταλυτικά ώστε να πιστεύουν ότι η αποχή από την κάλυψη συνιστά αμαρτωλή πράξη. Η αντίληψη αυτή ενισχύεται και από τις εκπροσώπους του Ισλάμ οι οποίες διδάσκουν ότι η απόρριψη της μαντίλας δεν αποπέμπει μία γυναίκα από το Ισλάμ, δεν παύει όμως μία ακάλυπτη γυναίκα να είναι «αμαρτωλή» εφόσον η κάλυψη στο Ισλάμ είναι υποχρεωτική. Και η επίκληση του Ισλάμ γεννά συχνά συναισθήματα φόβου και ενοχής. Την ίδια στιγμή, η φράση που συχνά επαναλαμβάνουν τόσο οι καλυμμένες όσο και οι ακάλυπτες μουσουλμάνες ότι «το Ισλάμ δεν είναι στη μαντίλα αλλά στην καρδιά», δείχνει και πάλι πόσο μεγάλο ρόλο παίζει η θρησκεία στις ζωές τους. Η αναφορά στη θρησκεία αποτελεί κοινό σημείο αναφοράς για όλες σχεδόν τις πληροφορήτριές μου.

Ενώ όμως πολλές ντύνονται «σεμνά» και δεν αμφισβητούν την πίστη τους, δείχνουν ότι προτιμούν να πληρώσουν το τίμημα της «απώλειας του Παραδείσου», προκειμένου να κερδίσουν την κοσμικότητα και την «ελευθερία» που τους προσφέρει η επιλογή τους να μείνουν ακάλυπτες. Μοιάζει να γνωρίζουν ότι θα χάσουν τη θέση στον Παράδεισο που θα κέρδιζαν αν κάλυπταν τα μαλλιά τους, ταυτόχρονα όμως δείχνουν ότι οι ίδιες έχουν τη δυνατότητα να αρνηθούν και να απορρίψουν κάτι το οποίο οι υπόλοιπες μουσουλμάνες δεν μπορούν. Αν και ξέρουν ότι η μη κάλυψη θα τους «κοστίσει» στην «άλλη» ζωή, αυτή τη στιγμή έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν οι ίδιες για τον εαυτό τους. Προσπαθούν έτσι να διαχωρίσουν τους εαυτούς τους από το γενικό σύνολο των καλυμμένων μουσουλμάνων που εφαρμόζουν τυφλά

ό,τι «πρέπει», και να δείξουν ότι οι ίδιες είναι «ανεξάρτητες» γυναίκες που κάνουν τις δικές τους επιλογές. Με τον ίδιο τρόπο οι καλυμμένες μουσουλμάνες που υποστηρίζουν ότι «το Ισλάμ είναι στην καρδιά» φαίνεται, ως ένα βαθμό, να «αμύνονται», να αφήνουν δηλαδή ένα μικρό ενδεχόμενο να μπορέσουν κάποτε να υπάρξουν και αυτές ως κοσμικές μουσουλμάνες μέσα σε ένα μουσουλμανικό κατεστημένο, όπως είναι αυτό της Θράκης. Φαίνεται να αφήνουν δηλαδή ένα «μικρό παραθυράκι» που ίσως να τους επιτρέψει στο μέλλον να γίνουν και αυτές κοσμικές, ακάλυπτες, γεγονός όμως που δεν θα αμφισβητεί ότι δεν είναι πια «καλές» μουσουλμάνες.

Όσον αφορά τις σχέσεις ανεκτικότητας στο εσωτερικό της ίδιας της μουσουλμανικής κοινότητας, παρά το γεγονός ότι στους κοσμικούς είναι κυρίαρχη η αντίθεση προς την πρακτική της μαντίλας (ιδιαίτερα όταν αυτή συνδυάζεται με τη μόδα), κυρίως επειδή οι ίδιοι αγωνίζονται για την αναγνώριση της τουρκικής τους ταυτότητας και την παύση της επιρροής που ασκεί το πολιτικό Ισλάμ στους συμπατριώτες τους, η μαντίλα είναι ένα θέμα που δεν τίθεται πάντα πολιτικά, γιατί για πολλούς έχει πολιτισμική σημασία. Αυτό φαίνεται από τη στάση τους απέναντι στις γηραιότερες μουσουλμάνες που φοράνε φερετζέ. Καμία σχεδόν κοσμική μουσουλμάνη δεν ασκεί κριτική στις (ηλικιωμένες) γυναίκες που υιοθετούν το φερετζέ και δε θα ήταν ίσως υπερβολικό να πω ότι δείχνουν υπερήφανες για το γεγονός ότι ο φερετζές αποτελεί παραδοσιακή θρακιώτικη μουσουλμανική ενδυμασία που φοράνε αποκλειστικά οι μουσουλμάνες της δυτικής Θράκης. Από την άλλη πλευρά, πολλές καλυμμένες μουσουλμάνες υποτιμούν με τον λόγο τους τις ακάλυπτες γυναίκες, υποστηρίζοντας ότι αυτές «δεν ξέρουν ποιο είναι το σωστό» και ότι «δεν πιστεύουν πολύ».

Πέρα όμως από το τι πιστεύουν οι κοσμικές ή οι μη κοσμικές μουσουλμάνες, παρατηρούνται τοποθετήσεις ανεκτικότητας που μπορεί να γίνονται για στρατηγικούς λόγους, για να προβληθούν δηλαδή ως μία κοινότητα όπου υπάρχει σεβασμός ανάμεσα στα μέλη. Τεκμήριο για ένα τέτοιο επιχείρημα είναι η συνύπαρξη καλυμμένων γυναικών με ακάλυπτες, κοσμικές μουσουλμάνες ακόμη και μέσα στο ίδιο σπίτι.

Ένα ιδιαίτερο σημείο είναι η άποψη ότι η μαντίλα προσφέρει μία πρακτική λύση στο πρόβλημα της παρενόχλησης από τους άνδρες, μολονότι, στην πραγματικότητα, πολλές καλυμμένες γυναίκες αναφέρουν ότι συχνά παρενοχλούνται από τους άνδρες. Η ίδια έχω προσωπική εμπειρία από τα ενοχλητικά βλέμματα ή ακόμη και τα σχόλια σεξουαλικού περιεχομένου από μειονοτικούς μουσουλμάνους (νεαρής κυρίως ηλικίας) τόσο ως φοιτήτρια όσο και ως ερευνήτρια στην Κομοτηνή. Θα ήθελα να παραθέσω μία εικόνα που μου φαίνεται χρήσιμη για να φωτίσει το γεγονός ότι σε μία συντηρητική κοινωνία, όπου η κάλυψη θεωρείται σχεδόν δεδομένη και που τις περισσότερες φορές επιβάλλεται από τους άνδρες, οι ίδιοι οι άνδρες έχουν μια καταπιεσμένη σεξουαλικότητα σε σχέση με το αντίθετο φύλο. Κατά τη διάρκεια της φοίτησής μου στην Κομοτηνή αλλά και ένα από τα απογέυματα που περπάτησα σε κεντρικό δρόμο της πόλης για την έρευνα, έτυχε να δω μπροστά μου μουσουλμάνους άνδρες να αυτοϊκανοποιούνται, οι δύο από τους τρεις μπροστά από ένα τζαμί. Το γεγονός αυτό σίγουρα επιδέχεται πολλές ερμηνείες, ωστόσο ίσως θα μπορούσε να κατευθύνει για να δώσουμε ορισμένες απαντήσεις σχετικά με τη ρητορική που κατασκευάζουν οι ίδιοι οι μειονοτικοί για την ευκολία με την οποία αντιμετωπίζουν την κάλυψη και τον αυστηρό έμφυλο διαχωρισμό.

Η μαντίλα στην Κομοτηνή φαίνεται συχνά να επανεπιβεβαιώνει ότι ο κατάλληλος χώρος για τις γυναίκες είναι μέσα στο σπίτι. Αυτό επαληθεύεται από τους λόγους των ίδιων των θρησκευόμενων μουσουλμάνων γυναικών, οι οποίες ομολογούν ότι στην πράξη η μαντίλα τις εμποδίζει να εργαστούν (ασχολούνται συνήθως με δουλειές που παίρνουν στο σπίτι μένοντας έτσι «έξω από τον κόσμο»), να κυκλοφορήσουν μόνες τους κατά τις βραδινές ώρες ή να

διασκεδάσουν ακόμη και σε γάμους. Η κάλυψη (ή η μη κάλυψη) συνεπώς φαίνεται να είναι αυτή που κατασκευάζει και τους αντίστοιχους ρόλους των μουσουλμάνων γυναικών και ακόμη να λειτουργεί σε βάρος τους, αφού σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να πληρώνουν τον εγκλεισμό και τους κάθε μορφής περιορισμούς με τη διαταραχή του ψυχισμού τους.

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω μία κοινωνική πραγματικότητα η οποία αναδύεται στις μέρες μας. Πρόκειται για την προσχώρηση στο Ισλάμ και υιοθέτηση της μαντίλας από πολλές γυναίκες στο δυτικό κόσμο. Επίσης ακούμε και για «ελληνίδες που ασπάστηκαν το Ισλάμ και τις κέρδισε η μαντίλα». Σίγουρα οι λόγοι είναι πολλοί, και ξεφεύγουν από το θέμα της παρούσας εργασίας. Θα σταθώ στην περίπτωση μιας 23χρονης ελληνίδας που ασπάστηκε το Ισλάμ και άρχισε να εφαρμόζει πολλές από τις πρακτικές που απαιτεί το Ισλάμ, μαζί με αυτές και την πρακτική της κάλυψης⁵⁰. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί για να δικαιολογήσει την πράξη της είναι το θέμα της «ασφάλειας» και της «προστασίας» που συχνά διατυπώνεται από τις πρόσφατα μνημένες στο Ισλάμ γυναίκες. Η μαντίλα μπορεί πράγματι να «προστατεύει» μία γυναίκα που ζει σε μια πατριαρχική κοινωνία όπου ο έμφυλος διαχωρισμός είναι αυστηρός. Σε ευρωπαϊκές κοινωνίες όμως, όπως είναι η ελληνική, δηλ. σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια, η μαντίλα δε μπορεί να λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο. Συγκεκριμένα, η μαντίλα μπορεί να μη λειτουργεί σε αυτές τις κοινωνίες αποκλειστικά ως θρησκευτικό σύμβολο που δείχνει την αφοσίωση της γυναίκας στο Θεό, αλλά ως υποκατάστατο ή εργαλείο που εξυπηρετεί ποικίλες ατομικές προσδοκίες, ή συναισθηματικές, πνευματικές και διανοητικές αναζητήσεις του υποκειμένου. Με αυτό θα ήθελα να κλείσω θέτοντας έτσι ένα θέμα που αφήνει συνεχώς ανοικτό το θέμα της μαντίλας και των σημασιοδοτήσεών της. Έτσι κι αλλιώς, πιστεύω ότι παραμένει ανοικτό.

---

⁵⁰ Γιάνναρου, Λ., *Καθημερινή*, 20/9/2009.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Το *abaya* είναι η παραδοσιακή μορφή του hijab ή της ισλαμικής ενδυμασίας για χώρες όπως είναι τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα όπου αποτελεί και την εθνική ενδυμασία, και το Πακιστάν, όπου προτιμάται από τις πιο συντηρητικές ομάδες γυναικών. Το παραδοσιακό abaya είναι μαύρο και καλύπτει ολόκληρο το σώμα εκτός από το πρόσωπο, τα χέρια και τα πόδια.

Το *bushiyya* που συνηθίζεται στη Σαουδική Αραβία, αποτελεί ένα είδος πέπλου το οποίο δένεται στο εμπρόσθιο μέρος της κεφαλής και πέφτει κάτω με σκοπό να καλύψει ολόκληρο το πρόσωπο. Το bushiyya δεν έχει κανένα άνοιγμα για τα μάτια και δεν είναι διάτρητο. Για το λόγο αυτό το ύφασμα από το οποίο είναι φτιαγμένο είναι πολύ λεπτό.

Το *bukruk*, που συναντάται συνήθως στις χώρες της Μέσης Ανατολής, είναι μία στρόγγυλη μαντίλα που φέρει μία οπή για να αφήνει εκτεθειμένο το πρόσωπο ενώ συνήθως φτάνει μέχρι το στήθος.

Η *burqa* είναι το ένδυμα που καλύπτει ολόκληρο το σώμα. Συνηθίζεται περισσότερο στο Αφγανιστάν και το Βόρειο Πακιστάν και είναι γνωστή στη Δύση επειδή την επέβαλαν ως υποχρεωτική οι Ταλιμπάν κατά την περίοδο της διακυβέρνησής τους. Η burqa αποτελείται από μία καλύπτρα που σκεπάζει το κεφάλι και το σώμα κρύβοντας τα μάτια πίσω από ένα πυκνό διχτυωτό «άνοιγμα». Στερεώνεται στο επάνω μέρος της κεφαλής με ένα είδος σκούφου και στη συνέχεια κατεβαίνει φαρδύ και χαλαρό για να καλύψει ολόκληρο το γυναικείο σώμα. Η burqa φτιάχνεται συνήθως από ένα κυματιστό ύφασμα που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι σε ανοιχτό μπλε χρώμα.

Το *chador* είναι το παραδοσιακό ένδυμα του Ιράν που καλύπτει το κεφάλι και το σώμα, αφήνοντας να φαίνεται το πρόσωπο. Το μακρύ κυκλικό ύφασμά του φτάνει μέχρι τα πόδια ενώ δε φέρει καμία σχισμή στα χέρια. Μία γυναίκα το συγκρατεί με τα χέρια της.

Το *haik* προέρχεται από τη βόρεια Αφρική και αποτελεί ένα λευκό βαμβακερό ένδυμα που καλύπτει ολόκληρο το γυναικείο σώμα συμπεριλαμβανομένου και του προσώπου. Το haik είναι ένα ένδυμα εξαιρετικά φαρδύ και δύσκολο στην κίνησή του αφού αποτελείται από πολλά στρώματα υφάσματος. Η ορατότητα είναι ιδιαίτερα περιορισμένη καθώς υπάρχει μία πολύ μικρή σχισμή γύρω από τα μάτια.

Το *niqaab* αποτελεί το κάθε είδος μαντίλας που καλύπτει το πρόσωπο και ολόκληρο το κεφάλι αφήνοντας μία μικρή σχισμή για τα μάτια. Συναντάται κυρίως στις Αραβικές χώρες του Περσικού Κόλπου όπως στη Σαουδική Αραβία, την Υεμένη, το Μπαχρέιν, το Κουβέιτ, το Κατάρ, το Ομάν, το Ιράκ και το Ντουμπάι. Επίσης συνηθίζεται σε ορισμένες πόλεις της Ινδίας και του Πακιστάν⁵¹.

Τέλος, στην Τουρκία υπάρχουν ποικίλοι τρόποι κάλυψης, ενώ δεν φαίνεται να υπάρχει ένας συγκεκριμένος όρος που να περιγράφει τα μέσα της κάλυψης. Οι πιο συνηθισμένοι είναι οι όροι *σαρτσάφ* (=σεντόνι), που αναφέρεται στη φαρδιά εξωτερική μαντίλα που καλύπτει το επάνω μέρος του σώματος, *yemeni* (γεμενί), που περιγράφει τα μικρά, τετράγωνα πολύχρωμα μαντίλια, τα οποία διακοσμούν οι γυναίκες με χάντρες και δένονται είτε στο πίσω μέρος του κεφαλιού είτε κάτω από το σαγόνι. Τα *yemeni* φοριούνται πάντοτε και συνήθως συνοδεύονται από μία μεγαλύτερη βαμβακερή μαντίλα με σχέδια, το *yasmak* (γιασμακ), που δεν καλύπτει μόνο τα μαλλιά αλλά επίσης τους ώμους και το στήθος. Στα χωριά χρησιμοποιείται συχνά ο όρος *dulbent* (ντουλμπέντ) για την απλή λευκή μαντίλα και ο όρος *basortu* (μπάσορτου) για την

⁵¹ Για τον ισλαμικό ενδυματολογικό κώδικα βλ. Heath (2008) και Arthur (2000).

πολύχρωμη τετράγωνη μεταξωτή δυτικού τύπου μαντίλα, που δένεται κάτω από το σαγόνι. Τέλος, ο όρος τουρμπάνι αναφέρεται στο κάλυμμα που προτιμάται από τις μουσουλμάνες των πόλεων. Στην Τουρκία, οι καλυμμένες γυναίκες αποκαλούνται συχνά *kapali* (καπαλί), δηλαδή καλυμμένες, κλειστές, ενώ οι ακάλυπτες είναι *acik* (ατσίκ), δηλαδή ανοιχτές και διαθέσιμες στις προτάσεις των ανδρών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΡΙΩΝ/-ΤΩΝ

Τζαχιντέ: 30 ετών, θεολόγος, ιεροκήρυκας μουσουλμάνων γυναικών.

Τζεμιλέ: 30 ετών, νοικοκυρά.

Ντιλέκ: 25 ετών, δικηγόρος.

Σιμπέλ: 30 ετών, τουρκάλα θεολόγος, ιεροκήρυκας μουσουλμάνων γυναικών.

Ρεϊχάν: 25 ετών, μοδίστρα.

Γκιουλντέν: 50 ετών, νοικοκυρά.

Μπερκάι: 60 ετών, νοικοκυρά.

Ελμάς: 70 ετών, νοικοκυρά.

Φαδιλέ: 52 ετών, ιδιοκτήτρια καταστήματος γυναικείων ενδυμάτων.

Έντα: 14 ετών, μαθήτρια γυμνασίου.

Μελέκ: 14 ετών, μαθήτρια γυμνασίου.

Αχμέτ: 16 ετών, μαθητής λυκείου.

Σεμίχ: 16 ετών, μαθητής λυκείου.

Οσμάν: 60 ετών, ιδιοκτήτης καταστήματος γυναικείων ενδυμάτων.

Χαμιέτ: 55 ετών, νοικοκυρά.

Επίσημος μουφτής (διορισμένος από το ελληνικό κράτος).

Ανεπίσημος μουφτής (εκλεγμένος από τη μουσουλμανική μειονότητα Κομοτηνής).

Ζουχάλ: 65 ετών, νοικοκυρά.

Ελτσίν: 40 ετών, μοδίστρα.

Μελτέμ: 35 ετών, αντινομάρχης νομού Ροδόπης.

Μπελγίν: 35 ετών, καθηγήτρια αγγλικών, σύζυγος πρώην βουλευτή.

Παρβίν: 35 ετών, πρόεδρος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας.

Αϊσέ: 52 ετών, οδοντίατρος.

Ελβάν: 50 ετών, ψυχολόγος, σύζυγος πρώην βουλευτή.

Λεμάν: 42 ετών, ψυχολόγος Κέντρου Πρόληψης κατά των εξαρτησιογόνων.

Τουτσέ; 28 ετών, ιδιωτική υπάλληλος.

Εμινέ: 35 ετών, ψυχολόγος.

Τουλάι: 35 ετών, καθηγήτρια γαλλικών.

Λειλά: 35 ετών, δημοσιογράφος.

Σουλεϊμάν: 27 ετών, δικηγόρος.

Σικρί: πρώην πρόεδρος της σχολικής εφορείας γυμνασίου και λυκείου της μουσουλμανικής μειονότητας.

Φατμέ: 16 ετών, μαθήτρια.

Σεμά: 16 ετών, μαθήτρια.

Ισμαήλ: 20 ετών, φοιτητής.

Οσκάν: 25 ετών, φοιτητής.

Μεχμέτ: 27 ετών, φοιτητής.

Βεϊσέλ: 30 ετών, δικηγόρος.

Τσιδέμ: 18 ετών, ιδιωτική υπάλληλος.

Εντέρ: 35 ετών, κτηνίατρος, υπάλληλος συλλόγου επιστημόνων μουσουλμανικής μειονότητας.

Σουκρέμ: 20 ετών, φοιτήτρια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

Aarbakke, Vemund (1996), "Education Seen Through the Minority Press". Στο Anagnostou, D. & Triantafyllidou, A., *Regions, minorities and European policies: A state of the art report on the Turkish Muslims of Western Thrace (Greece)*. Athens: Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP).

Aaronovitch, David, "Please don't rub your religion in my face". *The Guardian*, 17/6/2003.

Abu-Lughod, Leila (1999), *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society*. California: University of California Press.

Afshar, Haleh (2008), "Can I see your hair? Choice, agency and attitudes: the dilemma of faith and feminism for Muslim women who cover", *Ethnic and Racial Studies* 31, 2: 411-427.

Agelopoulos, George (2000), "Political Practices and Multiculturalism: the Case of Salonica". Στο Cowan J. (ed.), *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*. London and N.Y.: Pluto Press, σελ. 140-155.

Ahmed, Leila (1982), "Ethnocentrism and Perceptions of the Harem". *Feminist Studies*, 8, 3: 521-534.

----- (1982), "Feminism and Feminist Movements in the Middle East. A preliminary Exploration: Turkey, Egypt, Algeria, People's Democratic Republic of Yemen". *Women's Studies International Forum* 5.

----- (1992), *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*. New Haven, CT: Yale University Press.

Arthur, Linda (2000), *Undressing religion: commitment and conversion from a cross-cultural perspective*. Oxford: Berg.

Campbell, J. K., (1964), *Honour, Family and Patronage*. New York: Oxford University Press.

Coar, S & Onbai, F. (2008), "Women's Movement in Turkey at a Crossroads: From Women's Rights Advocacy to Feminism". *South European Society and Politics* 13, 3: 325-344.

Delaney, Carol (2006), «Ξεμπλέκοντας το νόημα των Μαλλιών στην τουρκική κοινωνία». Στο Τσιμπιρίδου, Φωτεινή (επιμ.), *Μουσουλμάνες της Ανατολής, Αναπαραστάσεις, πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές*. Αθήνα: Κριτική, σελ. 343-370.

Dubisch, Jill (2000), *Το Θρησκευτικό Προσκήνιο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Μία εθνογραφική προσέγγιση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- El Guindi, Fadwa (1981), "Veiling Infitah with Muslim Ethic: Egypt's Contemporary Islamic Movement". *Social Problems* 28, 4: 465-485.
- Encyclopedia of Islam and the Muslim world* (2003). New York: MacMillan Reference Books, I-II.
- Foucault, Michel (1970), *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. London: Tavistock Press.
- (1979), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Ghazal, R & Bartkowski, J (2000), "To Veil or Not to Veil? A Case Study of Identity Negotiation among Muslim Women in Austin, Texas". *Gender and Society* 14, 3: 395-417.
- Glasse, Cyril (2001), *The New Encyclopedia of Islam*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Göle, Nilufar (1996), *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Golley, Al-Hassan Nawar (2004), "Is Feminism Relevant to Arab Women?". *Third World Quarterly* 25: 3, 521-536.
- Gramsci, Antonio (1994), *Pre-prison writings – Some Aspects of the Southern Question (1926)*. Στο Richard Paul Bellamy (ed.), *Cambridge Texts in the History of Political Thought*, New York: Cambridge University Press.
- Gülalp, H. (2001) "Globalisation and Political Islam: The Social Basis of Turkey's Welfare Party". *International Journal of Middle East Studies* 33: 433–448.
- Handman, Marie - Elisabeth (1990), *Βία και πονηριά – Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Heath, Jennifer (2008), *The veil: women writers on its history, lore, and politics*. Berkeley: University of California Press.
- Hirschon, Renée (1978), "Open body, closed space: the transformation of female sexuality". Στο Ardener, S. (ed.) *Defining Females: The Nature of Women in Society*. London: Croom Helm, σελ. 66-88.
- Kader, Abdel Soha (1987), *Egyptian Women in a changing society, 1899-1987*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Kilicbay, B.& Binark, M. (2002), "Consumer Culture, Islam and the Politics of Lifestyle: Fashion for Veiling in Contemporary Turkey". *European Journal of Communication* 17-495.
- Kintzler, Catherine (2004), «Το Δημόσιο Σχολείο οφείλει να αποφύγει την πίεση των πολιτικο-θρησκευτικών ομάδων». *Σύγχρονα Θέματα* 84: 70-71.
- Loizos, P., Papataxiarcis, E. (1991), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

- MacLeod, Arlene, Elowe (1991), *Accommodating Protest: Working Women, the New Veiling and Change in Cairo*. New York: Columbia University Press.
- Meisami, S., Julie, (2003), *Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Poetry: Orient Pearls*. London: RoutledgeCurzon.
- Meneley, Anne (2007). "Fashions and Fundamentalisms in Fin-de-Siècle Yemen: Chador Barbie and Islamic Socks". *Cultural Anthropology* 22: 2, 214-243.
- Mernissi, Fatima (1982), *Virginity and Patriarchy' in Women and Islam*. Ed. Azizah al-Hibri, New York: Pergamon Press.
- (1983), *Sexe, Ideologie, Islam*. Paris: Tierce.
- (1987), *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in Modern Muslim Society*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- (1991), *The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam*. New York: Addison-Wesley.
- Minces, Juliette (1982), *The House of Obedience: Women in Arab Society*. London: Zed Press.
- Mule, P. & Barthel, D. (1992), "The Return to the Veil: Individual Autonomy vs. Social Esteem". *Sociological Forum* 7, 2: 323-332.
- Navaro, Yashin (2002), *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton: Princeton University Press.
- Odeh, Lama Abu (1993), "Post colonial feminism and the veil: Thinking the difference". *Feminist Review* 43: 26-37.
- Peristiany, J. (1966), *Honor and Shame: The Values of Mediterranean Society*. Chicago: University of Chicago.
- Pick, D. & Roper, L. (2004), *Dreams and History, The Interpretation of Dreams from Ancient Greece to Modern Psychoanalysis*. London: Routledge.
- Rogers, Mary (1999), *Barbie Culture*. London: Sage.
- Rugh, Andrea (1984), *Family in Contemporary Egypt*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.
- Said, Edward (1995), *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. London: Penguin Books.
- Sidiqqi, Muhammad (1983), "Islam forbids free mixing of men and women". Pakistan: Kazi.
- Stewart, Charles (2008), *Δαίμονες και διάβολος στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Szuppe, Maria (2003), "Status, Knowledge and Politics: Women in Sixteenth Century Safavid Iran". Στο Beck, L. & Nashat G. (ed.), *Women in Iran: From the Rise of Islam to 1800*. University of Illinois Press, σελ. 140-169.

Taheri, Amar, "This is just the start of a showdown between the West and the Rest". *The Times*, 2/8/2006.

Tarlo, Emma (2007), "Hijab in London: Metamorphosis, Resonance and Effects". *Journal of Material Culture* 12: 131-156.

Terray, Emmanuel (2004), «Το Ζήτημα της Μαντίλας: Μια Πολιτική Υστερία». *Σύγχρονα Θέματα* 84: 73-79.

Treaty of Lausanne (1924), *The Treaties of Peace 1919-1923*, Vol. II. New York: Carnegie Endowment for International Peace.

Tsibiridou, Fotini (2006), "Discourses about the Turks and powerful Others: Journalistic *heteroglossia* in Greek Thrace". Στο *South European Society & Politics* 11, 1: 129-143.

Wiltse, E. (2008), "The Gordian Knot of Turkish Politics: Regulating Headscarf Use in Public". *South European Society and Politics* 13, 2: 195-215.

Zolotas, Xenophon (1995), *The Development of Thrace: Challenges and Prospects*. Athens: Academy of Athens.

Ελληνόγλωσση

Αθανασίου, Αθηνά (2007), *Ζωή στο Όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές.

Αλεξανδρή, Αλέξης (1991), «Το μειονοτικό ζήτημα 1954-1987». Στο συλλογικό έργο, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1932-1987*. Αθήνα: Γνώση.

Γιακουμάκη, Βασιλική (2007), «Η υιοθέτηση της 'πολυπολιτισμικότητας': Μια εισαγωγή στο θέμα των πολιτικών διαχείρισης της ετερότητας ση σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα». Στον τόμο *Ετερότητα στη Σχολική Τάξη και Διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας και των Μαθηματικών: η περίπτωση των Τσιγγανοπαίδων*. Πρόγραμμα: *Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο* (ΕΠΕΑΕΚ-Γ' ΚΠΣ). Βόλος: Παν/μιο Θεσσαλίας & Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Γιανναράς, Χρήστος, «Μαντίλα και γυμνός αφαλός». Εφημερίδα *Καθημερινή*, 15/1/2006.

Γιάνναρου, Λίνα, «Οι 'αλήθειες των άλλων' και η μαντίλα της Έλενας». Εφημερίδα *Καθημερινή*, 20/9/2009.

Ζαϊμάκης, Γ. & Καπράνη, Κ. (2005), «Μουσουλμάνες» γυναίκες και Πολιτισμική αλλαγή: Ετερότητα, Φύλο και Θρησκεία σε έναν αγροτικό οικισμό στη δυτική Θράκη». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 116, Α: 79-110.

Ζιάκας, Γρηγόριος (2001), *Ισλάμ: Θρησκεία και Πολιτεία*. Θεσσαλονίκη: Κορηλία Σφακιανάκη.

- Η Αγία Γραφή* (1997). Μετάφραση από τα Πρωτότυπα Κείμενα, Αθήνα: Ελληνική Βιβλική Εταιρεία.
- Ηλιάδης, Β., Αγγελίδου, Ξ. (2008), *Τα Κλειδιά των Ψαλμών του Δαβίδ*. Θεσσαλονίκη: Δίον.
- Ηρακλείδης, Αλέξης (2001), *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών κίνδυνος»*. *Αδιέξοδα και Διέξοδοι*. Αθήνα: Πόλις.
- Κατσουνάκη, Μαρία, «Πτυχές/Η μαντίλα και η τέχνη». Εφημερίδα *Καθημερινή*, 26/1/2008.
- Μουσταφά Χαλήλ, «Μαρτυρίες για όσα δεν πρέπει να λέγονται». Εφημερίδα *Αυγή*, 27/9/2009.
- Μπαλτσιώτης, Λάμπρος (1997), «Ελληνική Διοίκηση και Μειονοτική Εκπαίδευση στη Δυτική Θράκη». Στο Τσιτσελίκης, Κ., Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.) (1997), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΚΕΜΟ & Κριτική, σελ. 315-348.
- Νικολάου, Μαρία, «Μουσουλμάνες γυναίκες και επιχειρηματίες: 'Πού είναι το αφεντικό;»». *Εφημερίδα Παρατηρητής της Θράκης*, 1/11/2008.
- Παμούκ, Ορχάν (2004), *Χιόνι*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (1998), *Ταυτότητες και Φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παρατηρητής της Θράκης*, «Ο πόλεμος της μαντίλας», 2/8/2006.
- Τα Νέα*, «Πόλεμος για το μπουρκίνι στην Ολλανδία, 28/2/2008.
- Τζαβάρα, Κατερίνα, «Η Φούλα που εκτόπισε τη Μπάρμπι». Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2005.
- Το Ιερό Κοράνιο και Μετάφραση των εννοιών του στην ελληνική γλώσσα* (2002). Δίγλωσση Έκδοση. Αθήνα: Κάκτος.
- Τρουμπέτα, Σεβαστή (2001), *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιμπιρίδου, Φωτεινή (2005), «Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η πορεία προς την 'πολυπολιτισμικότητα' της ελληνικής Θράκης». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 118: 59-93.
- (2006), «Η γυναίκα στο Ισλάμ: Μια Κριτική Ανθρωπολογική Προσέγγιση». Στο Τσιμπιρίδου, Φ. (επιμ.), *Μουσουλμάνες της Ανατολής, Αναπαραστάσεις, πολιτισμικές σημασίες και πολιτικές*, Αθήνα: Κριτική, σελ. 33-99.
- Τσιτσελίκης, Κ. & Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.) (1997), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα: Μια Συμβολή των Κοινωνικών Επιστημών*. Αθήνα: Κριτική.
- Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.) (1999), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

“The Hijab Shop” (<http://www.thehijabshop.com>).

“Dar-us-Salam store” (<http://www.darussalam.com>).

“Islam Online” (<http://www.islamonline.net>).

“Basic Facts about Islam” (<http://www.meccacentric.com>).

Islamic occasions (<http://www.islamicoccasions.com>).

H & M hijab Islam iland (http://www.polyvore.com/hijab_islam_iland)

“Islamic occasions” (<http://www.ezsoftech.com/screensavers/presentation/hijab.swf>).

“Kadin ve Aile” (<http://www.kadinveaile.com>).

“Yeni Bizim Aile” (<http://www.bizimaile.com>).

“2hijab” (<http://www.2hijab.com>)

“Almuhajabat” (<http://www.almuhajabat.com>).

Deutsche Welle (<http://www.dw-world.de>).

Τα Νέα (<http://www.tanea.gr>).

Kuwait – Style (<http://www.kuwait-style.com>).

Facebook (<http://www.facebook.com/pages/Fulla>).

